

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थसूची

(२)

रुद्राध्यायः

[सायणाचार्यभट्टभास्करप्रणीतभाष्याभ्यां संवलितः]

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_I 184020

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—43—30.1.71—5,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No.

S294.1
V41R

Accession No.

P. G.

S2363

Author

Title

रुद्राध्यायः : 1935 ,

This book should be returned on or before the date last marked below.

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २

रुद्राध्यायः ।

सायणाचार्यभट्टभास्करप्रणीतभाष्याभ्यां
संवलितः ।

आनन्दाश्रमस्थविद्वद्भिः संशोधितः ।
स च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितः ।

चतुर्थीयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५७ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३९ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यमाणकषट्कयुतो रूप्यकः (१८६) ।

ॐ नमः परमात्मने ।

‘ ऋग्भिः स्तुवन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिर्गायन्ति ’ इत्युक्तेर्धनार्थकस्य यजुर्वेदस्य पञ्चमोऽयमध्यायः ‘ रुद्राध्यायः ’ इत्युच्यते । चतुर्थेऽध्याये सर्वा इष्टकाचितय उक्ताः । रुद्राध्यायसंज्ञकेऽस्मिन्पञ्चमेऽध्याये चित्यग्नौ होम उच्यते । अस्य च कर्मकाण्डे पाठात्कर्माङ्गत्वम् । तथा च श्रुतिः—

‘ रुद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वश्चितः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेप्सत्येवं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च धवायेच्छतरु-
द्रीयं जुहोति भागधेयेनैवैनं शमयति नार्तिमार्छेत्त्वध्वर्युर्न यजमानः ’ इति ।

स्मृतिरपि—चमकं नमकं चैव पौरुषं सूक्तमेव च ।

नित्यं त्रयं प्रयुञ्जानो ब्रह्मलोके महीयते इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः ।

सहस्रशीर्षाजापी च मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

इत्यादिभिरस्य कर्माङ्गत्वं प्रसिद्धमेव भवति । जाबालोपनिषदि ज्ञानहेतुत्वमप्यस्य श्रूयते । तथा च ब्रह्मचारिभिः ‘ किं जप्येनामृतत्वमश्नुते ’ इति पृष्ठो याज्ञवल्क्य आह—‘ शतरुद्रीयेण ’ इति । ‘ एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि भवन्ति । एतेर्ह वा अमृतो भवति ’ इति । कैवल्योपनिषदि—‘यः शतरुद्रीय-
मधीते सोऽग्निपूतो भवति ’ इत्यादिभिः । स्मृतयोऽपि—

‘ सततं रुद्रजाप्योऽसौ परां मुक्तिमवाप्स्यति ’ ।

इत्यादयो बह्व्यः । एवं कर्माङ्गत्वज्ञानहेतुत्वाभ्यां विषयिभिर्मुमुक्षुभिश्चावश्यमाद-
रणीयोऽयं रुद्राध्यायः । वर्तते चास्य सर्वत्र पठनपाठनप्रचारो विशेषतया दाक्षिणा-
त्येषु । यद्यपि केवलं पाठमात्रेणाप्ययमिष्टफलदो भवत्येव तथाऽपि—

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

इत्यादिषु वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसोक्तेः ।

यदगृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शन्यते ।

अनयाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

इत्यादिभिरनर्थज्ञस्य निन्दाश्रवणात् ।

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्रुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

इत्यादिभिरनर्थज्ञस्य स्थाणुत्वोक्त्या निन्दाया अर्थज्ञस्य च सकलकल्याणप्राप्तेर-
भिधानादर्थज्ञानमत्यावश्यकमेव । स्थाणुरिति दृष्टान्तः । छिन्नशाखं शुष्कं वृक्षमूलं
स्थाणुशब्देनोच्यते । केचित्त्वर्थमजानतोऽपि यथावत्पाठमात्रेणैव कर्माङ्गत्वं सिध्य-
तीति मन्यन्ते । ‘ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ’ इत्यस्याध्ययनविधेर्वेदाक्षरग्रहणेनैव चरि-
तार्थत्वम् । पूर्वकाण्डार्थज्ञानं कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । कर्मानुष्ठानं पाठमात्रेणैव भवतीति तत्र
सर्वसमतम् । ‘ अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ’ इत्यादिष्वनर्थज्ञस्य पाठका-
धमत्वोक्तेरर्थज्ञानं विना पाठमात्रमपि न सम्भक्त्या भवितुमर्हति । यद्यपि कर्मानुष्ठानं
केवलेन मन्त्रपाठनैव सिध्यति तथाऽपि केवलानुष्ठानाद्विद्यासहितेऽनुष्ठाने फलतिशय-
मामनमन्ति च्छदोगाः—‘ तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु
विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यव-
च्चरं भवति ’ इति । अध्ययनं नामार्थज्ञानपूर्वकमक्षरग्रहणम् । तथा सत्यध्ययनविधेरर्थ-
ज्ञानपूर्वकमक्षरग्रहणेनैव चारितार्थ्यं भवेन्न केवलमक्षरग्रहणेनैव । ज्ञानहेतुत्वं त्वर्थज्ञानं
विना न भवेदेव । आधुनिकानां तु सर्वेषामर्थज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वे न काऽपि विप्रति-
पत्तिः । तत्सिद्धं कर्माङ्गत्वेऽप्यस्य रुद्राध्यायस्यार्थग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वम् ।

अर्थज्ञानसाधनानि तु निगमनिरुक्तव्याकरणादीनि सन्त्येव । परं तेष्वकृतबहुलपरि-
श्रमाणां भाष्यं विनार्थज्ञानं न सुलभमिति मत्वा वैदिकमार्गप्रवर्तकस्य वीरबुक्कभूपते-
र्भन्त्रिणा माधवाचार्येण चत्वारोऽपि वेदा व्याख्याताः । तत्र यजुर्वेदव्याख्याने तस्य
पञ्चमोऽध्यायोऽयं रुद्राऽध्यायोऽपि व्याख्यातः । तत्र च केवलं रुद्राध्यायार्थविवि-
त्सूनां समग्रस्य तस्य ग्रन्थस्य संपादनं बहुवित्तव्ययायाससाध्यमिति मत्वा सुलभत्वे-
नास्य प्रचारो भूयादिति विचार्याऽऽनन्दाश्रमाधिपतिना प्रथमं सायणभाष्यसहित
एवायं रुद्राध्यायो मुद्रितुमारब्धः । एतस्मिन्नेव समये बार्हस्पतिनिवासीभिः गङ्गाधर-
अनन्त नित्सुरे इत्यभिधैर्मन्त्रिर्भट्टभास्करकृतभाष्यसहितमेकं पुस्तकं मत्सविषे प्रेषि-
तम् । एतददृष्टपूर्वमतीव समीचीनं भट्टभास्करभाष्यं विदुषां सुलभं भवत्विति विचार्य
तदप्यत्र संगृहीतम् । तदेवं भाष्यद्वयसंवलितोऽयं रुद्राध्यायः सर्वेषां पठनपाठनार्थ-
ज्ञानादिभिः कर्माङ्गत्वं ज्ञानहेतुत्वं साधयत्विति ।

अत्र प्रसङ्गतो माधवाचार्यस्य किञ्चिदूक्तं वर्ण्यते । तत्र दक्षिणस्यां दिशि कर्णाटक-

देशे तुल्लमद्रानदीतीरे पम्पानामकं सरः क्षेत्रं च वर्तते । अस्यैव विजयानगरमिति प्रथा पूर्वस्मिन्काल आसीत् । इयमेव वैश्वत्किष्किन्धानगरीत्यप्यभिधीयते । संगति तु 'गोबलकोण्डा' इति प्रसिद्धमेतन्नगरं यत्र च विरूपाक्षारूप्यया स्वदर्शनेन तत्र-
त्याञ्जनान्पावयति स्म भगवान्शंकरः । तत्र वैदिकमार्गप्रवर्तकः स्वप्रतापपरिशेषितप-
रिषान्धिसरो वीरबुक्कभूपालो नाम सार्वभौम आसीत् । तस्येन्द्रस्य बृहस्पतिरिव नलस्य
सुमतिरिव रामस्य वसिष्ठ इव धर्मसुतस्य धौम्य इव पृथोः सौजामिनिरिव कुल-
गुरुर्मन्त्री राजकार्यधुरन्धरोऽयं माधवाचार्य आसीत् । यस्य च विहासितबृहस्पति-
शुकचाणक्यादिनीतिविभवस्य शास्त्रे लौकिके व्यवहारे च महती प्रतिष्ठाऽऽसीदत्
एव माधवार्यमाधवाचार्यमाधवामात्यइत्यादीन्यन्वर्थकानि नामान्युपलभ्यन्ते तेषु तेषु
ग्रन्थेषु । * अस्य च—

* अत्र ताम्रपत्रस्थितमिदमनुसंधेयम् —

तस्मिन्भारतवर्षदक्षिणदले देशोऽस्ति कर्णाटक-

स्तन्मध्ये सरिदुत्तमा विजयते सा तुल्लमद्रामिधा ।

यत्तीरे दुरिताटवीहुतवहो देवो विरूपाक्ष इ-

त्यास्ते संततमन्तरेण सुमनःस्रोतस्विनीचिन्तनम् ॥ १ ॥

यस्योपकण्ठे विजयामिधाना सा दुर्जया राजति राजधानी ।

यस्यां विरूपाक्षकटाक्षदग्धमुडजीवर्यानि स्मरमुत्पलाक्षयः ॥ २ ॥

वंशे यदोरभिनवांश इवाच्युतस्य श्रीसंगमादजनि सङ्गररङ्गभीमः ।

श्रीबुक्कराज इति धिक्कृतशत्रुरेष तामध्यतिष्ठदथ मध्यमलोकपाठः ॥ ३ ॥

तस्याऽऽज्ञया माधवमन्त्रिवर्यः प्राशाज्जयन्तीपुरराज्यमृद्धम् ।

यन्मन्त्रशक्त्या वपुरुत्सृजन्तोऽप्यरातयः स्वास्थ्यमहो भजन्ते ॥ ४ ॥

आशान्तविश्रान्तयशाः स मन्त्री दिशो जिगीषुर्महता बलेन ।

गोवामिधां कौङ्कणराजधानीमन्येन मन्येऽरुणदर्पणेन ॥

प्रतिष्ठितास्तत्र तुरुष्कसंघानुत्साद्य दोष्णा भुवनैकवीरः ।

उन्मूलितानामकरोत्प्रतिष्ठां श्रीसप्तनाथादिसुधामुजां यः ॥ ५ ॥ इत्यादि ।

स्वस्ति श्रीशके त्रयोदशाधिकत्रिशतोत्तरसहस्र (१३१३) गते वर्तमानप्रजापति-
संवत्सरे वैशाखमासे कृष्णपक्षेऽमावास्यायां सौम्यदिने सूर्योपरागपुण्यकाले स्वस्ति-
श्रीमन्महामन्त्रीश्वर उपनिषन्मार्गप्रवर्तकाचार्यः श्रीमन्माधवराजः कुञ्जराविषयवर्तिनं
कुच्चरनामानं ग्रामं माधवपुरमिति प्रथितनामानमग्रहारं कृत्वा, इत्यादिविस्तरभया-
दलं पल्लवितेन ।

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।

सायणः सोमनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥ १ ॥

यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं यस्य गोत्रं सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ २ ॥

इति पराशरस्मृतिव्याख्योपक्रमे स्वयमेव तेनैवोक्तत्वाच्छ्रीमती जननी मायणः पिता सायणः सोमनाथश्चैव द्वौ भ्रातरौ बौधायनं सूत्रं याजुषी शाखा भारद्वाजं गोत्रं चाऽऽसीदिति ज्ञायते । कुत्रचित् ' सायणो सोमनाथश्च ' इत्यपि पाठान्तरं दृश्यते । तस्मात्सायणसोमनाथसंज्ञकौ वा सायणभोगनाथसंज्ञकौ भ्रातराविति निश्चेतुं न शक्यते । तथा च वेदार्थप्रकाशो माधवाचार्यकृतः सायणाचार्यकृतो वेत्यपि न ज्ञायते । केचिदाधुनिकाः पण्डिताः — माधवाचार्यस्तावद्वाजकार्यनिमग्न एव आसीत् । तस्य च भ्राता सायणाचार्यस्तेनैव वेदार्थप्रकाशादीन्महतोऽनेकान्ग्रन्थाः निर्माय माधवाचार्यनाम्ना प्रसिद्धिं प्रापिता यथा राज्ञो देवगिरिश्वरस्याभात्यो हेमाद्रिः स्वाश्रितपण्डितवरबोपदेवकृतैर्बहुभिर्ग्रन्थैः स्वनाम्ना प्रस्थापितैर्ग्रन्थकृदिति प्रसिद्धिं गतस्तथैवायं माधवाचार्यः सायणकृतग्रन्थैः प्रसिद्धिं गत इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नात्र किमपि प्रमाणमुपलभामहे यदाश्रित्यास्थानुमानस्य प्रमाणकोटौ प्रवेशः स्यात् । माधवाचार्यकृतत्वेन प्रसिद्धेषु विभिन्नेषु ग्रन्थेषु कुत्रचित् ' सायणमाधवीये ' कुत्रचित् ' माधवामात्यविरचिते ' कुत्रचित् ' सायणाचार्यविरचिते माधवीये ' इत्याद्युपलभ्यते । अतो वेदार्थप्रकाशादिग्रन्थकर्ता सायणो वा माधवो वेति महान्संशयः । सोमनाथकृता ग्रन्था न कुत्राप्युपलभ्यन्ते । भट्टसोमेश्वर इत्येको महान्पण्डित आसीत् । तत्कृता बहवो र्माभासाग्रन्था उपलभ्यन्ते । स एव सोमनाथो वाऽन्यो वा कश्चनेत्यपि न निश्चेतुं शक्यमत आस्तां गहनावगाहेन ।

माधवाचार्यजन्मसमयः शके १३०० तमे वर्षे आसीदिति केचन वदन्ति । उपलब्धताम्रपत्रलेखे १३१३ प्रजापतिनाम्नि संवत्सरे वैशाखकृष्णपक्षेऽमायां सूर्यग्रहणे वैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीमाधवाचार्येण कुच्चरसंज्ञकस्य ग्रामस्य स्वनाम्ना माधवपुरमिति नाम निधाय चतुर्विंशतिसंख्येभ्यो विद्वद्भ्यो ब्राह्मणेभ्य उदकपूर्वकं तद्गतमिति ज्ञायते । तस्माच्च १३१३ तमे वर्षे एतद्दानं दत्तमिति गृहीतं चैत्रशोडशशतकस्य चतुर्थे चरणे तस्य जन्माऽऽसीदित्यनुमितं भवति ।

माधवाचार्येण पूर्वस्मिन्वयसि प्रथमं वीरबुक्कभूपालस्थानन्तरं किञ्चित्कालपर्यन्तं तत्सूनोश्च सुगृहीतनामधेयस्य हरिहरारूपस्य मन्त्रित्वं कृतमिति ज्ञायते । यतोऽथर्वणवेदार्थप्रकाशसमाप्तौ हरिहरनामोल्लेखस्तेनैव कृतः । अनन्तरमैहिकसुखनिरपेक्षेण

माधवाचार्येणोत्तरस्मिन्त्रयस्यैहिकसाम्राज्यधुरं स्यक्त्याऽऽमुष्मिकसाम्राज्यधूर्ग्रहणार्थं चतुर्थाश्रमः स्वीकृतः । तत्र विद्यारण्यतीर्थ इति प्रथिताऽस्याभिधा । चतुर्थाश्रमेऽप्यनेन श्रीमद्भगवतः शंकराचार्यस्य शारदापीठे शृङ्गवेरपुरे तत्पट्टाधिकारः स्वीकृत इति ज्ञायते । तस्मिंश्च पट्टे शंकराचार्यत्पट्टविंशतितमोऽयं विद्यारण्यभारती आसीदिति ज्ञायते । चतुर्थाश्रमेऽस्य गुरवः शंकरानन्दस्वामिन आसन् । यतस्तत्कृतपञ्चदश्यां “नमः श्रीशंकरानन्दगुरुपादाम्बुजन्मने” इति शंकरानन्दस्य गुरुत्वेन मिधानं स्पष्टम् । चतुर्थाश्रमग्रहणानन्तरं द्वैताद्वैतविषये बहुभिर्मतान्तरास्थितैः पण्डितैरस्य विवादोऽभूदिति । विशिष्टाद्वैतमतवादिनाऽक्षोभ्यमुनिसंज्ञकेन केनचिन्महापण्डितेन काञ्चीनगरे बहुदिनपर्यन्तं विवाद आसीदिति श्रूयते । तत्र च जयापजयविषय उभयमतास्थायिनां महान्कलहः । केचन विशिष्टाद्वैतवादिन एवं वदन्ति—

‘ विद्यारण्यमहारण्यमक्षोभ्यमुनिराच्छिनत् ’ इति ।

अन्येऽद्वैतवादिनः—

‘ अक्षोभ्यं शोभयामास विद्यारण्यो महामतिः ’

इत्यादि यथाभिलषितं जल्पन्ति । तदास्तां स्वमताग्रहगृहीतानां जल्पनाविवेचनेन । श्रीमन्माधवाचार्यकृता ग्रन्थास्त्वेते—

१ ऋग्वेदभाष्यम् २ यजुर्वेदभाष्यम् ३ सामवेदभाष्यम् ४ अथर्वणवेदभाष्यम् ५ चतुर्णां वेदानामैतरेयताण्ड्यादिब्राह्मणभाष्याणि ६ पराशरस्मृतिभाष्यम् ७ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ८ सर्वदर्शनसंग्रहः ९ अनुभूतिप्रकाशः १० दशोपनिषद्दीपिका ११ ब्रह्मगीता १२ पञ्चदशी १३ जीवन्मुक्तिविवेकः १४ अपरोक्षानुभूतिटीका १५ माधववृत्तिः ।

इत्यादयोऽन्ये च बहवस्तत्कृता ग्रन्था उपलभ्यन्ते । स्कन्दपुराणान्तर्गतसूतसंहिता व्याख्याकर्ताऽपि माधव इति प्रसिद्धः । केचन सायणमाधव एव स इति वदन्ति । अस्मत्संगृहीतसूतसंहिताटीकापुस्तके—

प्रणमामि परं ब्रह्म यतो व्यावृत्तवृत्तयः ।

अविचारासहं वस्तु विषयी कुर्वते धियः ॥ ११ ॥

श्रीमत्काशीविलासार्थक्रियाशक्तीशसेविना ।

श्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसेवानिष्णातचेतसा ॥ २ ॥

वेदशास्त्रप्रतिष्ठात्रा श्रीमन्माधवमन्त्रिणा ।

तात्पर्यदीपिका सूतसंहिताया विधीयते ॥ ३ ॥

क्रियते तत्प्रकरणतात्पर्यप्रथनपूर्वकं विशदम् ।

विषमपदवाक्यविवरणं मन्दधियामनुग्रहाय भक्त्वा च ॥ ४ ॥

इति वर्तते । तस्मात्काशीनिवासिना त्र्यम्बकपादाब्जसेविना केनाभिः माधवसंज्ञकेन विदुषेयं सूतसंहिताटीका निर्मितेत्यनुमीयते । किंच माधवाचार्यकृतग्रन्थस्य —

बागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः रयुस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

इत्थयं श्लोको राजशासनमुद्रिकेव प्रायस्तत्कृतेषु ग्रन्थेषु सर्वत्रोपलभ्यते । सूतसंहिताटीकायां स न कुत्रापि दृश्यते । तथैव माधवनिदानकर्ताऽप्यन्य एव । शतप्रश्नक-
स्पलितिकाकृन्माधवः कश्चनातीवार्वाचीन इति प्रतिभाति ।

अथ द्वितीयं भाष्यं भट्टभास्करकृतम् । अथ कोऽयं भट्टभास्करः कुत्रत्यश्चेत्यादि-
विवक्षायामस्येतिवृत्तं किमपि न ज्ञायते । अनेन सर्वस्यापि यजुर्वेदस्य भाष्यं कृतम् ।
श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादस्थितिसमये भट्टभास्कारसंज्ञकः कश्चन शाक्त आसीदिति
माधवाचार्यकृतशंकरविजयसंज्ञकाद्ग्रन्थाज्ज्ञायते । तमिन्नेव समयेऽन्योऽपि भट्टभा-
स्करो ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तक आसीदिति श्रीमदानन्दगिरिकृतशंकरविजयादवगम्यते ।
एतयोरन्यतम एवायमितिर्वाकारे न किञ्चित्प्रमाणमुपलभामहे । किंच शंकराचार्यस-
मकालीनस्यास्यातिप्राचीनत्वं एतत्कृतयजुर्वेदभाष्यादीनां श्रीमन्माधवाचार्यकृतवेदार्थ-
प्रकाशादिग्रन्थेषु न कुत्राप्युल्लेखः । भट्टगुरुसंज्ञको मीमांसकधुरीणो महान्पाण्डित-
आसीदिति वेदार्थप्रकाश उक्तम् । स च भट्टकुमारिल एवेति विदुषां मतम् । तथाऽपि
यजुर्वेदभाष्यकृद्भट्टभास्करस्तु कुत्र कदा वा जात इति निर्णेतुमशक्ता वयम् । तथाऽपि
भट्टभास्करोऽयं माधवाचार्यान् प्राचीन इति तु निश्चितमेवेति विदो विदांकुर्वन्तु ।
तदेवं सायणाचार्यभट्टभास्करकृतभाष्यद्वयसंवलितोऽयं रुद्राध्यायो विदुषां मोदमाव-
हन्सर्वतो विजयतामित्यभ्यर्थयते—

तत्रमवतां सेनाभिलाषी

वामनशास्त्रिश्चर्मा ।

आदर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

रुद्राध्यायपदानामादर्शपुस्तकं ' क ' इतिसंज्ञितं पुण्यपत्तननिवासिभिः
' केशव मल्हार गुरुजी ' इत्येतैर्दत्तम् ।

सायणाचार्यकृतरुद्राध्यायभाष्यस्याऽऽदर्शपुस्तकानि पञ्चैवोपलब्धानि ।
तानि यथा—

क. संज्ञितं—वे० शा० संपन्नगङ्गाधरशास्त्रिदाताराभिर्दत्तम् ।

ग. संज्ञितं—वे० शा० संपन्नवासुदेवशास्त्रिभिर्दत्तम् ।

घ. संज्ञितं—पुण्यपत्तननिवासिभिः आपटे इत्युपनामधारिमहादेवचि-
मणाजि इत्येतैर्दत्तम् । तच्च शालिवाहनशके १७३९
ईश्वरनामसंवत्सरे आषाढशुद्धनवम्यां लिखितम् ।

ङ. संज्ञितं—जयपूरनिवासिभिर्नारायणभट्टपर्वणीकर इत्येतैः प्रेषितम् ।
भट्टभास्करकृतरुद्राध्यायभाष्यस्याऽऽदर्शपुस्तकद्वयमेवोप-
लब्धम् । तद्यथा—

क. संज्ञितं—वटोदरनिवासिभिः श्रीमद्भाषासाहेवपैराळ इत्येतैः प्रेषि-
तम् ।

ख. संज्ञितं—वाईक्षेत्रनिवासिभिर्निर्गुरे इत्येतैः प्रेषितम् ।

आपटे इत्येषां पुस्तकं मुक्त्वाऽऽपेक्षया पुस्तकानां लेखनसंग्रहादिकां नैव दृष्टुः ।

वामनशास्त्रिशर्मा ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सायणाचार्यभट्टभास्करभाष्यसहितः—

रुद्राध्यायः ।

सायणाचार्यकृत उपोद्घातः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

इष्टकाचितयः सर्वाश्चतुर्थे हि समापिताः ।

रुद्राध्याये पञ्चमे तु चित्यग्नौ होम उच्यते ॥ २ ॥

कर्मप्रकरणे पाठात्कर्माङ्गत्वमपीष्यते ।

ज्ञानहेतुत्वमप्यस्य तथोपनिषदीरितम् ॥ ३ ॥

किंजप्येनामृतत्वं नो ब्रूहीत्युक्तो मुनिर्जगौ ।

अतरुद्रीयकेणेति जाबाला आमनन्ति हि ॥ ४ ॥

स्मृत्यागमपुराणेषु रुद्राध्यायप्रशंसनम् ।

बह्वस्ति तद्विस्तरेण रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ॥ ५ ॥

इह कर्माङ्गता यादृग्वर्णिता ब्राह्मणेन ताम् ।

बोद्धुं शब्दार्थमात्रस्य विवृतिः क्रियते स्फुटा ॥ ६ ॥

कल्पः—‘अतरुद्रीयं जुहोति जर्तिलयवाग्वा वा गवीधुकयवाग्वा वा जर्तिलैर्गवीधुकसक्तुभिः कुशयवसर्पिषाऽजाक्षीरेण मृगीक्षीरेण वाऽर्कपर्णेनोदङ्गतिष्ठन्नुत्तरस्य पक्षस उत्तरापरस्यां स्रक्त्वा विकर्ष्या स्वयमातृणायामनुपरिचारं वा । नमस्ते रुद्र मन्यव इत्येताननुवाकास्त्रैश्च विभज्वापि वा प्रथमादुपक्रम्य नमस्तक्षभ्य इति जानुदग्ने धारयमाणो रथकारेभ्यश्च व इत्युपक्रम्य नमः स्वायुधायेति नाभिदग्ने शेषेण प्राग्वतानेभ्य आस्यदग्ने हुत्वा सहस्राणि सहस्रश इति दर्शयितानान्हुत्वाऽन्वारोहान् जुहोति नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्याभिति जानुदग्ने धारयमाणो नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति नाभिदग्ने नमो

१ क. घ. ‘स्य सर्वोप’ । २ ख. क. तद् । ३ क. ‘कतुभिर्वा कु’ । ४ ख. ‘रिद्ध’ । ५ घ. ‘वसाने’ । ६ ख. ‘शाऽनुवाकान्हु’ ।

रुद्रेभ्यो ये दिवीत्यास्यदग्ने हुत्वैतानेव यजमानं वाचयित्वा एतानेव विपरीतान् प्रत्यवरोहान्हुत्वा संचरे पशूनामर्कपर्णमुदस्यति यं द्विषात्तस्य संचरे' इति ।

भट्टभास्करकृत उपोद्धातः ।

ॐ अतः परमाग्निकाण्डमेवाग्न्याषेवं तत्र चरमायामिष्टकायां “ श्वतरुद्रीयं जुहोति नमस्ते रुद्र मन्यव इति । रुद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि जातः ” इत्यादि ब्राह्मणम् । “ रुद्रो वा एष यदग्नितस्यैते तनुवौ ” इत्यादि च ‘ अजाक्षीरेण जुहोति ’ ग्राम्याणां पशूनां पयसा जुहुयात्, ’ इत्यादिब्राह्मणम् । ‘ अर्कपर्णेन जुहोति ’ इति । ‘ अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः ’ इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्रायं प्रयोगक्रमः—उदङ्मुखस्तिष्ठन्मुखदग्ने धारयन् ‘ नमस्ते रुद्र मन्यवे ’ इति प्रतिपद्यान्तमेतमनुवाकं तन्निगद्य द्वितीयतृतीयौ चतुर्थस्य यत्राभिजानाति ‘ नमः क्षत्तृभ्यः ’ इति ततः स्वाहा करोति ततः प्रागावृत्य नाभिदग्ने धारयन् ‘ संग्रहीतृभ्यश्च वः ’ इति प्रतिपद्यावशिष्टमनुवाक्यस्य निगद्य पञ्चमं षष्ठं सप्तमस्य च यत्राभिजानाति ‘ नमो वर्ष्माय च ’ इति ततः स्वाहा करोति । ततो दक्षिणावृत्य जानुदग्ने धारयन् ‘ नमो वर्ष्माय च ’ इति प्रतिपद्यावशिष्टमनुवाकस्य निगद्याष्टमं नवमं दशमं चैकादशस्य च यत्राभिजानाति । ‘ य एतावन्तश्च ’ इति ततः स्वाहा करोति । “ त्रेधा विभक्तं जुहोति ” इत्यादि ब्राह्मणम् । ‘ इत्यग्रे जुहोति ’ इत्यादि च । तत्रैकस्त्रिभागः षण्णवतिमन्त्राः । ततः प्रत्यङ्कावृत्य गुल्फदग्ने धारयन् ‘ नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्याम् ’ इति हुत्वैतद्यजमानं वाचयति “ तिस्र उत्तरा आहु-रीर्जुहोति ” इत्यादि ब्राह्मणम् । “ एता वै देवताः सुवर्गा या उत्तमाः ” इत्यादि च । नाभिदग्ने धारयन् ‘ नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि ’ इति हुत्वा यजमानं वाचयति । अस्य रुद्राध्यायस्य ऋषिर्भगवानेव, अग्निः काण्ड-ऋषिः, छन्दो महाविराट्, देवताऽपि च शंभुः । प्रतिमन्त्रमृषादयो व्याख्यावसरे वक्ष्यन्ते । एष यज्ञसंयुक्तः कल्पः । अथवा यज्ञसंयुक्ताः प्रयोगाः श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धा मोक्षधर्मपापक्षयवित्तारोग्यायुष्यादिफला बहवो विद्यन्ते तेषु च काञ्चिद्ब्रूमः । प्रतिमन्त्रं च प्रयोगविशेषाः पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते । तत्र जगबालोपनिषदि—‘ अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः । किञ्जल्पेनेवामृतस्त्वमश्नुत इति ब्रूहीति स होवाच याज्ञवल्क्यः श्वतरुद्विषेण’ इति ‘ एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि भवन्ति एतेर्ह वा अमृतो भवति’

इति । कैवल्योपनिषदि 'यः शतकद्वियमधीते सोऽग्निपूतो भवति स्वर्णस्ते-
षात्पूतो भवति सुरापानात्पूतो भवति ब्रह्महत्यात्पूतो भवति कृत्याकृत्यात्पू-
तो भवति तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवति अत्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् ।

अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् ।

तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यं फलमश्नुते ॥

इति कैवल्यं फलमश्नुते ॥ इति । आह श्रुतातपः—

स्तेयं कृत्वा गुरुदारांश्च गत्वा मद्यं पीत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।

भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥ इति ।

आह याज्ञवल्क्यः—सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः ।

सहस्रशीर्षाजापी च मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

शुक्रधारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ।

सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा ॥

वेदमेकगुणं जप्त्वा तदह्नैव विशुध्यति ।

रुद्रैकादशिनीं जप्त्वा तदह्नैव विशुध्यति ॥ इति ।

आह शङ्खः—'सुवर्णस्तेनो रुद्राध्यायी मुच्यते' इति ।

आहतुरत्र्यङ्गिरसौ—एकादशगुणान्वाऽपि रुद्रानावृत्य धर्मवित् ।

महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥ इति ।

वायुप्रोक्तपुराणे—यश्च रुद्राञ्जपेन्नित्यं ध्यायमानो महेश्वरम् ।

यश्च सागरपर्यन्तां सञ्चलवनकाननाम् ॥

सर्वाङ्ग(मा)त्मगुणोपेतां सुवृक्षजलशोभिताम् ।

दद्यात्काञ्चनसंयुक्तां भूमिं चौषधिसंयुताम् ॥

तस्मादप्यधिकं तस्य सकृद्भुजपाञ्चवेत् ।

ममभावं समुत्सृज्य यस्तु रुद्राञ्जपेत्सदा ।

स तेनैव च देहेन रुद्रः संजायते ध्रुवम् ॥

जपेनानेन विभेन्द्रा नृपाश्चान्ये द्विजातयः ।

हितैर्बलं सकलं पापं गताः शिवपुरं पुरा ।

अहं च परमेशस्य सामीप्यं लब्धवांस्तथा ॥ इति ।

तथा—चमकं नमकं चैव पौरुषसूक्तं तथैव च ।

नित्यं ब्रह्मं प्रयुञ्जानो ब्रह्मलोके महीयते ॥

तथा—चमकं नमकं होतृन्पुरुषसूक्तं जपेत्सदा ।

प्रविशेत्स महादेवं गृहं गृहपतिर्वया ॥

तथा—भस्मदिग्धशरीरस्तु भस्मसाधो जितेन्द्रियः ।

सततं रुद्रजाप्योऽसौ परां मुक्तिमवाप्स्यति ॥

रोगघान्पापघाञ्चैव रुद्रं जप्त्वा जितेन्द्रियः ।

रोगात्पापाद्विनिर्मुक्तो ह्यतुल्यं सुखमश्नुते ॥

आह शङ्खः—“रहासि कृतानां महापातकानामपि शतरुद्रीयं प्रायश्चित्तम्” इति । आहोऽपस्तम्बः—“यस्य रुद्रः प्रजां पशून्वाऽभिमन्येतोदक् परेतश्च रुद्राऽजपञ्चरेदित्ययज्ञसंयुक्तः कल्पः” इति । ईशानयज्ञे च “अत्र रुद्राऽजपे-त्ययमोत्तमौ वा” इति । अयं च ब्रह्मविद्यारूपत्वादुपनिषन्मन्त्रराशिः प्रश्नः । अत एव रहस्यप्रकरण आम्नायते । ब्राह्मणविनियोगानुरोधेन त्वत्र व्याचक्ष्महे । एकस्मत्तमध्वर्युवाखास्तासु सर्वासु चैवं रुद्रोपनिषदाम्नायते । शतं रुद्रा देवता अस्वन्ति शतरुद्रीयमुच्यते । शतरुद्रादंशेति वृत्तप्रत्ययः । अनया च रुद्रोप-निषदा ब्रह्मविद्या प्रतिपाद्यते । ब्रह्मणश्च त्रीणि रूपाणि सन्ति । एकं कार्य-रूपं सर्वोपादानतया सर्वात्मकम् । इतरत्पुरुषाख्यं सृष्टिस्थितिसंहारनिमि-त्तम् । द्वयमप्याविद्यकमन्यत्परं रूपं निर्गुणं निरञ्जनं सत्यज्ञानानन्दलक्षणम् । तदेतद्विष्णोऽयुक्तम् “विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत् । सर्वो ह्येष रुद्रः” इति । “यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वा धियो रुद्रो महर्षिः” इति । उक्तं च—

संसारी चिदचिद्भ्योऽन्यः क्वचिक्चिदनाविलम् ।

जयत्वनादिनिधनो महादेवो महार्णवे ॥ इति ॥

किञ्च—मूर्त्यष्टकमधिष्ठाय विभर्तीदं चराचरम् ।

आत्मत्रयमधिष्ठाय सृष्ट्यादि प्रकरोति सः” ॥

तत्र योऽसौ संहारकर्ता तं सर्वदा देवोऽधिधिष्ठति । कार्यकाले त्वन्या सा च देवस्य घोरा तनूः । अन्या शिवा । यथोक्तम्—“रुद्रो वा एष यदग्निस्त-स्येते तनुवो घोराऽन्या शिवाऽन्या” इति । “यच्च रुद्रीयं जुहोति यैवास्य घोरा तनूस्तां तेन जमयति” इत्यादि च । शक्तिश्च सर्वदा विचित्रा संहार-कारिणी तस्य संहारकर्तृप्रभृतयो देवस्य घोरास्तनवस्तासु भयशङ्का । तस्मा-त्प्रथमेनानुवाकेन तादृशं देवं क्रुद्धं प्रसाद्य तस्योपसंहारकरणानि च नम इत्यादिभिर्नमस्कृत्य प्रसादयति । यथोक्तम्—“यैवास्य घोरा तनूस्तां तेन जमयति । यद्वसोर्धारां जुहोति यैवास्य शिवा तनूस्तां तेन प्रीणातीति । तत-स्तामुपसंहारं द्वितीयप्रभृतिभिरष्टाभिरनुवाकैर्देवस्य वैश्वरूप्येण स्तुतिं नम-स्कारं च करोति । एवं च देवः सुतरां प्रसीदाति ततो दक्षभेकादद्याभ्याम-

ययं वाचते ” । अयं महावाक्यार्थः । केचिदाहुः—प्रथमेनानुवाकेन कुर्दं देवं प्रसाद्य ततोऽष्टाभिरनुवाकैः किमाधिष्ठानमधिष्ठाय देवास्तिष्ठतीत्यजानन्सर्वं वासचरं तदधिष्ठानशङ्कया नमस्कृत्यान्त्याभ्यामभयं प्रार्थयते । देवो हि परमः स्वातन्त्र्यभूमिः किंचित्किंचिदधिष्ठाय जगतो निग्रहानुग्रहौ करोति । तथा हि—ग्रसरूपेणाऽऽविर्भूय देवान्यामोहयामास । विटवेषधारी सपत्नीकानृषीन्वृत्ताद्भेषयामास । किरातवेषालंकृतः पाण्डुसुतेन च सह चिक्रीड । भैरवबीजवपुषा कथंचित्प्रेषचारिण्या देव्या सह गजाननं जनयामास । ऐन्द्ररूपेण कंचिद्भूतं तपसश्चावयितुमियेष । अर्भकरूपेण देव्या उत्सङ्गमधिशिश्ये । औलूकेन वपुषा कस्मैचिद्वषये ज्ञानमुपादिदेश । उन्मत्तवेषभूषितो देवोत्तमान्वाऽऽत्मप्रजननमलंकृतं जगत्कारणत्वेन दर्शयामास । सापराधमात्मानं मारयितुकामं कंचिद्भूतं निवारयितुं वस्त्रनिर्णेजनाश्मनः प्रादुर्बभूव । भूविबराद्भ्रष्टं हविः कस्यचित्तत्रैव कृतसंनिधानो बुभुजे । एवं स्वाभिमतविविधवेषविग्रहपरिग्रहेण क्रीडतो देवदेवस्य लीलायितमिदं विश्वं वर्तते । अतो वैश्वरूप्येण स्तुत्वा नमस्करोति । यथोक्तम्—

चरितानि विचित्राणि गुह्यानि गहनानि च ।

ब्रह्मादीनां च सर्वेषां दुर्विज्ञेयोऽसि शंकर ॥ इति ।

अथ नमकप्रथमानुवाके प्रथमामृचैमाह—

हरिः ॐ

नमस्ते रुद्र मन्यवे उतो त इषवे नमः ।

नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

नमः ते रुद्र मन्यवे उतो इति ते इषवे नमः नमः ते अस्तु

धन्वने बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् उत ते नमः ॥ १ ॥

सा० भा० हे रुद्र ते त्वदीयो यो मन्युः कोपस्तस्मै नमोऽस्तु । स मन्युरस्मद्दे-
रिषेव प्रसरतु न त्वस्मामु । उतो अपि च ते तवेषवे नमस्त्वदीयाव वाणाय
नमोऽस्तु । तथा ते धन्वने त्वदीयाय धनुषे नमोऽस्तु । उतापि च ते बाहु-
भ्यां त्वदीयाभ्यां धनुर्बाणोपेताभ्यां हस्ताभ्यां नमोऽस्तु । एतत्सर्वं वैरिषेव
प्रवर्ततां न तु मयीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

म० भा० मा० ॐ नमस्ते रुद्र मन्यव इत्यस्य कश्यप ऋषिः । रुद्रो देवता । अनु-
ष्टुप्छन्दः । प्रत्यक्षकृता एतदाद्वयः पञ्च मन्त्राः । ॐ स्वाहा स्वधा वषण्णम

इति पञ्च ब्रह्मणो नामानि । वाङ्मनःकायैराराध्याधीनात्मस्वसंपादनं ब्रह्म-
स्मात्परनामधेयं नमःशब्दार्थः । हे रुद्र तव स्वभूताय मन्यवे क्राधाय नमोऽ-
स्तु । अस्तिवति वक्ष्यमाणमन्त्रादनुषज्यते । रोदयति सर्वमन्तकाल इति रुद्रः ।
५ शीदोणिलुवच ” इति रक्प्रत्ययः । पौराणिकादयस्तु बहुधा वदन्ति—
रुद्रो जाह्नान्ते द्रवति द्रावयतीति वा रुद्र इति केचित् । पृषोदरादिस्वाध्या-
ग्निमतप्रत्ययविकारार्थविशेषलाभः । कृत्या वेदरूपया धर्मादीनवलोकयति
प्रापयतीति वा रुद्र इत्यन्ये । कृत्या वाग्रूपया वाच्यं प्रापयतीति केचित् ।
कृत्या प्रणवरूपया स्वात्मानं प्रापयतीतीतरे । रुद्रो रौतीति सत्ये रोरूप-
माणो द्रवति प्रविशति मर्त्यानिनि रुद्र इत्यन्ये । यथा—“ त्रिधा बद्धो वृषभो
शोरधीति महो देवो मर्त्या आविवेश ” इति । अन्ये ब्रुवते रुक्तेजो लुवकारे-
कारेफाश्चेति । भूस्त्रि नित्ययोगे वा रप्रत्ययः । वर्णव्यावृत्त्या रुद्रस्तेजःवीति ।
यद्वा—रोधिका बन्धिका मोहिका वा शक्तिस्तद्गतस्या द्रावयिता वा भक्ते-
भ्यो रुद्रः । रुदं संसारदु खं द्रावयतीति रुद्र इति केचित् ।

यथा—अशुभद्रावको रुद्रो यज्जहार पुनर्भवम् ।

तस्माच्छिवस्ततो रुद्रशब्देनात्राभिधीयते ॥ इति ।

रुति शब्दं राति ददातीति प्राणो रुद्र इत्यन्ये । रुति शब्दं वेदात्मानं
ब्रह्मणे ददाति कल्पादाविति रुद्र इत्यपरे । यथा—“ यो वै वेदाश्च ग्रहि-
णीति तस्मै ” इति । एवं तीर्थकारैः स्वस्वसमयानुगुणं रुद्रपदं व्युत्पाद्यते ।
मन्थतेर्दीप्तिर्कर्मणो “ यजिमनिशुग्धिदसिजनिभ्यो युः ” इति युप्रत्ययः ।
मन्युः क्रोधः क्रोधात्मिका तव शक्तिः शान्तिरूपा भवतु । मा वधिष्ठ भक्ता-
निति भक्तविषये तस्योपसंहारं प्रार्थयते । एवमिष्वादिष्वपि वेदितव्यम् ।
उतो उत—उ इति निपातसमाहारोऽयमपि चेत्यस्यार्थे वर्तते । ते तवेषवे
शराय नमः । “ त इषुः समस्कुर्वताग्निमनीकः सोमः शल्यं विष्णुं तेजनम् ”
इत्येवंरूपा वैदिकी देवस्येषु । शास्त्रान्तरे च—“ तस्या अग्निरनीकमासी-
त्सोमः शल्यो विष्णुस्तेजनं वरुणः पर्णानि ” इति । किंच ते धन्वने धनुषे
च नमोऽस्तु । “ कनकशैलो देवस्य धनुः ” इति पौराणिकाः ।

महाभारते तु—स कृत्वा धनुर्रौकारं सावित्रीं ज्यां महेश्वरः ।

इयांश्च चतुरो वेदान्सर्वदेवमयं रथम् ॥ इत्युक्तम् ।

धनुःशब्दपर्यायो धन्वज्शब्दः । दधातेर्वा बनिपि नुम् ह्रस्वः । उतापि च
ते तव ब्राहुभ्यामपि नमोऽस्तु । प्रसिद्धौ बाहू । द्विवचनमतन्त्रम् । बहवो
हि देवस्य बाहवः । प्रकृतशरशरासनव्यापृतबाहुद्वयाभिप्रायं वा । अत्र सर्वेषां

व्यसनानां मन्थुर्मूलमिति तस्य पूर्वं नमस्कारः कृतः । ततः साक्षाद्व्यसन-
कारित्वान्मन्थुममनन्तरमिषुर्नमस्कृतम् । तत इषुममनन्तरं तदपादानभूताय
धनुषे च नमस्कारं प्रायुङ्क्त । ततस्तदुभयव्यापृतौ बाहू नमश्चक्र इति केचिदाहुः ।
एते मन्थुमभृतयो देवस्य बोधविशेषाः क्रोधादिकार्षकारित्वात्तद्भावेन रूपव-
न्त इति । इत्यमनेन मन्त्रेण देवस्य घोरा तनूर्जगदुपसंहारप्रवृत्ता प्रसाद्यते ।

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणादिकं ब्रूमः—कुच्छं द्वादशरात्रं चरित्वैकादश-
सहस्रमभिहितदिनानि निरन्तरं जपन्कृतपुरश्चरणो भवति । ततोऽनेन मद्-
क्षिणं नमस्कारं च कुर्यात् । ततो दक्षिणामूर्तिसंनिधावेकादशसहस्रजपादशेषं
पापं नश्यति । ततो लक्षजपात्सप्तजन्मकृतं पापं नश्यति । तस्मिन्नेव दक्षिणा-
मूर्तिसंनिधावग्निं निधाय घृतपायसं श्रपयित्वा स्वाग्नौ जुहुयात्साक्षादेवं
पश्यति । तस्मिन्नेव सर्वतोऽरतिमात्रमग्निकुण्डं कृत्वा स्वाग्नौ कापिलेन घृतेन
शतसहस्रं जुहुयाद्भागपत्यं लभते । अथैतयर्चा राज्ञो वक्ष्यते—राजा पुरश्चर-
णसिद्धेन ब्राह्मणेन छिह्ने पूनां कारयेत् । तत्प्रकारो वक्ष्यते—लिङ्गस्य दक्षि-
णतोऽग्निकुण्डं विधाय मथित्वाऽग्निं निधाय नित्यवदाज्येन दूर्वाभिः शुद्धेन
तण्डुलेन श्मीसभिर्द्विः प्रत्येकमष्टसहस्रं जुहुयात् । देवस्य संनिधौ जपेदष्ट-
सहस्रम् । देवालयमभितः प्रदक्षिणमष्टसहस्रम् । ताण्डवं देवस्य संनिधौ ।
प्रणामनमस्कारावष्टसहस्रो । एतैः कर्मभिर्भगवानतिसुप्रसन्नो भवति ॥
ध्यानम्—

आ कर्णकुष्ठे धनुषि ज्वलन्तीं देवीमिषुं भास्वति संदधानम् ।

ध्यायेन्महेशं महनीयवेषं देव्या युतं योधतनुं युवानम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

या त इषुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः ।

शिवा शरव्या या तव तया नो रुद्र मृडय ॥ २ ॥

या ते इषुः शिवतमेति शिवतमा शिवम् बभूव ते धनुः ।

शिवा शरव्या या तव तया नः रुद्र मृडय ॥ २ ॥

सा० भा० हे रुद्र ते त्वदीया येयमिषुः शिवतमा शान्ततमा बभूव । तथा,
ते त्वदीयं यद्धनुः शिवं शान्तं बभूव । तथा या च तव शरव्या तवेषु धिस्तया,
शान्तयेष्वा तेन च शान्तेन धनुषा तया च शान्तया शरव्यया नोऽस्मान्मृड-
य सुखय । भक्तेषु प्रवृत्त्यभावात्तेषां शान्तत्वम् ॥ २ ॥

म०भा०भा० या त इषुः शिवतमेत्यस्याऽऽत्रेय ऋषिः । शंभुर्देवता । अनुष्ठु-
 छन्दः । हे रुद्र या ते तबेषुः शिवतमाऽतिशयेन भक्तानां सुखकरी । न केवलं
 हस्तालंकारमात्रभूना बभूवेति वक्ष्यमाणमनुष्यते । भवतीत्यर्थः । “छन्दसि
 लुङ्लङ्लिट्” इति वर्तमाने लिट् । शिवं बभूव ते धनुः । तत्रापि यच्छ-
 व्दोऽध्याहार्यः । यच्च ते धनुः शिवं बभूव ते भक्तान्पति सुखकरं भवति न
 केवलं हस्तान्तरमलं करोति । या च तव शरव्या शिवा भक्तानां सुखकरी च ।
 शृणातेर्हिसाकर्मण उपत्यये शरशब्देनाऽऽयुधमुच्यते । “धुनिः शिमीवाङ्छ-
 रुमा ९ ऋजुधी” इति हि दृश्यते । ततः समूहे स्वार्थे वा यप्रत्ययस्तदन्तं च
 क्षेपणीये चक्रादौ वर्तते । दृश्यते हि “अवसृष्टा परापत शरव्ये ब्रह्मसंशिता”
 इति । संज्ञाशब्दत्वात्स्त्रीलिङ्गता । यद्वा पाशादिलक्षणो यप्रत्ययः । छान्दसम-
 न्तस्वरितत्वम् । यद्वा शरवः शरास्तेभ्यो हिता शरव्या इषुधिः । पूर्ववत्स्त्रीलि-
 ङ्गता । सर्वासामिषूणां शिवत्वात्तदाधारस्य शिवत्वमर्थना । यथा ग्रामः प्रसी-
 दत्विति । यद्वा मा भूदिषूणामपादानमित्याशास्ते । यथा वक्ष्यते—“अथो य
 इषुचित्तवारे अस्मिन्निधेहि तम्” इति । तथा नोऽस्मान्मृदय सुखय । कयाऽ-
 नन्तरप्रकृतया शरव्यया उपलक्षणत्वाच्चेत्वा तथा तेन च धनुषा । यद्वा
 लिङ्गसंख्ये अविवाक्षिते । व्यत्ययो वा द्वयोः । तैरिप्वादिभिरस्मान्मृदयेत्यर्थः ।
 यद्वा करणाविभक्तेः ‘सुपां सुलुक्’ इति यादेशः । एवमीदृशीं शान्तां तनुं
 गृहीत्वाऽस्मान्मृदयेत्याशास्ते घोरतनूपसंहारार्थम् । ‘संज्ञापूर्वको विधिरानित्यः’
 इति मृदेर्लघूपचगुणो न क्रियते । ‘तवममौ छन्दसि’ इति तवशब्द आद्यु-
 दात्तः । एतन्मन्त्रं द्वादशदिनानि चरुभोजी जपित्वा कृतपुरश्चरणो विनियोक्तं
 योग्यो भवति । अन्वार्थं तत्तस्ति तल्लुलयावकामलककल्कमेकादशसहस्रं जुहु-
 यादन्नवानभिजायते । एतेन राजा दुर्भिक्षनिवारणार्थं तिलगुडमिश्रितचरुणा
 स्वाग्नौ शतसहस्रमाहुतीः कारयेत् । ततः सुभिक्षमाभिजायते राज्ये । ध्यानम्—
 ध्यायेद्देवं सुस्मितं स्यन्दनस्थं देव्या सार्धं तेजसा दीप्यमानम् ।

इविप्वासांलंकृताभ्यां कराभ्यां शूराकारं स्तूयमानं सुराग्रैः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टवमाह—

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।

तथा नस्तनुषा शंतमया गिरिशंताभिचाकशीहि ॥ ३ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः अघोरा अपापकाशिनीत्यपापकाशिनी ।

तया नः तनुवा शंतमयेति शं—तमया गिरिशंतेति गिरिशंत
अभीतिं चाकशीहि ॥ ३ ॥

सा०भा० द्वे हि रुद्रस्य तनू । तथा चोपरिष्ठादाम्नायते—‘रुद्रो वा एष यद-
भिस्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽन्या’ इति । हिंसिका घोरा, अनुग्राहिका
शिवा । हे रुद्र ते तव या तनूः शिवाऽस्मास्वनुग्रहकारिण्यत एवाघोरा हिंसि-
का न भवति । अघोरत्वमेव स्पष्टी क्रियते—अपापकाशिनी पापं हिंसारूपम-
निष्टं प्रकाशयतीति पापकाशिनी तादृशी न भवतीत्यपापकाशिनी गिरौ कैलासे
स्थित्वा नित्यं प्राणिभ्यो यः शं सुखं तनोति स गिरिशंतस्तस्य संबोधनं हे
गिरिशंतं शंतमयाऽतिशयेन सुखकारिण्या तथा तनुवाऽभिचाकशीहि मामभि-
लक्ष्य प्रकाशं कुरु । तादृशीं त्वदीयां तनुं प्रकाशय मां सुखिनं कुर्वि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

म०भा०भा० या ते रुद्र शिवा तनूरघोरेत्यस्य काश्यप ऋषिः । शंभुर्देवता ।
स्वराडनुष्ठुछन्दः । द्वयक्षराधिकत्वादबृहतीति केचित् । ‘दशकौ चैवाष्टकौ च
बृहती’ इति वचनात् । शान्ता तनूर्द्विविधा । सायुधा निरायुधा च । तत्र
प्रथमाऽनन्तरेण मन्त्रेण प्रतिपादिता । इतरा तनुरनेन प्रतिपाद्यते । हे रुद्र या
ते तव शिवा शान्ताऽभयहेतुस्तनूः शरीरम् । यामाह शिवाऽन्धेति । तनुश्चन्द-
पर्यायस्तनूशब्द ऊपत्ययान्तः । अघोराऽक्रूरा । स्वपराधीनभयद्वयहेतुत्वाभा-
वप्रतिपादनार्थं शिवेत्युक्तेऽप्यघोरेति पुनर्वचनम् । तदेवाऽऽहापापकाशिनी ।
पापं व्यसनं तस्याप्रकाशयित्री । व्यसनहेतूनामायुधानामभावात् । उभय-
त्राप्यव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । यद्वा पापफलानां दुःखानामप्रकाशयित्री ।
पापविनाशहेतुत्वात्स्मर्तृणाम् । तथा तनुवा तन्वा शंतमया सुखतमया स्मर्तृ-
णामतिशयेन सुखहेतुभूतया निरतिशयानन्दस्वभावया । ‘इयङुवङ्ङकरणे
तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्’ इत्युवङादेशः । नोऽस्मानभिचाकशीहि । अ-
स्मान्मति पुनः पुनः प्रकाशय । काशतेरछान्दसं ह्रस्वत्वम् । यद्वा—चाकशीतिः
पश्यतिकर्मा । यङ्लुगन्तरेछान्दसः । अयमर्थः—शंतमया तन्वेत्यंभूतस्त्व-
मस्मानाभिमुख्येनानुग्रहदृष्ट्या पश्येति । हे गिरिशंतं गिरौ कैलासे नित्या-
वर्धितो यः प्राणिभ्यः शं तनोति स गिरिशंतः । तनोतेर्द्विपत्ययः । यद्वा
गिरिर्भेद्यस्तत्र स्थितो यः प्राणिभ्यः पर्जन्यरूपेण शं तनोति । अथवा गिरि-
वाचि स्थित्वा वेदे तिष्ठन्नर्थरूपेण शं तनोति । प्रणवे वा तिष्ठन्ध्येयरूपेण निर-

त्रिंशत्तन्मन्त्रदलक्षणं शान्तनोति । हलदन्तात्समस्याः इत्यलुक् । केचिद्वाहुः
कंशंभ्यामिति मन्त्रार्थीयस्तत्प्रत्ययः । कैलासादिषु स्थानेषु यः संजातमुखो
वसति स गिरिशंत इति ।

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—हविष्याशी त्रिरात्रं जपन्कृतपुरश्चरणो भवति ।
अथैतया गोशान्तिं कुर्यात् । गोष्ठमध्ये सर्वतो हस्तमात्रमग्निकुण्डं त्रिविधाय
मग्निं त्रैश्वरी वैकङ्कतापामार्गसमिधां दधिपधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात् । अथाने-
नैवापरां गोशान्तिं वक्ष्यामः । ब्राह्मणैर्घटजलमभिमान्त्रितं सर्वगन्धधिवर्षितं
कृत्वा शबलसहस्रं जपित्वा गाः भोक्षेत् । गवां शान्तिर्भवति । ध्यातम्—

स्मेराननं चन्द्रकलावतंसं गङ्गाधरं शैलसुतासहायम् ।

त्रिलोचनं भस्मभुजंगभूषणं ध्यायेत्पशूनां पतिमीशितारम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमूचमाह—

यामिषुं गिरिशंत हस्ते विभर्षिस्तवे ।

शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ४ ॥

याम् इषुम् गिरिशन्तेति गिरि—शंत हस्ते विभर्षि अस्तवे ।

शिवाम् गिरित्रेति गिरि—त्र ताम् कुरु मा हिंसीः पुरुषम्
जगत् ॥ ४ ॥

सा० भा० हे गिरिशंत यामिषुं बाणमस्तवे वैरिषु प्रसेप्तुं हस्ते विभर्षि ।
गिरि—कैलासखण्डं प्रायते पाळयतीति गिरिप्रस्तत्संबोधनं हे गिरिप्र तयोविध
हे रुद्र तां हस्ते धृतामिषुं शिवामस्मासु शान्तां कुरु । पुरुषमस्मदीयं मनुष्यं
जगन्मनुष्यव्यतिरिक्तमपि जङ्गमं गवादिकं मा हिंसीः ॥ ४ ॥

भ० भा० यामिषुं गिरिशंत शिवेन वचसेत्येतयोर्गौतम ऋषिः । गोधूम
इति केचित् । रुद्रो देवता । यामिषुमिति निचृदनुष्टुप् । शिवेन वचसेत्यनु-
ष्टुप् । आभ्यां त्रिपुरदहनप्रवृत्ता घोरा तनूः प्रसाद्यते । हे गिरिशंत व्याख्या-
तम् । यामिषुं हस्ते विभर्षि चारवासि । किमर्थमस्तवे देवानां प्रार्थना-
न्तरं हन्तव्यानसुरात्मनि क्षेप्तुम् । यामाहुर्देवाः—'क इमापसिष्यतीति
रुद्र इत्यब्रुवन्कद्रो वे क्रूरः सोऽस्यत्विति । सोऽब्रवीद्द्विरम्' इति । 'तुमर्थे से
सेन्' इति त्वेन्प्रत्ययः । यद्वा त्रिपुरतृणदहनानन्तरं यां कृतार्था यथोक्तका-
रिणीमुपसंहर्तुं हस्ते विभर्षि तामिषुं शिवां कलषाणकरां कुरु । त्वदभक्तान्म-
विप्रभा हन्तव्यानेव विषयी करोति तथाऽवधत्तव्यम् । मा हिंसीषी

स्वे हिंसीः पुरुषं साधुवृत्तं स्वदृत्यम् । स एव हि पुरुषव्यपदेशपर्यहसिः किं च
जगज्जङ्गमं भोपहिष्यादिकं यत्पुरुषवृत्तसिस्तिः तच्च सा हिंसीः । पदार्थनन्वात्
रथाः कस्यापि वृक्षलतादिकस्यापि सा हिंसीः । एवं पुरुषादिपरिहारेण हन्येकः
विषयीकरणमिषोः शिवत्वम् । हे गिरिश गिरिः कैलासं प्रायते निवासस्त्वेव
बहुमन्वतः इति गिरिः । 'आनोऽनुपसर्गे कः' । यद्वा गिरिर्भेषस्य प्रायको
वर्षमितृत्वात् । यद्वा गिरिसदृशस्य रथस्य प्रायकस्तद्व्यवहारां देवानां प्रायः
कत्वात् । यद्वा गिरिं वाचावचसां प्रायकः परिपालकः । यथाभिप्रेतमदा-
नात् । इत्यतयेन द्वितीयार्थे सप्तमी । पूर्वबदलुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

शिवेन वचसां त्वा गिरिशाच्छा वदामसि ।

यथा नः सर्वमिज्जगदयक्षम् सुमना असत् ॥ ५ ॥

शिवेन वचसां त्वा गिरिंशा अच्छा वदामसि । यथा नः सर्वम्
इत् जगत् अयक्षम् सुमना इति सु-मनाः असत् ॥ ५ ॥

सा० भा० गिरौ कैलासे श्वेते तिष्ठतीति गिरिश्चो हे गिरिश्च स्वामच्छा प्राप्तुं
शिवेन मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचसां वदामसि वयं प्रार्थयामहे । यथा येन
प्रकारेण नोऽयक्ष्मिभ्यः सर्वमिज्जगत् । इच्छन्तोऽवधारणे । यथा सर्वमपि
मनुष्यपश्यादिकं जङ्गमजातमयक्ष्मं रोगरहितं सुमना असत्सौमनस्योपेतं
भवति तथा कुरु ॥ ५ ॥

भा० भा० अथ द्वितीयः शिवेन वचसेति । हे गिरिश्च गिरौ कैलासे श्वेत
इति गिरिश्च । गिरौ दृढच्छन्दसि । इति ऋः । यद्वा प्रशस्तो गिरिस्स्यमस्तीति
निवासत्वेनेति । लोमादिलक्षणः शः । यद्वा गिरिः कैलासस्य भेषस्य वा
गिरिं वाचकवेदप्रणवात्मनामीश ईश्वरः । पृषोदरादित्वाद्भ्रस्वत्वम् । शिवेन
वचसां त्वदीयगुणसंकीर्तनपरतया कल्याणकरेण तव प्रीतिकरेण वा स्तोत्र-
लक्षणेन वचनेन त्वामेव समग्रैश्वर्यगुणमयुक्तमच्छाऽऽभिमुख्यकरणेन वदा-
मसि वदामः । स्तुम इत्यर्थः । 'इदन्ते मसि । निपातस्य च' इति संहि-
तायामच्छाब्दस्य दीर्घत्वम् । अच्छेत्यव्ययमाभिमुख्ये वर्तते । आप्तुमित्य-

स्वार्थ इति नैरुक्ताः । अग्निवेन हि वचनेन देवः क्रुध्येत् । यथा “मा त्वा रुद्र
चुक्रुधा मा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभमासहूती ” इति । तस्माच्छिवेन वचसा
त्वां स्तुमः । किमर्थमिति चेत्तदाह—यथा नोऽस्माकं संबन्धि सर्वमित्सर्वमेव
जगज्जङ्गमं पुत्रादिकं पश्वादिकं च । एवकारकरणात्स्थावरं च वृक्षादिकम् ।
अयक्ष्ममरोगम् । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुमनाः । अत्र
क्लिङ्गव्यत्ययः । शोभनमनस्कं च सोर्मनसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस-
त्स्यात् । अस्तेः पञ्चमो लकारः । ‘ छेटोऽडाटौ ’ इत्यङागमः । यत्प्रकारमिदं
तदर्थं त्वां स्तुमः । यद्वा कथमित्याकाङ्क्षायामाह—यथा त्वयि स्तूयमान
इत्थमिदं संपद्यते तथा स्तुम इति ।

एतयोः पुरश्चरणमेकविंशतिं दिनानि निरन्तरं जपः । ततः कृतपुरश्चरण
एताभ्यामकालमरणप्रतिघातं कुर्यात् । सिद्धेन ब्राह्मणेन राजा कारयेदकाल-
मरणं न भवति राष्ट्रे । आभ्यां तिलव्रीहिगोधूमयवानां दधिमधुघृतानां लसं
जुहुयादेकविंशतिं दिनानि । तस्मिन्राष्ट्रेऽकालमरणभयं न भवति । नव-
भिर्दिनैरुपद्रवा नश्यन्ति । अष्टादशभिर्दिनैरखिलं जगदकालमरणमुपशम-
यति । ध्यानम्—

सांग्रामिकेण वपुषा प्रविराजमानं हृष्यत्पुरत्रयतृणाशनिमन्दहासम् ।

दैत्यान्दिधक्षुमचलेश्वरचापपाणिं ध्यायेत्पुरारिषमरौघरथाधिरुदम् ॥५॥

षष्ठीमृचमाह—

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।

अहीश्च सर्वाज्जम्भयन्सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ६ ॥

अधीति अवोचत् अधिवक्तेत्यधि—वक्ता प्रथमः दैव्यः

भिषक् । अहीन् च सर्वान् जम्भयन् सर्वाः च यातुधा-

न्य इति यातु—धान्यः ॥ ६ ॥

सा०भा० यो रुद्रोऽधिवक्ताऽधिकोऽयमित्येवं सर्वेषामग्रे मां प्रति वक्तुं क्षम-
स्तेनोक्ते सति मम सर्वाधिक्यं तदानीमेवास्तीति । अतस्त्वादृशो रुद्रोऽध्य-
वोचत् । मां सर्वाधिकं वदतु । कीदृशोऽधिवक्ता । प्रथमः । देवानां मध्ये
मुख्यः । दैव्यः । सर्वान्देवानर्हति । स्वयं देवान्पालयितुं क्षम इत्यर्थः ।
भिषक् । एतस्य ध्यानमात्रेण सर्वरोगोपशमनादयं चिकित्सकः । किं

कुर्वन् । अहीश्च सर्वांसर्पव्याघ्रादीन्सर्वानपि । सर्वाश्च यातुधान्यः सर्वा अपि राक्षसजातीर्जम्भयन्विनाशयन् ॥ ६ ॥

म०भा०भा० अध्यबोचदधिवक्तेत्यस्यानुष्ठुप् । निचृदिति केचित् । कण्व ऋषिः । शंभुर्देवता । एतदादयश्चत्वारो मन्त्राः परोक्षकृताः । अध्यबोचत् । अधिब्रवीत् । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति लोट्थे लुङ् । अधिकमध्वारुह्य वा वचनमधिवचनम् । पक्षपातेन वचनमित्यर्थः । यथा ‘ ब्राह्मणावाधिब्रूयात् ’ इति । यद्वोपरिभावेनैश्वर्येण वचनमधिवचनं भक्तानस्मान्प्रत्यधिब्रवीत् । अधिवक्ताऽधिवचनस्वभावः । सदा भक्तेभ्योऽधिवचनसमर्थो वा । यद्वा ‘ अर्हे कृत्यतृचक्ष ’ इति तृच् । अधिवक्तुपर्हन् । अनीश्वरा अधिब्रूयन्तो हास्या भवेयुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तदेवार्हत्वमाह—प्रथमः प्रधानभूतः । दैव्यो देवेषु भवः । ‘ देवाद्यञञौ ’ इति यञ् । यद्वा देवनं देवो दिव्यर्थानां क्रीडादीनामन्यतमः । तत्र भवः क्रीडायां सुखरूपः । विजिगीषायां जयरूपः । व्यवहारे विविक्तरूपः । द्योतने प्रकाशरूपः । स्तुतौ स्तुत्यरूपः । गतौ गन्तव्यरूपो वायुरूपो वा । यद्वा दिव्यज्ञानोपपन्ना देवास्तेषु भवः प्रथमः । दिव्यज्ञानोपपन्नानां मुख्य इति यावत् । भिषग्वेद्यः । व्याधितापसंसारदीनां व्यसनानां चिकित्सक इत्यर्थः । ‘ भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ’ इति च मन्त्रान्तरम् । भिषज् चिकित्सायां कण्वादिः । ते हि धातवः प्रातिपदिकानि च । यद्वा भियां सादयिता नाशयिता भिषग्यद्वा भीतौ सज्जते मनसा प्राप्यते । अभयत्वात् । यद्वा देहभेदनैः सीदति सज्जत्यनुगृह्णाति वा भिषक् । पृषोदरादिः । किं कुर्वन्निधिब्रवीत्, अत्राऽऽह—अहीश्च सर्वाञ्जम्भयन् । जम्भनेन हेतुना । जम्भनं नाशनं तदर्थमित्यर्थः । ‘ छक्षणेहेत्वोः ’ इति हेतौ शता । आगत्य हिंसन्ति जन्तूनित्यहयः । हननशीलाः प्रत्यक्षं प्रजानां हिंसका व्याघ्रसर्पवृश्चिकादयस्तान्सर्वाञ्जम्भयन्सूदयन् । चक्षब्दोऽवधारणे सर्वानित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । सर्वानेव जम्भयन्निति । ‘ आङ्कि श्रिहनिम्यां ह्रस्वत्वं च ’ इति छिप्रत्ययः । तत्र चोदात्त इत्यधिकारादुपपदस्योदात्तत्वम् । सर्वाश्च यातुधान्यः सर्वाश्च यातुधानजातीर्जम्भयन् । शसि ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वाभावः । यातयन्ति दुःखयन्ति यातवो दुःखयिष्यो मायाः । यततेः क्लेशकर्मणो ण्वन्तादुपत्ययः । ता निधीयन्ते निष्ठुन्त्येतेष्विति यातुधानाः । अधिकरणे ल्युट् । ततो जातिछक्षणो ङीष् । ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः ’ इति विभक्तिः स्वर्यते । एतदुक्तं भवति । आजिघांसून्सर्वान्नुक्षिकप्रभृतीन्शान्तान्निहव्याघ्रचोरादींश्च

सिक्त्वा कान्यमिवाऽऽत्मानावष्टसहस्रं वाऽष्टशतं हुत्वा शेषं पिबेत् । गर्भरोगा
नश्यन्ति १०००००००—

चन्द्रार्धमौलिं कालारिं व्यालयज्ञोपवीतिनम् ।

उत्कलत्पावकसंकाशं ध्यायेद्देवं त्रिलोचनम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः ।

ये चेमा रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो

वैषा ह्रै ईमहे ॥ ७ ॥

असौ यः ताम्रः अरुणः उत बभ्रुः सुमङ्गल इति सुमङ्गलः ।

ये च इमाम् रुद्राः अभितः दिक्षु श्रिताः सहस्रश इति

सहस्र-शः अवेति एषाम् ह्रैः ईमहे ॥ ७ ॥

सा० मा० यो रुद्रोऽसौ मण्डलस्थादित्यरूपः स च ताम्र उदयकालेऽ-
त्यन्तरक्तः । अरुण उदयादूर्ध्वमीषद्रक्तः । उतापि च बभ्रुस्ततोऽप्यूर्ध्वं
पिङ्गलः । एवमन्येऽपि वर्णास्तत्कालगता उन्नेषाः । सुमङ्गली नानावर्णः
संस्तदा तदाऽन्धकारादिनिवर्तकत्वादित्यन्तमङ्गलः । ये चान्ये रश्मिरूपा
रुद्रा इमामभितोऽस्या भूमेः । परितो दिक्षु श्रिताः प्राच्यादिदिक्षु स्थिताः,
ते च सहस्रशोऽनेकसहस्रसंख्याका एषामादित्यतद्रश्मिरूपाणां सर्वेषां
रुद्राणां ह्रैः क्रोधसदृशं तीक्ष्णत्वमेवमहे भक्तिनमस्कारादिना निवार-
णामः ॥ ७ ॥

म० मा० मा० असौ यस्ताम्र इत्याद्याऽऽस्तारपङ्क्तिः । “परौ चेद्वादशाक्ष-
रावास्तारपङ्क्तिः” इति चचनात् । “पञ्चपदा पङ्क्तिः” इति केचिद् । असौ-
योऽवसर्पतीति जगती षट्पदा । एतयोः काल ऋषिः । मरुत्वानितिः केचित् ।
आदित्यात्मा रुद्रो देवता । “असौ यस्ताम्र इत्यनेनाऽऽदित्यमुपतिष्ठते” इति
ज्ञातपथब्राह्मणम् । देवस्य जगदुपसंहरकमूर्तिष्वष्टमूर्तिष्वआदित्यस्याप्य-
न्तर्भावात् । भक्तविषये तत्प्रसादनमेताभ्यां मार्थयते । असावित्यङ्गु-
ल्या निर्दिशति । असावूर्ध्वलोकवर्त्यादित्यः । कीदृशस्ताम्र उदयसमयेऽति-
रक्तः । तमासंपर्कात्तथा भाति । केचिदाहुः—भूखविसंपर्कादिति । अथारुणः
उदयादूर्ध्वमीषद्रक्तः । उतापि च बभ्रुः । ततोऽप्यूर्ध्वं पिङ्गलः । गौर इति

केचित् । यद्वा विश्वं विभर्ति बोधपदानादिनेति बभ्रुः । ‘कुर्भश्च’ इति कुप-
त्ययः । सुमङ्गलः सर्वमङ्गलसमृद्धिर्मास्तद्धेतुत्वात् । बहुव्रीहो ‘नञ्सुभ्याम्’
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवंविधोऽमावादित्यो यः । ईदृशादित्यरूपो
यो रुद्र इत्यर्थः । ये च रुद्रा रुद्रसधर्माणो रुद्रेण समानवेषविभूतयो देवेन
सृष्टाः सदैव देवस्यानुचरा वेमां पृथिवीमभितो दिक्षु श्रिताः । सहस्रशः
सहस्रं सहस्रं भूत्वा तिष्ठन्ति । जगतां पुण्यपापानुरूपं फलं दातुम् । ‘संरूपै-
कवचनाच्च वीप्सायाम्’ इति शस् । ‘अभितः परितः’ इति इदमो द्वितीया ।
केचिदाहुः—अस्याऽऽदित्यात्मनो रुद्रस्य स्वभूता रश्मिरूपा रुद्रा ये पृथि-
वीमभितस्तिष्ठन्त्येषाममुष्य रुद्रस्यैषां च रुद्रानुचराणां हेडः क्रोधमनादरं
षाऽवेमहेऽपनयामः । स्तुतिभिर्नमस्कारैश्चैति शेषः । ‘हेडु अनादरे । हेडः क्रोध
इति यास्कः । उभयमपि गृह्यते । विहितातिक्रमानिमित्तमस्माद्विषयमनादरं
प्रतिषिद्धसेवानिमित्तं क्रोधं चेत्युभयमप्यपनयाम इति । ‘ई गतौ’ केवलोऽयं
याच्चाकर्मा । “सदावन्भागमीमहे” इत्यादौ तथा दर्शनात् । ‘बहुलं छन्दासि’
इति व्यत्ययेन शपो लुक् । अवपूर्वस्त्वपनयने वर्तते । यद्वाऽवाचीनं यथा
तथा याचामहे ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ।

उतैनं गोपा अदृशन्नदृशन्नुदहार्यः । उतैनं

विश्वा भूतानि स दृष्टो मृडयाति नः ॥ ८ ॥

असौ यः अवसर्पतीत्यव—सर्पति नीलग्रीव इति नील—ग्रीवः

विलोहित इति वि—लोहितः । उत एनम् गोपा इति गो—पाः

अदृशन् अदृशन् उदहार्य इत्युद—हार्यः । उत एनम् विश्वा

भूतानि सः दृष्टः मृडयाति नः ॥ ८ ॥

सा०भा० यो रुद्रो नीलग्रीवः कालकूटधारणेन नीलवर्णाऽग्रीवा यस्यासौ नी-
लग्रीवः । स एष विलोहितो विशेषेण लोहितवर्णः सन्नसो मण्डलवर्ती भूत्वाऽ-

वसर्पत्युदयास्तमयो संपादयितुं प्रवर्तते—तस्य च रुद्रस्य मण्डलवर्तिस्वरूप-
धारणे प्रयोजनमुच्यते—उतापि च गोपा वेदशास्त्रसंस्काररहिता गोपाला
अप्येनं मण्डलवर्तिनमादित्यरूपिणं रुद्रमदृशन्पश्यन्ति । उदहार्य उदकानां
हारिण्यो योषितोऽप्येनमदृशन्पश्यन्ति । उतापि चैनं मण्डलवर्तिनमादित्यरू-
पिणं रुद्रं विश्वा भूतानि गोमहिष्यादयः सर्वेऽपि प्राणिनः पश्यन्ति । सर्वेषां
दर्शनार्थमेव हि रुद्रस्याऽऽदित्यमूर्तिधारणम् । कैलासादिवर्तिरुद्रस्य रूपं तु
वेदशास्त्राभिज्ञैरेव दृश्यते नान्यैः । तादृशो रुद्रो दृष्टः सन्नोऽस्मान्मृडयाति ।
सुखिनः करोत्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

भ०भा०मा० अथ द्वितीया । असाविति प्रत्यक्षमेव दर्शयन्ब्रवीति । असा-
वादित्यात्मा यो रुद्रः । अवसर्पत्यवाचीनं सर्पति । अस्तमयसमयेऽथो गच्छ-
तीव प्रतिमाति । यद्वाऽवसर्पति देशान्तरं गच्छति । अपार्येऽवशब्दः । नील-
ग्रीवः । कालकूटविषालंकृतग्रीवः । विलोहितः । स्वयं विश्लेषेण लोहितः ।
ज्वलत्पावकसदृशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा नीलग्रीवविलोहि-
तपदे आदित्यविशेषणे एव उभे । ग्रसन्त्युदकमिति ग्रीवा रश्मयः । ग्रसतेर्गिर-
तेर्वा शेषवह्निजिह्वत्यादिना वन्त्ययो निपात्यते । उदयात्मभृत्युदकस्य ग्रह-
णादस्तं गच्छतो यस्य नीला रश्मयस्तमसोऽभिसंसर्गात्तदानीं रश्मयस्तादृशा
इव भवन्तीति । यद्वा नीलग्रीवो निलीनरश्मिर्वा । विलोहितो विविधं लोहि-
तमुदयास्तमयकाले हि तमसः संपर्काल्लोहितमिव मण्डलं दृश्यते । अथायं
देव उदयास्तमयाभ्यां लोकयात्रां वर्तयन्नाबालगोपालं प्रसिद्धः । न देवस्य
मूर्त्यन्तरवच्छ्रुत्यादिभिर्यतः प्रतिपाद्यत इति प्रतिपादयितुमाह—उतापि चैन-
मादित्यरूपं देवमज्ञानां प्रथमोदाहरणभूता गोपा अप्यदृशन्पश्यन्ति । ‘उन्दासि
लुङ्गलङ्गलिटः’ इति लुङ् । ‘इरितो वा’ इत्यङ् । तथाऽदृशन्नुदहार्यः ।
उदकस्य हारिका घटदास्यो गोपेभ्योऽपि च क्षुद्राः । हरतेः कर्मण्यण् ‘मन्थो-
दन’ इत्यादिना उदकस्योदभावः । अण्णन्तत्वाण्डीप् । उदात्तनिवृत्तिस्व-
रेण तस्योदात्तत्वे ‘उदात्तस्वारिथोर्यणः’ इति विभक्तिः स्वर्यते । किमिदं
विभज्याभिधीयते । सर्व एव देवस्य महिमावेदने गोपालादिकल्पा एवेति
प्रदर्शयितुमाह—विश्वा विश्वानि । ‘शेखन्दसि बहुलम्’ इति लुप्यते ।
विश्वान्यपि भूतान्येनं भगवद्रूपं देवमदृशन् । श्रुत्यादिभिरपि दुर्ज्ञानं चक्षुषैव
पश्यन्ति स देव एवं सर्वैर्दृष्टः प्रत्यक्षेणानुभूयमानोऽस्मान्मृडयाति मृडयतु
सुखयतु । लेटयाढागमः । केचिदस्तं गच्छद्भगवद्विषयमेव व्याचक्षते । तत्रास्तं

गच्छता भगवता जगतामुपकारान्प्रदर्शयितुमुपकारत एनमस्तं यन्तं भगवन्तं देवं गोपाः पश्यन्ति । गवां ग्रामनगरप्राप्तिकाले प्रतीक्षमाणा उदहार्योऽपि पश्यन्ति, अस्तं गच्छति भगवानहो इतो मुच्यामह इति । यद्वा—अस्तमया-
त्प्रागेबोदकोद्धरणं कर्तव्यम् । अस्तमिते तु तस्य निषिद्धत्वादिति पश्यन्ति । किं बहुना विश्वान्यपि भूतानि एनमस्तं यन्तं पश्यन्ति । मृगशकुनवराहादी-
नामपि निलयगमनादेस्तदधीनत्वात् । द्विजातयोऽप्यग्निहोत्रसंध्यावन्दनकाला-
र्थिनो भगवन्तमस्तं यन्तं प्रतीक्षन्ते । एनं तावदस्तं यन्तं देवं सर्वेऽपि पश्य-
न्ति । तच्च प्रतिषिद्धम्—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ॥ इति ।

तस्य नामयुक्तरूपतां प्रदर्शयितुं गोपादिग्रहणम् । तत्र प्रतिषिद्धेऽपि दर्शने प्रमादादुपस्थानकाले वाऽस्माभिर्दृष्टोऽस्मान्मृडयतु सुखयतु । यद्यपि प्रमादा-
दिना दृश्यते तत्पापमपनुद्योपस्थानफलं च दत्त्वाऽस्मान्मृडयतु ।

अथेतयोः पुरश्चरणार्थं च कृच्छ्रमेकं चरित्वा षोडश दिनानि निरन्तरं जपेत् । एताभ्यामनावृष्ट्यां सत्यां वृष्ट्यर्थं कार्यम् । आर्द्रान्तमार्द्रादि वा । ब्राह्म-
णान्पञ्च सिद्धानाहूय तैः कार्यम् । तेषामुष्णीषवसनकर्णवेष्टनकण्ठाभरण-
करमण्डनादि दद्यात् । सिद्धं होमद्रव्यं तिलतण्डुलयवानां दधिमधुघृताक्तानां
शतसहस्रं जुहुयात् । वेतससमिधां क्षीराक्तानां तद्वत्तेषां पञ्चानामेको जपेच्च-
त्वारो जुहुयुरेकादश दिनानि दीक्षित्वाऽन्त्यदिने रक्ततामरसैरष्टसहस्रैः पत्वे-
कमाराधयेत् । सकृज्जपित्वा कर्मकालेन व्यावृत्त्योपस्पृशंश्च बीक्ष्याऽऽसीता-
न्वथा प्रायश्चित्ती भवेदासमाप्तेरग्निरक्षा कर्तव्या । अवसानदिने भगवानादि-
त्यो महावृष्टिं प्रमुञ्चति । वेतसपुष्पाणामयुतं जुहुयात् । सविता वरं ददाति ।
उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमेताभ्यामुपतिष्ठेत् । कण्ठद्वे जले स्थित्वेताभ्या-
मुभयकरपूर्णजलमादित्यमभिजपन्प्रक्षिपेत् । प्रतिदिनमष्टसहस्रं कृत्वा नव
दिनानि । ततः सविता मनःकाममासंवत्सरं ददाति । जपापुष्पाणां मध्वक्ता-
नामेकविंशतिसहस्रं जुहुयात् । सवितुः प्रसादाज्जातिस्परत्वं लभते । चतुर्वे-
दिकुले जनिः । ध्यानम्—

मण्डलान्तरगतं हिरण्यं आजमानवपुं शुचिस्मितम् ।

चण्डदीपितिमखाण्डितद्युतिं चिन्तयेन्मुनिसहस्रसेवितम् ॥ ८ ॥

नमामीमृचमाह—

नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।

अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ॥ ९ ॥

नमः अस्तु नीलग्रीवायेति नील—ग्रीवाय सहस्राक्षयेति स-
हस्र—अक्षाय मीढुषे । अथो इति ये अस्य सत्त्वानः अहम्
तेभ्यः अकरम् नमः ॥ ९ ॥

सा० भा० यः पूर्वोक्तरीत्या नीलग्रीवः स एव इन्द्रमूर्तिधारणेन सहस्राक्षः स
पुनः पर्जन्यमूर्तिधारणेन मीढ्वानसेचकः । वृष्टिकर्तृत्यर्थः । तादृशाय रुद्राय
नमोऽस्तु । अथो अपि च ये केचिदस्य रुद्रस्य सत्त्वानो भृत्यरूपाः प्राणिन
स्तेभ्यः सर्वेभ्योऽहं नमोऽकरं नमस्करोमि ॥ ९ ॥

म० भा० भा० नमो अस्तु नीलग्रीवायेत्यस्यानुष्टुप्छन्दः । ऋषिर्भगवा-
च्छंभुः । देवता च शंभुरेव । नमो अस्तु नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय । सहस्रा-
क्षायानेकचक्षुष इन्द्ररूपाय । 'बहुव्रीहौ सवध्यक्ष्णोः' इति समासान्तः षच् ।
सति शिष्टश्चित्रस्वरः । मीढुषे वृष्टिद्वारेण भुवः सेवत्रे जगद्योनौ वा । स्ववीर्यस्य
सेवत्रे पुरुषरूपेण वा गर्भाणामाधात्रे । मिह सेचने । 'दाश्वान्साह्वान्मी-
ढ्वांश्च' इति निपातः । अथो अपि च येऽस्य देवस्य स्वभूताः सत्त्वानो महान्तः
प्रमथगणास्तेभ्योऽप्यहं नमो नमस्कारमकरं करोमि । छान्दसो लुङ् । 'कृमृदृ-
हिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । सीदतेः प्र ईरिसथो-
स्तुदच्चेति कनिष्बहुलवचनात्केवलादपि भवति । सदनशीला देवं प्रत्यासन्नाः ।

अथास्य पुरश्चरणम्—पञ्चदश दिनानि हविष्याशी निरन्तरं जपेत् । शिव-
समीपे पश्चिमद्वारालये कुण्डमरत्निमात्रं सर्वतो विधाय मथिताग्नावर्कपुष्पैरमा-
वास्यायामारभ्य दशदिनावधि प्रत्यहं सहस्रं हुत्वा घृतपायसं देवाय निवेद-
येत् । सर्वार्थसिद्धिः स्यात् । अनेन च पुत्रकामानां(णां) क्रिया वक्ष्यते । पञ्च
दिनानि दीक्षित्वा शंभोरालये नदीतीरे गोष्ठे वा गृह्णीयात् । देवालये चेष्टे-
वस्योपर्यन्यत्र कुम्भ आवाह्य तस्य पश्चिमे भागेऽग्निं संस्थाप्य शमीसमिधां
शमीपत्राणां दक्षिमधुघृताक्तानां प्रत्यहमेकादशसहस्रं जुहुयाद्दिनत्रयं पञ्च दिनानि
वा दीक्षित्वा कार्यम् । प्रतिदिनमष्टसहस्रं तदर्धमष्टशतं वा । ताम्रसपुष्पाण्युपरि
विन्यसेत्तदभावे पत्रं वा । एवं कृत्वाऽन्त्यदिनेऽष्टसहस्रं तदर्धमष्टशतं
वा ब्राह्मणान्भोजयेत् । द्रव्यत्यागं विशेषेण कुर्वात् । एकादशरुद्ररूपान्भोजयि-
त्वा तेषां किञ्चिद्वस्तु प्रदाय दक्षिणतो देवसंनिधावाचार्यमधिकं भोजयित्वा
दक्षिणां दद्यात् । दक्षिणाऽप्युप्तवीजा भूमिः । मानमप्युच्यते—नवारत्निद-

प्तेनाष्टमत्तं, कुण्डलाय सुवर्णमपि प्रतिदिनं पादनिष्कं तेन कुण्डलं निर्माय दातव्यम् । कांस्यपात्रमेकाग्रेरेवमेव हि । एवं पुत्रकामी कृत्वा शंभुप्रभावात्पुत्रवान्भवति । यावदक्षिणा भूमिस्तावदविच्छिन्ना संततिर्भवत्यासंवत्सरात्सिद्धिर्भवति । एतत्फलं सप्तजन्मना संबध्यते तस्मादलुप्तं कुर्यात् । ध्यानम्—

शरच्चन्द्रप्रकाशेन वपुषा शीतलद्युतिम् ।

ध्यायेत्सिंहासनासीनमुमया सहितं शिवम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

प्रमुञ्च धन्वंनस्त्वमुभयोरार्त्तियोज्याम् ।

याश्च ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप ॥ १० ॥

प्रेति मुञ्च धन्वंनः त्वम् उभयोः आर्त्तियोः ज्याम् । याः च ते हस्ते इषवः परेति ताः भगव इति भग--वः वप ॥ १० ॥

सा० भा० हे भगवो भगवन्पूजावन्महदैश्वर्यसंपन्न रुद्र त्वं धन्वनस्त्वदीयस्य धनुष उभयोरार्त्तियोः कोटयोरवस्थितां ज्यां मौर्वीं प्रमुञ्चावरोपय । याश्च ते हस्त इषवो वर्तन्ते ता अपि परावप परित्यज ॥ १० ॥

भ० भा० भा० प्रमुञ्च धन्वन इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्ठुभः । नारद ऋषिः । श्रीरुद्रो देवता । अत्र नमस्ते रुद्रेत्यारभ्य नवभिर्मन्त्रैः क्रुद्धं देवं प्रसाधातः परं तस्योपसंहारकारणान्युपसंहारयितुं प्रक्रमते । तत्र द्वौ प्रत्यक्षकृतौ मन्त्रौ । तृतीयः परोक्षकृतः । प्रमुञ्च शिथिली कुरु । धन्वनो धनुव उभयोरार्त्तियोज्यां कोटयोर्या ज्या बद्धा तां प्रमुञ्च । अवततज्यं धनुः कुर्वित्यर्थः । तथा याश्चान्यास्ते हस्ते स्थिता इषवो जगदुपसंहर्तुं ताः परावप परित्यज । यथाऽस्मान्नाभिमुखी भवन्ति तथा कुरु । तूणीर एव तिरोहिताः स्थापय । यत्र कुत्राचिद्वाऽन्तर्हिताः कुरु । किमेभिर्धनुरादिभिरस्मद्भयंकरोरिति यावत् । हे भगवो भगवन् ' मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दासि ' इति कृत्वम् ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यज्ञसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

अवतत्य धनुस्त्व* सहस्राक्ष शतेषुधे ।

निशीर्य शल्यानां मुखां शिवो नः सुमनां भव ॥ ११ ॥

अवतत्येत्येव--तस्य धनुः त्वम् सहस्राक्षेति सहस्र--अक्ष शते-
षुध इति शत--इषुधे । निशीर्येति नि--शीर्यं शल्यानाम् मुखा
शिवः नः सुमना इति सु--मनाः भव ॥ ११ ॥

सा०भा० रुद्ररूपेण सहस्रसंख्याकान्यक्षीणि यस्यासौ स तथा । शत-
संख्याका इषुधयो बाणस्थापनकोशा यस्यासौ शतेषुधिस्तादृश हे रुद्र धनु-
रवतत्यावरोपितज्याकं कृत्वा शल्यानां बाणानां मुखा मुखानीषुगतलोहा-
नामग्राणि निशीर्येषुधिषु न्वग्भावेन शीर्णाणि कृत्वा नोऽस्मान्प्रति सुमना
अनुग्रहयुक्तः सञ्जिवः शान्तो भव ॥ ११ ॥

म०भा०भा० अथ द्वितीया । अवतत्येति । मुखेति तृतीयपादान्तः । हे सह-
स्राक्ष । व्याख्यातम् । हे शतेषुधे । यस्य भूयिष्ठा इषवः सन्ति तस्य बहुभि-
रिषुधानैर्भवितव्यमिति भावः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः ।
त्वं धनुः पिनाकाख्यमवतत्यावततज्यं कृत्वा शल्यानां शराणां मुखा मुखानि
निशीर्य नितरां विशीर्णानि कुण्ठीकृतानि कृत्वा नोऽस्माकमुपरि शिवः सुम-
नाश्च भव । सतामप्यपचाराणां क्षमया शिवः शान्तो भूत्वा मद्विषये मद्भ-
क्तोऽयमिति सुमनस्केन च नित्यं त्वया भवितव्यमिति । यद्वैत्यमस्माभिः प्रा-
र्ध्यमानः सुमना एव भूत्वा भयहेतूनां धनुरादीनां चोपसंहारादपगतभयहेतुः
शिवो भवेति । 'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवा५ उत ।

अनेशनस्येषव आभुरस्य निषङ्गर्थिः ॥ १२ ॥

विज्यमिति वि--ज्यम् धनुः कपर्दिनः विशल्य इति वि--
शल्यः बाणवानिति बाण--वान् उत । अनेशन अस्य इषवः आभुः
अस्य निषङ्गर्थिः ॥ १२ ॥

सा० भा० कपर्दी जटाजूटः सोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुर्विज्यं
विगतज्याकमस्तु । उतापि च बाणा आस्मिन्निष्ठन्तीति बाणवानिषुधिः स
च विशल्योऽस्तु । इषुगतानां शल्यानां रुद्रदरे गोपितत्वेन बहिराविर्भूतश्च-

स्वरहितोऽस्तु । अस्य रुद्रस्येषवो वाणा इषुधौ प्रक्षिप्ता अनेश्वेदुमसमर्था भवन्तु । अस्य रुद्रस्य निषङ्गथिर्वाणाधार आभुरस्तु ईषत्प्रभुरस्तु । कुड्य-
निखातशङ्कावासञ्जितत्वेन वाणान्धारयितुमेव प्रभवतु । नतु वाणाकर्षण-
योग्य इत्यर्थः । अथवा निषङ्गथिः खड्गकोशः सोऽपि पूर्ववत्कविदारोपित-
त्वेन खड्गं धारयितुमेव प्रभवतु नतु खड्गाकर्षणसमर्थः ॥ १२ ॥

भ० भा० भा० अथ तृतीया । विज्यामिति । कपर्दो जटाजूटस्तद्वतो देवस्य
धनुः पिनाकारूपं विज्यं विगतज्याकमस्त्विति शेषः । अथास्य देवस्य वाण-
वानिषुधिर्वाणा अरिमन्सन्तीति सोऽपि विशल्यो विगतवाणोऽस्तु । पूर्वं
वाणवानपीदानीं विशल्यो भूयादिति भावः । उक्तार्थे । वाणवानपीत्यर्थः ।
'दीर्घादाटि' इति रुत्वम् । आतोऽटीत्यनुस्वारः । किंचास्य देवस्य स्वभूता
इषवोऽनेश्वरश्याः स्युः । 'छन्दसि लुङ्लङ्' इति नशेराशिषि लुङ् । पुषादि-
त्वाच्छ्लेरङ् 'नश्मिमन्योरलिटयेत्वम्' इत्येकारः । यद्वा—अस्मेषुधेरिषवोऽनेश-
न्यत्र कापीषुधेरन्यत्रादृश्यास्तिष्ठन्तु । तेनायं विशल्यः संपद्यत इति प्रकृतस्य
समर्थनम् । किंचास्य देवस्य निषङ्गथिरप्याभुरस्तु । नितरां निषमेन वा
कोशेन सज्जत इति निषङ्गः खड्गः स निधीयते यत्र स निषङ्गथिः खड्-
गकोशः । परोक्षवृत्त्या धकारस्य थकारः । "परोक्षमिषा इव हि देवाः" इति ।
पूर्ववत्किप्रत्ययः । आ ईषद्भवतीत्याहुः । आ ईषदर्थे । विप्रसंभ्य इति डुप्-
त्ययः । व्यत्ययेनाऽऽङ्यपि भवति । किंचिन्न्यूनं भवनमाभवनं तच्च खड्-
गेन विना सत्तामात्रेणावस्थानं निषङ्गधारणस्वभावस्य खड्गकोशस्य निष-
ङ्गेण सहावस्थानं पुष्कलभावस्तेन विनाऽवस्थानमाभवनमिति । तेन सोऽ-
पि खड्गरहितो वर्ततामिति भावः । यद्वा निषज्जते कोश इति निषङ्गथिः
खड्गः । 'नौ षङ्गैर्यथिन्' इति धथिन्प्रत्ययः । आभुरस्तु न्यूनशक्तिरस्तु
कुण्ठितप्रभावमीषद्भवनमिति ।

आसां तिसृणामृचां पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वाऽऽत्मानं संशोध्य नव
दिनानि जपेत्सिद्धो भवति । एताभिर्युद्धकाले भूपतेरायुधान्यभिमन्त्र्य कुशक-
ण्टकानां सहस्रं जुहुयात् । युद्धोपनीताः शत्रवो हीयन्ते । ध्यानम्—

उद्यद्भास्करकोटिप्रकाशमादीप्तदहनमूर्धानम् ।

भीषणभुजंगभूषं ध्यायेद्विविधायुधं रुद्रम् ॥ इति ।

द्वितीयस्य ध्यानम्—रुद्रं सुरनियन्तारं शूलखट्वाङ्गधारिणम् ।

ज्वालामालावृतं ध्यायेद्भक्तानामभयप्रदम् ॥ इति ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह —

या ते हेतिर्मीदुष्टम् हस्ते बभूव ते धनुः ।

तयाऽस्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभुज ॥ १३ ॥

या ते हेतिः मीदुष्टमेति मीदुः--तम् हस्ते बभूव ते धनुः ।

तया अस्मान् विश्वतः त्वम् अयक्ष्मया परीति भुज ॥ १३ ॥

सा० भा० हे मीदुष्टमातिशयेन कामाभिवर्षक या ते हेतिस्तव संवन्धि खड्गादिरूपं यदायुधं यदपि ते तव हस्ते धनुर्वभूव । अयक्ष्मयाऽनुपद्रवकारिण्या तया हेत्या तथाविधेन धनुषा च त्वमस्मान्विश्वतः परिभुज सर्वतः परिपालय ॥ १३ ॥

भ० भा० अथ या ते हेतिरित्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । ऋषिर्देवता च भगवानेव । हे मीदुष्टम् । मीद्वान्व्याख्यातः । अतिशयेन सेक्ता । या ते तव स्वभूता हेतिरायुधं धनुर्नाम तव हस्ते बभूव भवति । छान्दसो लिट् । ऊतियूतीत्यादिना हिंसाकर्षणो हन्तेः क्तिन् उदात्तत्वमेत्वं च निपात्यते । तया हेत्या धनुर्नाम्न्या । अयक्ष्मया भक्तान्मत्परोगहेतुभूतया । 'नञ्मु-भ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विश्वतो भयहेतोर्स्मास्त्वं परिभुज सर्वतः परिपालय । सर्वकालं सर्वेण च प्रकारेण सर्वस्माददुरितादस्मान् रक्ष । सांहितिको बकारोपजनश्छान्दसः । उक्तं च प्रातिशारुषे 'उपसर्गाय एवः' इत्यादि । भुजेर्विकरणव्यत्ययेन शः । यद्वा विश्वतो विश्वान्समुत्रपौत्रानस्मान्पाहीति । सार्वविभक्तिकस्तसिः । केचिदाहुः—हेतिर्हिंसा या ते त्वत्कर्तृका हिंसा । यदर्थं तव हस्ते हिंसार्थसाधनं धनुस्तिष्ठति तयाऽस्मानित्यादि तुल्यम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह —

नमस्ते अस्त्वायुधायानां तताय धृष्णवे ।

उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

नमः ते अस्तु आयुधाय अनांततयेत्यनां--तताय धृष्णवे ।

उभाभ्याम् उत ते नमः बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् तव

धन्वने ॥ १४ ॥

सा० भा० हे रुद्र ते त्वदीयायाऽऽयुधाय बाणरूपाय नमोऽस्तु । कीदृशा-
याऽऽयुधाय । अनातताय धनुषि संघानाभावादप्रसारिताय । धृष्णवे स्वरूपेण
प्रहन्तुं प्रगल्भाय । किंच ते त्वदीयाभ्यामुभाभ्यां बाहुभ्यां नमोऽस्तु । तथा
तव त्वदीयाय धन्वने नमोऽस्तु ॥ १४ ॥

म० भा० भा० अथ द्वितीया । नमस्त इति । तव स्वभूतायाऽऽयुधाय
नमोऽस्तु । अनाततायानाततज्जयाय । अस्मादेव विशेषणाद्धनुरत्राऽऽयुधं
विवाक्षितम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धृष्णवे सुहृदाय । अभक्तानां
वा धर्षणशीलाय । ' प्रसिगृधि ' इत्यादिना वतुः । किंच ते त्वदीयाभ्यामु-
भाभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां बाहुभ्यां नमः । याभ्यां विभीमः । एतदेव प्रकः-
यितुमादरार्थं पुनरपि धनुषो नमस्कारं करोति । यद्वा पूर्वमायुधग्रहणमिषा-
बेव वर्तते । अनातताय । अनुशुक्तायेत्यर्थः । यद्वा गदामुद्गरप्रभृतिकमायुधं
गृह्यते । यदनाततमसाज्जितमेव कुड्यालिखितसर्पादिवदृष्णु भयंकरं भवति
तस्मै तावन्नमः । ततो बाहुभ्यां द्वित्वमविवक्षितम् । ततो धन्वने । प्रधान-
भूताय ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः ।

अथो य इषुधिस्तवाऽऽरे अस्मान्निधेहि तम् ॥ १५ ॥

परिति ते धन्वनः हेतिः अस्मान् वृणक्तु विश्वतः । अथो

इति यः इषुधिरितीषु—धिः तवं आरे अस्मत् नीति धेहि

तम् ॥ १५ ॥ हस्ते दिक्षिष्व उभाभ्यां द्वाविंशतिश्च ।

इति रुद्राध्याये प्रथमोऽनुवाकः ।

सा० भा० हे रुद्र ते त्वदीयस्य धन्वनो हेतिर्वाणशल्परूपाऽस्मान् विश्वतः
सर्वतः परिवृणक्तु वर्जितान्करोतु । अस्मान्मा बाधतामित्यर्थः । अथो अपि च
यस्तवेषुधिस्तमस्मदारेऽस्मत्तो दूरे निधेहि स्थापय ॥ १५ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः ।

म० भा० भा० अथ तृतीया । परित इति । तवेति तृतीयपादान्तः । ते तव
धन्वनो धनुषो हेतिर्हि सा हननं भाषसाधनोऽत्र हेतिशब्दः । धनुर्निमित्ता वा
हिंसा साऽस्मान् विश्वतो विश्वपकारं परिवृणक्तु परिवर्जयतु । यद्वाऽस्मान्

विश्वतो विश्वान्पुत्रपौत्रादिसहितान्सर्वप्रकारं परिवर्जयतु । अथो अन्य-
क्षाऽऽश्नास्महे । तव स्वभूतो य इषुधिर्वत्र भीष्मा इषवः । तमस्मदस्मत्त आरे
दूरे निधेहि स्थापय । यद्वाऽऽरेऽरीणां समूहे निधेहि । अस्मत्तं आच्छिद्या-
स्मदाभिमुखं निवर्तयेति ।

अथैतासामुर्चां पुरश्चरणं पूर्वोक्तानां तिसृणामिव कुर्यात् । एताभिरपि
संग्रामकाके तैलमेकादशप्रदीपसहस्राहं द्रोण्यां प्रक्षिप्य तत्र देवमावाह्य लोक-
पालैः सहाऽऽराध्य स्पृष्ट्वा तैलं सप्त दिनानि प्रतिदिनमष्टसहस्रं जपेत् । तेन
सिद्धतैलेन प्रदीपानेकादशसहस्रमारोप्य शत्रुराज्ये प्रत्यासन्ने राजानं विना
सेनानीः पुरो गच्छेत् । दृष्ट्वा दीपज्वालां शत्रुसेना नावतिष्ठते । एतत्प्रभा-
वादेव शत्रवो विनश्यन्ति । अन्यदप्येतांभिरैवारातिनगरे सिद्धवेषधारिणो
ब्राह्मणाः शक्ता मन्त्रसिद्धाः शत्रोरभिचारं कुर्युः । राजा यदुपयुक्ते वस्तु
तदेताभिः स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा च स्पर्शनदर्शनायोग्यं तन्मुखाच्छ्रुत्वाऽभिचारोऽस्तिवति
जपेयुः । मन्त्रान्तेऽन्यदपि शङ्कुं विधाय नगरचतुष्यथे देवालये देवारामे साल-
खातयोरन्यतरस्मिन्नपि नगराङ्गभूते सहस्राभिमन्त्रितं खनेयुः । तन्नगरं शंभु-
कोपात्संवत्सरत्रयान्नश्यति व्याधिना । एवं कारयितुराचार्यस्य राज्यसमं
देयमिति । सर्वत्र मन्त्रप्रभावात्सिध्यति । प्रमाणबुद्ध्या कार्यमिति । ध्वानमू-
प्रणमदमरलोकमौलिमालाकुसुमरजोऽरुणपादपद्मगुग्मम् ।

अनवरतमनुस्मरेद्भवान्या सह जगतां पितरं पिनाकपाणिम् ॥ १५ ॥

इति श्रीभट्टभास्करावरिचिते यजुर्वेदभाष्ये रुद्रप्रश्ने प्रथमोऽनुवाकः ॥

समाप्तोऽयं प्रथमोऽनुवाकः ।

सा० भा० प्रथमानुवाके भगवतो रुद्रस्य या प्रधानभूता तनुरिषुधनुर्हस्ता
तां बहुधा प्रसाद्य तस्य ये लीलाविग्रहा जगन्निर्वाहहेतवस्तेऽष्टभिरनुवाकैः
प्रसाद्यन्ते । तेष्वनुवाकेषु सर्वाण्यपि यजुंषि । तान्यपि द्विविधानि । उभय-
तो नमस्काराण्यन्यतरतो नमस्काराणि च । तत्र त्रिष्वनुवाकेषु नमस्कारादिकं
नमस्कारान्तमेकैकं यजुः । इतरेषु पञ्चस्वनुवाकेषु नमस्कारादिकमेवैकैकं
यजुः । तत्र द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदश यजुंषि ।

तत्र प्रथमं यजुराह—

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये

दिशां च पतये नमः ॥ १ ॥

नमः हिरण्यवाहव इति हिरण्य—वाहवे सेनान्य इति सेना—न्ये
दिशां च पतये नमः ॥ १ ॥

सा० भा० हिरण्यनिर्मितान्याभरणानि बाल्हीर्यस्यासौ हिरण्यवाहुः स च
संग्रामेषु सेनां नयतीति सेनानीस्तादृशमूर्तिधरो यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु ।
यश्च दिशां पाळको रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु ॥ १ ॥

म० भा० भा० नमो हिरण्यवाहव इत्यस्यानुवाकस्य ऋषिर्मण्डूकः । छन्दो
महागायत्री । रुद्रो देवता । तत्र प्रथमेनानुवाकेन भगवन्तं रुद्रं प्रसाद्य तस्यो-
पसंहारकारकाणि च प्रसाद्य तान्यप्युपसंहार्यात् ऊर्ध्वमष्टाभिरनुवाकैस्तं वैश्व-
रूप्येण स्तुत्वा नमस्कर्तुं प्रारभते । तत्र “त्रिष्वनुवाकेषु नमस्कारादिनमस्का-
रान्तमेकं यजुः ” इति शाकपूणिः । “ नमस्काराद्येकं यजुर्नमस्कारान्तमेकं
यजुः ” इति यास्कः । अष्टावनुवाकावष्टौ यजूंषि ” इति काशकृत्स्नः । तत्र
द्वयोर्द्वयो रुद्रयोः स्तुतिनमस्कारौ । अथ “ द्विद्विभ्यो जुहोति ” इति शतपथ-
ब्राह्मणे दर्शनात् । नमस्कारप्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकस्मिन्नापि भेदमारोप्य द्वित्वमुप-
पाद्यते बहूनां तु संकीर्त्तन एकामितरस्य विशेषणं वेदितव्यम् । यथा हिरण्य-
वाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इति । तेषां च केचिदुभयतो नमस्काराः ।
केचिदन्यतरतो नमस्काराः । तत्र ब्राह्मणं च भवति “ ते हैते योरतरा
रुद्रा उभयतो नमस्काराः । अयैते शान्ततरा येऽन्यतरतो नमस्काराः ” इति ।
पूर्वं ब्रह्मणा सृष्ट्यर्थं प्रार्थितो देव आत्मसधर्मणो रुद्रानसृजत् । अन्यत्रेदमुक्त-
म्—“तुल्यसृष्टिप्रतिषेधाच्च” इति । तत्र बहुवचनान्तेषु तेभ्यो देवानुचरेभ्यो वा
नमस्काराः । एकवचनान्तेषु देवाधिष्ठानशङ्कया सर्वेभ्यः सर्वत्र नमस्काराः
क्रियन्ते । अथ पृथग्यजुषां छन्दांसि ब्रूमः—एकाक्षराणां दैवी गायत्री । द्व्यक्ष-
राणां दैव्युष्णिक् । त्र्यक्षराणां दैव्यनुष्टुप् । चतुरक्षराणां दैवी बृहती । पञ्चाक्ष-
राणां दैवी पङ्क्तिः । षडक्षराणां दैवी त्रिष्टुप्वाजुषी वा गायत्री । सप्ताक्षराणां
दैवी जगती । याजुषी वोष्णिक् । अष्टाक्षराणां प्राजापत्या गायत्री । याजुषी
वाऽनुष्टुप् । नवाक्षराणां याजुषी बृहती । आसुरी वा जगती । दशाक्षराणां
याजुषी पङ्क्तिः । आसुरी वा त्रिष्टुप् । एकादशाक्षराणां याजुषी त्रिष्टुप् ।
आसुरी वा पङ्क्तिः । द्वादशाक्षराणां याजुषी जगती । प्राजापत्या वोष्णिगा-
सुरी वा बृहती । साम्नां वा गायत्री । इत्यादि यथाशास्त्रं बोद्धव्यम् । तत्राऽऽ-
दौ तव स्वभूतमिदं विश्वं त्वमस्य स्वामीति न कश्चिदपि स्वामी स्वं हिन-
स्तीति प्रदर्शयितुं देवस्य विश्वपतित्वं प्रतिपादयति । प्राधान्याच्च प्रथमं द्रव्य-

विषयमाधिपत्यं प्रातिपाद्यते । नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यालंकृतवाहवे हिरण्य-
विकाराः कटकादयो बाह्वोर्यस्य । समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिर्वा
चोत्तरपदलोपश्चेति बहुव्रीहिः । गड्वादित्वात्सप्तम्याः परवचनमाहितान्या-
दिर्वा द्रष्टव्यः । बाहुग्रहणं चोपलक्षणम् । विविधालंकारालंकृतसर्वप्रदेशत्वा-
द्देहस्य हिरण्यसदृशवाहवे वा । हिरण्यसदृशसर्वाङ्गायेत्यर्थः । श्रूयते हि—
आमणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्येति । स्मर्यते च—

रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तु पुरुषं परम् । इति ।

यद्वा—हितं च रमणीयं च तद्विरण्यस्य हिरण्यत्वम् । पृषोदरादिः । हृद-
यरमणयामिति वा । तादृशवाहवे नमोऽस्तिवाति शेषः । सेनान्धे सेनाः संघाताः ।
यथा देवा मनुष्याः पितरोऽसुरा रक्षांसि पिशाचा यक्षाः किंनरा विद्या-
धरेश्वरप्रभृतयश्चेति भोक्तृसंघाताथेतनाः । प्रकृत्यादिपृथिव्यन्तस्तत्त्वसंघातश्च
भोग्योपबन्धनवर्गोऽचेतनः । तासां नेत्रे स्वस्वाधिकारानुरूपेण स्वामित्वेन
नियन्त्रे । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ’ इत्यस्य ‘ नोद्धात्वोः ’ इति प्रतिषेधे
‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः ’ इति विभक्तिः स्वर्यते । पूर्वस्य चेदं विशेषणं
विशेष्यं वा । दिशां च पतये नमः । दिशां प्राच्यादीनां पतये पत्ये लोक-
पालात्मने नमः । ‘ षष्ठीयुक्तश्छन्दासि वा ’ इति घिसंज्ञा । यद्वा दिशां पति-
रादित्यः । दिशांमुत्पादकत्वादिति । तथा हि— यत्रोदेति सविता सा प्राची ।
यत्र दृश्यमानो गच्छति सा दक्षिणा । यत्रास्तमेति सा प्रतीची । यत्र दृश्य-
मानो गच्छति सोदीची । आहुश्च—

सर्वेषामुत्तरो मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणः । इति ।

अथ “ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यस्यः पुरुषो दृश्यते ” इति । देवसंकीर्त-
नानन्तरं तदुपासनास्थानभूतस्य सवितुः संकीर्तनमिति । यद्वा—दिशो व्यव-
स्था द्रव्यगुणकर्मादिविषया धर्माधर्मादिविषया दिग्देशकालादिविषया च
तासां पतये प्रवर्तयित्रे । सेनानां च नियन्त्रे हिरण्यवाहवे नम इति । ‘ सावे-
काचः ’ इति दिक्शब्दस्य विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयं यजुराह—

नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः

पशूनां पतये नमः ॥ २ ॥

नमः वृक्षेभ्यः हरिकेशेभ्य इति हरि-केशेभ्यः पशूनाम् पतये

नमः ॥ २ ॥

सा० भा० हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां वृक्षाणां ते हरिकेशास्तादृ-
शेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षाकाररुद्रमूर्तिभ्यो नमोऽस्तु । यो रुद्रः पशूनां पालकस्त्व-
स्मै नमोऽस्तु ॥ २ ॥

म० भा० मा० नमो वृक्षेभ्य इति । वृक्षरूपेभ्यो रुद्रेभ्यो वृक्षेषु वा तिष्ठद्भ्यः ।
तात्पर्यव्याप्ताच्छब्दम् । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति । हरिकेशेभ्यो हरितवर्णानि
केशस्थानीयानि पर्णानि येषां तेभ्यो हरितवर्णकेशेभ्यो वा । यद्वा—वृक्षव-
द्वृक्षा ब्रह्मादिपिपीलिकान्ता ब्रह्माण्डक्षितिमरूढाः सर्व एव वृक्षाः । वृक्षते-
श्छेदनकर्मणः सक्रमत्यये वृक्षाः । विनाशवन्त इति यावत् । तदात्मभ्यो
नमः । हरिकेशेभ्यो हरितवर्णकेशेभ्यः । पशूनां पतये नमः । तेषां पशूनां
स्वभूतानां द्विपदां चतुष्पदां च पतये । स्वामित्वे वर्तमानाय नमः । यथा
“ येषामीशे पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदाम् ” इति ।

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च पञ्चवः परिकीर्तिताः ।

तेषां पतित्वाद्विश्वेशो भवः पशुपतिः स्मृतः ॥ इति च पुराणे ।

सर्वदा यत्पशून्पाति तैश्च यद्रमते पुनः ।

तेषामधिपतित्वाच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः ॥

इति महाभारते । ‘नामन्यतरस्याम्’ इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयं यजुराह—

नमः सस्पिञ्जराय त्विषीमते

पथीनां पतये नमः ॥ ३ ॥

नमः सस्पिञ्जराय त्विषीमत इति त्विषि-मते पथीनाम् पतये

नमः ॥ ३ ॥

सा० भा० सस्पिञ्जरो बालतृणवाची । पीतरक्तः संकीर्णवर्णः पिञ्जरः ।
बालतृणवत्पिञ्जरः सस्पिञ्जरः । पृषोदरादित्वात्साधुः । स च त्विषीमान्दीप्ति-

१ ख. सस्शब्दो बालतृणवाची । पिञ्जरशब्दः पीतरक्तसंकीर्णवर्णः । बालतृणवत्संकीर्णवर्णः सस्पि-
ञ्जरः । ग. क. सस्पिञ्जरो बालतृणवाची । जरसूशब्दः पीतरक्तः । बालतृणवत्संकीर्णवर्णः सस्पिञ्जरः ।

मांस्तथाविधरुद्रमूर्तये नमोऽस्तु । पथीनां चास्त्रोक्तदक्षिणोत्तरतृतीयमार्गाणां
पतिः पाळको यो रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ॥ ३ ॥

म० भा० मा० नमः सस्त्रिपञ्चराय त्विषीमते । सस्त्रिप वाळतुणं तद्वद्रक्तवर्णाय
सस्त्रिपतिकाप्रभृतयो यज्ञद्रुहस्तेषां जरयिता नाशयिता सस्त्रिपञ्चरः । यज्ञघा-
तकरक्षोजरयित्रे । पिञ्जरं रक्तपीतं ऋषवत्पिञ्चराय । पृषोदरादित्वाद्विष्ट-
स्वरूपलाभः । त्विषीमते त्विषिर्दीप्तिरतिशयेन तद्वते तेजिष्ठबपुषे स्वयंप्रका-
शज्ञानरूपाय वा । त्विषेरिगुपधात्को मतुपि 'क्षरादीनां च' इति दीर्घत्वम् ।
पथीनां पतये नमः । सन्मार्गाणां लौकिकानां वैदिकानां च प्रवर्तयित्रे ।
यद्वा—अर्चिरादिमार्गाणां पतयेऽतिवाहयित्रे । टिलोपाभाबश्छान्दसः । यद्वा
प्रथिमन्तः पथयो द्रष्टारो ब्रह्मादयस्तेषां स्वामिने । पथिशब्दान्मत्वर्थीय
ईकारः । पूर्ववत्पष्ठ्या उदात्तत्वम् । केचिदाहुः 'प्सा भक्षणे' । 'आहगमहन'
इति किमत्ययः । सप्सीतिवक्तव्ये वर्णद्वयव्यत्ययेन सस्पीति विक्रियते ।
भक्षयितारो रक्षःप्रभृतयः सन्मार्गद्वेषिण उच्यन्ते । यथा "काण्डे काण्डे वै
क्रियमाणे यज्ञः रक्षाः सि जिघांसन्ति" इति । तेषां जरयिता नाशयिता
सस्त्रिपञ्चरः । गमश्चेति चकारात्स्वप्प्रत्ययः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । त्विषीमते महातेजसे नमः पथीनां पतये तेषां पथां प्रवर्तकाय च
नम इति ॥ ३ ॥

चतुर्थं यजुराह—

नमो बभ्रुशायं विव्याधिनेऽन्नानां

पतये नमः ॥ ४ ॥

नमः बभ्रुशायं विव्याधिने इति—विव्याधिने अन्नानाम्

पतये नमः ॥ ४ ॥

सा० भा० विभर्ति रुद्रमिति बभ्रुवृषभः स एव बभ्रु रक्षयोर्भेदाभावः ।
तस्मिंश्चेति तिष्ठतीति बभ्रुशायः स च विद्वेषिणां विशेषेण विध्वंसीति विव्याधी
तथाविधाय विव्याधिने नमोऽस्तु । यश्चान्नानां पाळको रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु ॥ ३ ॥

म० भा० मा० नमो बभ्रुशाय । बभ्रुः कपिलपिङ्गलस्तद्वर्णवते । यद्वा
बभ्रुवृषभो विभर्तीति । कुर्भश्चेति कुप्रत्ययः । तद्वते । लोमादित्वाच्छः ।
कपिलकादित्वाद्देफस्य कत्वम् । यद्वा बभ्रुवृषभे शेत इति बभ्रुशस्तस्मै
नमः । विविधं विधायति बुभुक्षादिरूपेण पीडयतीति विव्याधी तस्मै । ब्रह्मादि-

त्वाष्णिनिः । अन्नानां पतये नमः । अदनीयानामोषधीनां स्वामिने । तत्प-
दानेन जीवानां तर्पयित्रे नमः ॥ ४ ॥

पञ्चमं यजुराह—

नमो हरिकेशायोपवीतिने

पुष्टानां पतये नमः ॥ ५ ॥

नमः हरिकेशयेति हरि-केशाय उपवीतिन इत्युप-वीतिने पु-
ष्टानाम् पतये नमः ॥ ५ ॥

सा० भा० हरिकेशाय नीलमूर्धजाय पलितरहिताय । उपवीतिने मङ्गलार्थं
यज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमोऽस्तु । पुष्टानां परिपूर्णगुणानां पुरुषाणां पतये
स्वामिने नमोऽस्तु ॥ ५ ॥

भ० मा० नमो हरिकेशाय नीलमूर्धजाय नित्ययूने नमः । उपवीतिने
यज्ञोपवीतिने । मङ्गलाचारायेत्यर्थः । पुष्टानां पतये नमः । परिपूर्णगुणानां
स्वामिने । यद्वा—पुष्टयः पुष्टानि । दश पुष्टयः सन्ति । वाक्पुष्टिर्ज्ञानपुष्टिः
शरीरेन्द्रियपुष्टिर्गृहक्षेत्रपुष्टिर्धनधान्यपुष्टिः प्रजापुष्टिः पशुपुष्टिर्ग्रामपुष्टिर्धर्मपुष्टि-
रणिमादिपुष्टिरिति । तेषां पालयित्रे नमः ॥ ५ ॥

षष्ठं यजुराह—

नमो भवस्य हेत्यै

जगतां पतये नमः ॥ ६ ॥

नमः भवस्य हेत्यै जगताम् पतये नमः ॥ ६ ॥

सा० भा० भवः संसारस्तस्य हेतिरायुधम् । संसारच्छेत्रे रुद्राय नमोऽस्तु ।
जगतां पालको यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु ॥ ६ ॥

भ० मा० भा० नमो भवस्य हेत्यै । भवः संसारो हेतिरायुधं संसारस्य च्छेत्रे ।
यद्वा भवस्य या हेतिः संसारनिमित्ता हिंसा तस्यै तदात्मने नमः । उदात्त-
यण इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । हेतिशब्दोऽन्तोदात्तो निपातितः । जगतां पतये
नमः । जगतां पृथिव्यादिलोकानां स्वामिने । ‘वर्तमाने पृषन्महत्’ इति

जगच्छब्दो निपात्यते । तत्र शतृवद्भावात् 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्त-
त्वम् । संसारे प्राणिनः खेदयति खिन्नांश्च रक्षतीति समुदायार्थः । कैचिदाहुः—
नमो हिरण्यवाहव इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्च ब्रह्माणि पृथग्वर्णानि प्रतिपाद्य
ततः षष्ठेनानेन संसारस्योच्छेत्ता पञ्चवक्त्रो देवः प्रतिपाद्यत इति ॥ ६ ॥

सप्तमं यजुराह—

नमो रुद्राय ऽतताविने

क्षेत्राणां पतये नमः ॥ ७ ॥

नमः रुद्राय आतताविने इत्या—तताविने क्षेत्राणाम् पतये

नमः ॥ ७ ॥

सा० भा० आततेन विस्तारितेन धनुषाऽवति रक्षतीत्याततावी तस्मै
रुद्राय नमोऽस्तु । क्षेत्राणां पालको यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

भा० भा० भा० नमो रुद्राय व्याख्यातम् । आतताविने आततेनाऽऽरोपि-
तज्येन धनुषा जगन्त्यवते तादृशं वा धनुरवते धारयते । अवतेः सुप्यजातौ
णिनिः । तादृशेन वा धनुषा तद्वते । मत्वर्थीयो विनिः । 'अन्येषामपि
दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । क्षेत्राणां पतये नमः । क्षेत्राणां शरीराणां रक्षकाय
स्वाभिने वा । तथा हि—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ इति ।

अविमुक्तादीनां पुण्यक्षेत्राणां वा स्वाभिने । पुण्यक्षेत्रपालात्मने वा । संसा-
रस्योच्छेत्रे प्रवर्तयित्रे च नम इति भावः ॥ ७ ॥

अष्टमं यजुराह—

नमः सूतायाहन्त्याय वनानां पतये नमः ॥ ८ ॥

नमः सूताय अहन्त्याय वनानाम् पतये नमः ॥ ८ ॥

सा० भा० सूतः सारथिस्तस्मै । अहन्त्याय वैरिभिर्हन्तुमशक्यस्तादृशाय
रुद्राय नमोऽस्तु । यो वनानां पालकस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

भा० भा० भा० नमः सूताय । सूतः सारथिर्नियन्ता । जगत्त्रातात्मनो
इयस्य नियन्तृत्वेन । यद्वा सूतः पुराणानां वक्ता । तदधिष्ठाने युगादौ । यद्वा

सूतायाभिषुक्तसोपात्मने । छान्दसं दीर्घस्वम् । अहन्त्यायाहन्तव्यायाऽऽत्म-
ज्योतिषे । महाशक्तित्वेन न हन्वत इति । तकारोपजनश्छान्दसः । अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा निहसितोपसर्गः । आहन्ति विश्वम् । कर्त्तरि
कुल्यः । यद्वाऽहमेव सर्वमिति भावोऽहन्ता तत्र भवोऽहन्त्यः । ' भवे छन्दसि'
इति यत् । यद्वाऽहमिति निपातः । अव्ययार्चम् । अहंकारे निरुद्धः । सर्वत्र
छान्दसमाद्युदात्तत्वम् । वनानां पतये नमः । विविक्तानामरण्यानां श्मशाना-
नानां वा स्वामिने नमः ॥ ८ ॥

नवमं यजुराह—

नमो रोहिताय स्थपतये

वृक्षाणां पतये नमः ॥ ९ ॥

नमः रोहिताय स्थपतये वृक्षाणाम् पतये नमः ॥ ९ ॥

सा० भा० रोहितो लोहितवर्णः स्थपतिः प्रभुस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ।
वृक्षाणां पालकस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ॥ ९ ॥

म० भा० मा० नमो रोहिताय लोहितवर्णाय । कश्चिदाह—रोश्चन्द्रो वाच-
करूपस्तस्मै हिताय तत्र वा निहिताय । रोहिते बिच् । स्थपतये खाण्डि-
काय । यद्वा गृहादीनां कर्त्रे । अपर आह—स्थाता च सर्वत्र पाता च सर्वस्थ ।
पृषोदरादिः । वृक्षाणां पतये नमः । वृक्षाः प्रसिद्धाः [* यान्स्यापयति
वृश्चति] ॥ ९ ॥

दशमं यजुराह—

नमो मन्त्रिणे वाणिजाय

कक्षाणां पतये नमः ॥ १० ॥

नमः मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणाम् पतये नमः ॥ १० ॥

सा० भा० राजसभायां मन्त्रालोचनकुशलो मन्त्री स च वाणिजां स्वामित्वे-
न वाणिजः । तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । वनगता गुल्मादयः कक्षास्तेषां
पालकाय ॥ १० ॥

म० भा० मा० नमो मन्त्रिणे मन्त्राः पञ्च ब्रह्मादयस्तद्वत्ते । यद्वा मन्त्रो गुप्तभाषणं

* अत्र द्वयोरप्यादर्शपुस्तकयोरयमेव पाठः । परं ' तेषां पतये नमः ' इति सुवचं भाति ।

गुप्तं भाषणीया उपनिषदः । तद्वत्ते प्रतिपादकत्वेन । यद्वा मन्त्रात्मने । सप्तको-
टिसंख्यास्तत्त्वेनास्य सन्तीति । वाणिजाय वणिगेव वाणिजः । प्रज्ञादित्वा-
त्स्वार्थिकोऽण् । वणिग्रूपधारिण इत्यर्थः । स्वेच्छया कदाचित्तथा संभवात् ।
यद्वा तत्सादृश्यात्ताच्छब्दम् । स यथा वणिकसर्वजनपदव्यवहारविषयं
परिच्छिनत्त्येवमयं सर्वजन्तुर्कर्मसाक्षीति । यद्वा वणिजि व्यवहर्तारि भवो
वाणिजः । यद्वा वाणी वाग्वाचकादिस्वरूपा तस्यां वाच्यादिस्वरूपेण जातो
वाणिजः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । कक्षाणां पतये नमो गिरिनदीनदगह्वरगुल्माद-
यश्च कक्षास्तेषां स्वामिने । तत्र स्थितानां जन्तूनां वा रक्षकाय । यद्वा कक्षा
गहना देशा भाषागहना धर्माधर्मादिगहनाश्च तेषां परिवृढाय ॥ १० ॥

एकादशं यजुराह—

नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनां

पतये नमः ॥ ११ ॥

नमः भुवन्तये वारिवस्कृतायेति वारिवः—कृताय औषधीनाम्
पतये नमः ॥ ११ ॥

सा०मा० भुवं तनोतीति भुवन्तिस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । वरिवो धनं तस्य
कर्ता वरिवस्कृत्स एव वारिवस्कृतस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । औषधीनां ग्रा-
म्यारण्यानां पालकस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ॥ ११ ॥

म०मा०मा० नमो भुवन्तये । भवति विश्वमस्मिन्पदान्त्वेन सत्ताम्रधान-
तया वर्तत इति भुवन्तिः । सर्वदा सर्वत्र भवतीति वा भुवन्तिः । भुवो भिच्
बहुलवचनाद्गुणाभावः । यद्वा भुवं तनोतीति भुवन्तिस्तृणमुल्यौषधिपादपा-
दीनां भूम्याधारत्वेन विस्तारयितेति । वारिवस्कृताय । वरिवो धनं तस्य
कर्ता वरिवस्कृत् । पूर्ववत्स्वार्थिकोऽण् । वारिवस्कृतः । यद्वा वरिवस्कृतां धन-
मर्जयतां सहायत्वेन संबन्धी वारिवस्कृतः । अन्य आह—वारिवः परिचर्या
तस्य कर्तारो वरिवस्कृतो भक्तास्तेषामयं वारिवस्कृतः । भक्तवत्सल इति
यावत् । वारिणि जले कृतो वासो येन तस्मै वारिवस्कृताय विष्णुरूपाय
वरुणरूपाय वा । आहिताग्न्यादित्वाभिष्टायाः परनिपातः । ‘अतः कृकामि’
इत्यादिना सत्वम् । औषधीनां पतये नमो ग्राम्याणामारण्यानां च पतये
सोमात्मने भूतात्मनोत्पादितानां सोमात्मना रक्षकायेति । औषान्तं पाकान्तं
वीयन्त इत्योषधयः । दासीभारादिः ॥ ११ ॥

द्वादशं यजुराह—

नम उच्चैर्घोषायाऽऽक्रन्दयते पत्तीनां

पतये नमः ॥ १२ ॥

नमः उच्चैर्घोषायेत्युच्चैः—घोषाय आक्रन्दयत इत्याक्रन्दयते
पत्तीनाम् पतये नमः ॥ १२ ॥

सा० भा० युद्धकाल उच्छ्रितो घोषो ध्वनिर्यस्यासावुच्चैर्घोषस्तस्मै । आक्र-
न्दयन्वैरिणां रोदयिता तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । पत्तीनां पादचारिणो योधाः
पत्तिशब्दवाच्यास्तेषां पालकाय नमोऽस्तु ॥ १२ ॥

म० भा० भा० नम उच्चैर्घोषायोच्छ्रितशब्दायोच्छ्रितस्तोत्राय वा । उच्चैर्घोषा
मेघादयस्तद्रूपाय । आक्रन्दयते । आक्रन्दनं युद्धे समाह्वानं तस्य काग्यित्रे ।
अत्रूणां वा सर्वतो रोदयित्रे । युद्धेषु जयकारिण इति यावत् । पत्तीनां
पतये नमः ।

एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।

त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीते ॥ इति ।

तासां स्वामिने । यद्वा—पदातीनां पतये पदातिरूपेण त्रीनपि लोकान्स्वयं
जेतुं क्षमायेति ॥ १२ ॥

त्रयोदशं यजुराह—

नमः कृत्स्नवीताय धावते

सत्त्वंनां पतये नमः ॥ १३ ॥

नमः कृत्स्नवीतायेति कृत्स्न—वीतार्थं धावते सत्त्वंनाम् पतये
नमः ॥ १३ ॥

इति रुद्राध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।

सा० भा० कृत्स्नं सैन्यं वीतं वेष्टितं येनासौ कृत्स्नवीतस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ।
धावते पलायमानानां परकीयसैन्यानां पृष्ठतो गच्छन्धावन्तस्मै रुद्राय नमोऽ-
स्तु । सत्त्वानः सात्त्विकाः शरणागतास्तेषां पालकाय नमोऽस्तु ॥ १३ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां

चतुर्थकाण्डे पञ्चमपपाठके श्रीरुद्रभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥२॥

भ० भा० भा० नमः कृत्स्नवीताय । कृत्स्नं शरीरं वीतमाच्छादितं कञ्चु-
कादिना यस्य । कृत्स्नं वा जगद्बीतं भक्षितमन्तकाले येन तस्मै । अथर्वशिरश्च
भवति ' तस्मै उपसंहर्षे महाग्रासाय वै नमो नमः ' इति । कश्चिदाह—कृत्स्नस्य
जगतो वीताय ' वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु ' इति । एतदुपाय ।
कृत्स्नेन वा जगता गतव्याप्तप्रजातकान्तासिबखादितरूपाय । यद्वा वीते नष्टे
जगति कृत्स्नात्मना स्वयमेवावतिष्ठतीति कृत्स्नवीतः । यथा ' न सन्न चास-
च्छिव एव केवलः ' इति । पृषोदरादिः । धावते । वेगितं गच्छते शीघ्रं वा प्रसी-
दते । कृत्स्नात्मना स्वयमेवावतिष्ठते । भक्तपातकानि शोधयते वा । सत्त्वनां
पतये नमः । सत्त्वानो व्याख्याताः ।

अथैतस्यानुवाकस्य पुरश्चरणम्—अर्धकृच्छ्रं चरित्वाऽष्टसहस्रं चरुभोजी
जपेत्तावच्छंभोरालयमेकादश प्रदक्षिणाः प्रतिबंधं कुर्यात् । जपसमाप्तौ देव-
माराध्य तत्संनिधौ ब्राह्मणानेकादश भोजयित्वा कृतपुरश्चरणो भवति ।
तेन पूर्वं राज्ञां वक्ष्यते—शत्रूणां मारणकामो रक्तसर्षपांस्तैलाक्तानयुतं जुहु-
यादतावृत्तौ । तेन कर्मणा शत्रवो नश्यन्ति । सर्षपपिष्टमादाय देवमनुलिप्य शत्रु-
नामग्रहणपूर्वकं जपेदष्टसहस्रम् । एकादशरात्रेण शत्रूणां राज्ञां महाज्वरो जायते ।
तेनैव ते नश्यन्ति । युद्धे प्रत्यासन्ने देवस्थोपरि माञ्जिष्टं पटमारोप्य स्वयं
शुद्धो भूत्वा दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठेनैतद्गच्छत्यनुवाकान्ते वदन्नष्टसहस्रं पञ्च दिनानि
जपेत् । शत्रूणां राजा स्थानाद्गच्छति । अथ वशीकर्तुकामः पालाशाश्वत्थवैक-
ङ्कतापामार्गाणां मधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात्क्रमशो वर्णचतुष्टयं वशमानयति ।
राज्यकामो राजा कुमुदसौगन्धिकोत्पलानां मधुघृतमयुतं जुहुयाद्राज्यश्रियमुप-
तिष्ठते । श्रीकामश्चेत्पङ्कजानामयुतं जुहुयाच्छ्रीमान्भवति । मेधाकामः पला-
शपुष्पं कपिलाज्येनाक्तमयुतं जुहुयान्मेधावी भवति । शत्रुं जेतुकामो जपमे-
कादशसहस्रं कुर्याच्छत्रवो विजिता भवन्ति । प्रतिदिनमष्टोत्तरशतमष्टाविंश-
तिं वा प्रदक्षिणा नमस्कारांश्च यावज्जीवं कुर्यात् । इह लोके सुखी भूत्वाऽन्ते
कैलासमाप्नोति । ध्यानम्—

मुक्तालंकृतसर्वाङ्गमिन्दुगङ्गाधरं हरम् ।

ध्यायेत्कल्पतरुर्मूले समासीनं सहोमया ॥ १३ ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने द्वितीयोऽनुवाकः ।

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

सा० भा० द्वितीयानुवाक उभयतो नमस्काराणिः कानिचिद्यजुष्युक्तानि ।

अथापराणि त्रयाविधान्येव तृतीये द्वादश यजुष्युच्यन्ते ।

तत्र प्रथमं यजुराह—

नमः सहमानाय निव्याधिने

आव्याधिनीनां पतये नमः ॥ १ ॥

नमः सहमानाय निव्याधिने इति नि-व्याधिने आव्याधिनी-
नामित्या—व्याधिनीनाम् पतये नमः ॥ १ ॥

सा० भा० सहमानो विरोधिनोऽभिभवस्तस्मै । नितरां विरोधिनो विध्य-
तीति निव्याधी तादृशाय । आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यः शूरसेना-
स्तासां पालकाय नमः ॥ १ ॥

म० भा० भा० नमः सहमानायेत्यस्यानुवाकस्य महादेव ऋषिः । बृहशी
छन्दः । देवताऽपि महादेव एव । पूर्वानुवाके द्रव्यविषयं देवस्याऽऽधिपत्यं
प्रतिपादितम् । अत्र तु क्रियाविषयमाधिपत्यं प्रदर्शयितुमारभते—नमः सह-
मानाय । सहतिरभिभवकर्मा छन्दसि । स्वव्यतिरिक्तं सर्वमभिभवति । अनु-
दात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अपर आह—सहमानाय सममा-
णाय । कृतानप्यपराधान्भक्तानामिति । निव्याधिने नितरां ताडनशीलाय ।
ग्रह्यादित्वाणिनिः । अनपराधानप्यभक्ताभितरां विध्यत इति भावः । आ-
व्याधिनीनां पतये नमः । आभिमुख्येन सर्वतो वा ताडयन्तीनां सेनानां
पतये स्वामिने नमः । पूर्ववणिनिः ।

द्वितीयं यजुराह—

नमः ककुभाय निषङ्गिणे स्तेनानां

पतये नमः ॥ २ ॥

नमः ककुभाय निषङ्गिणे इति नि-सङ्गिणे स्तेनानाम् पतये
नमः ॥ २ ॥

सा० भा० ककुभाय ककुभसदृशाय प्रधानभूतायेत्यर्थः । निषङ्गी खड्गहस्त-
स्तस्मै नमः । स्तेना युत्तचोरास्तेषां पालकाय नमः । रुद्रो हि लीलाया नट इव
तत्तद्द्वेषं घत्ते । यद्वा तस्य सर्वजगुदात्मकत्वाये यत्र यथा वर्तन्ते तत्र तथारूपेण

रुद्रो वर्तते इति रुद्रस्य सार्वार्थ्यमनुसंधातुं मन्त्रैरेवमुच्यते । स्तेनादिशरीरेषु रुद्रो द्वेधा वर्तते जीवरूपेणेश्वररूपेण च । तत्र च यज्जीवरूपं तस्तेनादि-
शब्दानां वाच्योऽर्थः । स एव शास्त्रेषु निन्यः । यच्चेश्वररूपं तस्तेनादि-
शब्दैरुपलक्ष्यते । तदनुसंधानं तु पापक्षयहेतुत्वेन परमपुरुषार्थ इति लक्ष्यार्थ-
विवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुज्यन्त इति द्रष्टव्यम् । उपलक्षकवा-
च्यार्थद्वारेण लक्ष्योऽर्थो मुग्धैरपि सहसा सम्भवोद्भूतः शक्यते । यथा शास्त्राग्रे
चन्द्र इत्यत्र । तस्माल्लक्ष्यार्थस्यैव विवक्षायामपि सुखावबोधद्वारत्वेन मुख्यार्थ-
वाचकाः शब्दाः प्रयोक्तव्याः ॥ २ ॥

म०भा०भा० नमः ककुभाय प्रधानायोच्छ्रिताय वा वृषभस्य वा ककुभि
भातीति । पृषोदरादिः । निषङ्गिणे खड्गप्रहारकुशलाय । स्तेनानां पतये
नमः । स्तेनाश्चोराः प्रच्छन्नवपुषो येऽपहर्तारो धनस्य । स्तेन चौरे पचाद्यच् ।
स्तेनानामप्याश्रितानामाश्रितवत्सलतया तत्पापनोदनेन स्वामी भूत्वा रक्षणं
करोतीति । यद्वा स्तेयकारिणां परिवृढाय स्तेयकरणे तत्सदृशो नास्तीति ॥२॥

तृतीयं यजुराह —

नमो निषङ्गिण इषुधिमते

तत्स्कराणां पतये नमः ॥ ३ ॥

नमः निषङ्गिण इति नि-सङ्गिने इषुधिमते इतीषुधि-मते
तत्स्कराणाम् पतये नमः ॥ ३ ॥

सा० भा० घनुषि संघातुं हस्ते धृतो बाणो निषङ्गः पृष्ठे बद्धो बाणाधार
इषुषिस्तदुभययुक्ताय नमः । तत्स्कराः प्रकटचोरास्तेषां पालकाय नमः ॥३॥

म० भा० सा० नमो निषङ्गिणे भक्तेषु निरन्तरं सक्तिमते । इषुधिमते ।
निषङ्गेषुधी व्याख्यातौ तद्वत्ते नमः । उभयत्वविधानार्थं पुनर्निषङ्गिग्रहणम् ।
नितरां वा सङ्गो निषङ्गस्तद्वत्ते । चौरेरुचय इषुधिं च वहते । तत्स्कराणां
पतये नमः । वनादिषु तिष्ठन्तो ये प्रत्यक्षं हरन्ति ते सार्थापहारकादयस्त-
त्स्कराः । ' दिवाविभानिशा ' इति करोतेष्टः । 'तद्वृहतोः करपत्योः' इति]
सकारस्तलोपश्च । 'लघावन्ते द्वयोश्च' इति प्रथमस्योदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थं यजुराह—

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमः ॥ ४ ॥

नमः वञ्चते परिवञ्चते इति परि-वञ्चते स्तायूनाम् पतये
नमः ॥ ४ ॥

सा० भा० स्वामिन आप्तो भूत्वा तदीयक्रयविक्रयादिव्यवहारेषु यत्र कापि
यत्किञ्चित्द्रव्यापहारो वञ्चनं सर्वेष्वपि व्यवहारेष्वपह्नवः परिवञ्चनं तदुभय-
रूपाय नमः । गुप्तचोरा द्विविधाः । दूरादागत्य रात्रावज्ञाताः सन्तः कपाटो-
द्घाटनेन ये द्रव्यापहर्तारस्ते स्तेनाः । स्वकीया एव भूत्वा रात्रावाह्नि वाऽन्यै-
रज्ञाताः सन्तोऽपहर्तारो ये ते स्तायवस्तेषां स्तायूनां पालकाय नमः ॥ ४ ॥

भ० मा०भा० नमो वञ्चते । वञ्चतिर्गत्यर्थो विप्रलम्भार्थो वा । विप्रलम्भ-
कारिणे नमः । परिवञ्चते । परितः सर्वत्र गच्छते विप्रलम्भं कुर्वन्कचिदपि न
प्रतिहन्यते तस्मै । स्तायूनां पतये नमश्छद्मचारिणो ये वस्त्रादीनपहरन्ति कप-
टसाधुवेषास्ते स्तायवः । “उत स्मैनं वस्त्रमर्थि न तायुम्” इत्यादौ दर्शनात् ।
तत्र वा सकारलोपोऽत्र वा सकारोपजनः । ‘नामन्यतरस्याम्’ इति नाम उदा-
त्तत्वम् । ‘ष्टे वेष्टने’ । तस्माद्बहुलवचनात्कुवापाजिवदुण्प्रत्ययः । तायतेर्वा
उणि सकारोपजनः ॥ ४ ॥

पञ्चमं यजुराह—

नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः ॥ ५ ॥

नमः निचेरवे इति नि-चेरवे परिचरायेति परि-चरायं अर-
ण्यानाम् पतये नमः ॥ ५ ॥

सा० भा० स्वामिगृह एव कदाऽपहरिष्यामीत्यनया बुद्ध्या सावधानो निर-
न्तरं चरणशीलो निचेरुः । परित आपणवीथिमवाटिकादावपहारबुद्ध्या चर-
णशीलः परिचरः । तदुभयरूपाय नमः । मार्गे गन्तृद्रव्यापहारेण बाधितुं
निरन्तरमरण्ये वर्तमानाश्चोरा अरण्यास्तेषां पालकाय नमोऽस्तु ॥ ५ ॥

भ० भा० मा० नमो निचेरवे निभूतं नितरां वा चरणशीलाय । उपत्यये

छान्दसमेत्वम् । परिचराय परितः सर्वतश्चरतीति परिचरः प्रकाशचरः । पचा-
द्यच् । अरण्यानां पतये नमस्तात्स्थयात्ताच्छब्दम् । अरण्यवासिनां दस्यूनां
पतयेऽरण्यक्षितां वा स्वामिने ॥ ५ ॥

षष्ठं यजुराह—

नमः सृकाविभ्यो जिघाँसद्भ्यो मुष्णतां पतये नमः ॥ ६ ॥

नमः सृकाविभ्य इति सृकावि-भ्यः जिघाँसद्भ्य इति जिघाँस-
सत्-भ्यः मुष्णताम् पतये नमः ॥ ६ ॥

सा० भा० सृकशब्दो वज्रवाची तेन स्वशरीरमवन्ति रक्षन्तीति सृकाविनः ।
प्राणिनो हन्तुमिच्छन्तश्चोरा जिघांसन्तः । तदुभरूपाय नमः । कृषिकाः
सन्तः स्वामिधान्यानामपहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः ॥ ६ ॥

भ० भा० नमः सृकाविभ्यः सृकमिति वज्रनाम । तेन चाऽऽयुष्मात्रं
लक्ष्यते । तद्वद्भ्यो रुद्रानुचरेभ्यो वा । मत्वर्थीयो विनिः । 'अन्वेषामपि दृश्यते'
इति दीर्घत्वम् । यद्वा सृकादीनामायुधानामवितृभ्यः । 'सुष्यजातौ' इति
णिनिः । अन्य आह—आयुधविशेषकुशला अस्त्रजीविनो मनुष्यजातिविशेषा
एव इति । जिघाँसद्भ्यो हन्तुमिच्छद्भ्यो मनुष्यविशेषा इत्यन्ये । मुष्णतां
पतये नमः । धनादीनामपहारो मोषः । मुष स्तेये 'यतुरनुपः' इति विभ-
क्तेरुदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमं यजुराह—

नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चरद्भ्यः

प्रकृन्तानां पतये नमः ॥ ७ ॥

नमः असिमद्भ्य इत्यसिमत्-भ्यः नक्तम् चरद्भ्य इति चरत्-
भ्यः प्रकृन्तानामिति प्र-कृन्तानाम् पतये नमः ॥ ७ ॥

सा० भा० असिमन्तः खङ्गधारिणश्चोराः । ये रात्रौ चरन्तो वीथ्यां निर्ग-
तान्प्राणिनो बाधमानाश्चोरा नक्तं चरन्तस्तदुभयरूपाय नमः । हत्वैवापह-
न्तः प्रकृन्तास्तेषां पालकाय नमः ॥ ७ ॥

म० भा० मा० नमोऽसिमद्भ्यः । असिः खड्गस्तद्भ्यो रुद्रानुचरेभ्यः ।
 'ह्रस्वनुद्भ्यां मतुपू' इति मतुप उदात्तत्वम् । नक्तंचरद्भ्यो रात्रौ चर-
 द्भ्यो रुद्रानुचरेभ्यः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । प्रकृन्तानां पतये
 नमः । प्रकर्षेण छिन्दतां पतये । रात्रौ चरन्तो हत्वैव प्राणिनो धनादिक-
 मपहरन्ति । 'कृती छेदने' पचाद्यच् । 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य सार्व-
 धातुकत्वाच्छः ॥ ७ ॥

अष्टमं यजुराह—

नम उष्णीषिणे गिरिचराय

कुलुञ्चानां पतये नमः ॥ ८ ॥

नमः उष्णीषिणे गिरिचरायेति गिरि-चराय कुलुञ्चानाम् पतये
 नमः ॥ ८ ॥

सा० भा० शिरोवेष्टनवानुष्णीषी यो ग्रामजनवदुष्णीषेण शिरो वेष्टयित्वा
 तन्मध्ये प्रविश्य वर्तमानश्चोर उष्णीषी । गिरौ काष्ठादिसंपादकानां वस्त्रा-
 दिकमपहर्तुं चरतीति गिरिचरस्तदुभयरूपाय नमः । कुं भूमिं गृहक्षेत्रादिकं
 लुञ्चन्त्यपहरन्तीति कुलुञ्चास्तेषां पालकाय नमः ॥ ८ ॥

म० भा० मा० नम उष्णीषिणे शिरोवेष्टनवते शिरस्त्राणवते वा । गिरि-
 चराय पर्वतचारिणे । कुलुञ्चानां पतये नमः । कोः पृथिव्या इर्तारः कुलुञ्चा
 राज्ञां भुवोऽपहारिणः । यद्वा कुत्सितं लुञ्चन्वीति कुलुञ्चा विचित्रव्यसनो-
 त्पादनेन ये धनान्यपहरन्ति । यद्वा कुलानां लुञ्चकाः कुलुञ्चाः । द्वितीयव-
 र्णकोपः । 'लुञ्च अपनयने' पचाद्यच् ॥ ८ ॥

नवमं यजुराह—

नम इषुमद्भ्यो धन्वाविभ्यश्च

वो नमः ॥ ९ ॥

नमः इषुमद्भ्य इतीषुमत्-भ्यः धन्वाविभ्य इति धन्वावि-भ्यः
 च वः नमः ॥ ९ ॥

सा० भा० भीषयितुं हस्ते बाणधारिण इषुमन्तस्तथा भीषयितुं हस्ते धनु-
 र्धारिणो धन्वाधिनस्तदुभयरूपा हे रुद्रा वो युष्मभ्यं नम इति । विशेषणद्व-
 येन मन्त्रवाक्यं भेतुं द्विर्नमस्कारः ॥ ९ ॥

म० मा० मा० नम इषुमद्भ्यः । अतः परं युष्मच्छब्दप्रयोगात्प्रत्ययसकृता
मन्त्राः संघाताश्च नमस्कियन्ते । पूर्वत्र हि प्रायेण तत्पतिरेव नमस्कृतः ।
इषुमद्भ्य इषुं हस्ते विश्रद्भ्यो धन्वाविभ्यश्च वो नमो धनुर्हस्त आददानेभ्यो
मत्वर्थीयो विनिः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । ईदृशेभ्यो युष्मभ्यं
नमः ॥ ९ ॥

दशमं यजुराह —

नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च

वो नमः ॥ १० ॥

नमः आतन्वानेभ्य इत्या-तन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्य इति ।
प्रति-दधानेभ्यः च वः नमः ॥ १० ॥

सा० मा० धनुषि ज्यामारोपयन्त आतन्वानास्तद्रूपेभ्यो वो युष्मभ्यं
नमः ॥ १० ॥

म० मा० मा० नम आतन्वानेभ्यः । धनूंष्याततष्यानि कुर्वद्भ्यः प्रतिदधा-
नेभ्यश्च वो नम आततज्ये धनुषि शरान्सं दधानेभ्यश्च । कदुत्तरपदमकुतिस्वर-
त्वेन 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशं यजुराह —

नम आयच्छद्भ्यो विसृजद्भ्यश्च

वो नमः ॥ ११ ॥

नमः आयच्छद्भ्य इत्यायच्छत्-भ्यः विसृजद्भ्य इति विसृ-
जत्-भ्यः च वः नमः ॥ ११ ॥

सा० मा० ज्याविकर्षणं कुर्वन्त आयच्छन्तः । वाणं मुञ्चन्तो विसृजन्तः ।
शेषं सर्वत्र पूर्ववदध्याख्येयम् ॥ ११ ॥

म० मा० मा० नम आयच्छद्भ्यः । धनुषि शरान्संधायाऽऽरुर्षद्भ्यः । अदुप-
देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । विसृजद्भ्यश्च वो नम आरोप्य शरान्मुञ्च-
द्भ्यः शश्रुदेहं प्रति ॥ ११ ॥

द्वादशं यजुराह—

नमोऽस्यद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च

वो नमः ॥ १२ ॥

नमः अस्यद्भ्य इत्यस्यत्—भ्यः विध्यद्भ्य इति विध्यत्—भ्यः

च वः नमः ॥ १२ ॥

सा०भा० मुक्तस्य बाणस्य लक्ष्यपर्यन्तं गमनमसनं तस्य कर्तारोऽस्यन्तः ।
लक्ष्यसमीपगतस्य बाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधस्तस्य कर्तारो विध्वन्तः॥१२॥

म०भा०भा० नमोऽस्यद्भ्यः । ‘असु क्षेपणे’ । विसृज्य शरान्विक्षिपद्भ्यो
रिपुदेहं प्रापयद्भ्यः । विध्यद्भ्यश्च वो नमः शत्रुशरीरं ताडयद्भ्यः॥ १२ ॥

सा०भा० त्रयोदशं यजुरारभ्य सप्तदशयजुष्पर्यन्तानि स्पष्टार्थानि यजुंष्याह—

नम आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च

वो नमः ॥ १३ ॥

नमः आसीनेभ्यः शयानेभ्यः च वः नमः ॥ १३ ॥

म०भा०भा० नम आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च वो नमः । उभये प्रसिद्धाः ।
अनुदात्तेत्त्वान्डित्त्वाच्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च

वो नमः ॥ १४ ॥

नमः स्वपद्भ्य इति स्वपत्—भ्यः जाग्रद्भ्य इति जाग्रत्—
भ्यः च वः नमः ॥ १४ ॥

म० भा० भा० नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमः । प्रसिद्धा एव । उक्त
एव स्वरः ॥ १४ ॥

नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च

वो नमः ॥ १४ ॥

नमः तिष्ठद्भ्य इति तिष्ठत्-भ्यः धावद्भ्य इति धावत्-भ्यः
च वः नमः ॥ १५ ॥

म० मा० मा० नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमः । अदुपदेशाल्लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च

वो नमः ॥ १६ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यः इति सभापति-भ्यः च वः
नमः ॥ १६ ॥

म० मा० मा० नमः सभाभ्यः संघीभूयाऽऽसीनेभ्यः । सभापतिभ्यश्च वो
नमः । संघात्तानां स्वामिभ्यः । स्थानपतिभ्यो वा । 'पत्यावैश्वर्ये' इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १६ ॥

नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च

वो नमः ॥ १७ ॥

नमः अश्वेभ्यः अश्वपतिभ्य इत्यश्वपति-भ्यः च वः
नमः ॥ १७ ॥

इति रुद्राध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।

म० मा० मा० नमो अश्वेभ्योऽश्वविग्रहेभ्यः । केचिदाहुः—न विद्यते
स्वं धनं येषां तेऽस्वा * अश्वाः, तेभ्यः । निष्परिग्रहेभ्य इति यावत् ।
अश्वपतिभ्यश्च वो नमः । अश्वार्थक्ष्मात्मभ्यः । महाश्रीमद्भ्यो वा । पूर्वव-
त्स्वरः । सर्वे वै ते देवस्यानुचरा देवस्यैव वा लीलाविग्रहविशेषाः ॥ १७ ॥

अथैतस्यानुवाकस्य पुरश्चरणम्—कुच्छ्रं चरित्वा पञ्चसहस्रजपात्कृतपुरश्चरणो
भवति । जनपदव्याधिषु सत्सु राजा शान्तिं कारयेत् । सिद्धैर्ब्राह्मणैरेका-
दशभिरीड्यराज्ये जपः कार्यः । पञ्चभिर्जपः । पञ्चभिर्होमः । एको ब्राह्मण-
स्विलौदनं प्रतिनमस्कारं जुहुयात् । शतसहस्रं जपः । एवं कृते जनपदव्या-
धिर्नश्यति । बाहनानां रोगे तिलपिष्टमिश्रापूपैराहुतिमात्रैरेकादशसहस्रहोमाद्वा-
हनानां सामान्यव्याधिर्नश्यति । अन्यव्याधौ बाहनावासेऽपामार्गतण्डुलैराज्य-

* सन्नायोरभेदं पठन्ति केचित् । न विद्यते ईवस्तन्नं धनं येषां त इत्यपि भाष्यपाठः ।

मिश्रेष्टसहस्रं जुहुयात् । तेषां व्याधिर्नश्यति । प्रधानव्याधौ शुद्धतण्डुलैराज्य-
सिक्तैः शंभोराज्ये शतसहस्रं जुहुयात् । अमात्यानां रोगेऽपि दूर्वापामार्गैः
प्रत्येकमष्टसहस्रं जुहुयात्तेषां व्याधिर्नश्यति । राजव्याधावुच्यते—सिद्धैर्वा-
ह्मणैरेकविंशत्या कार्यम् । तेषामेको ब्रह्मा । राजप्रमाणं सर्वतोऽग्निकुण्डं कृत्वा
तत्र मथिताग्निमाधाय द्वंद्वं भूत्वा जुहुयुः । तण्डुलतिलश्यामाकनीवारापामार्ग-
दूर्वाकमलकिञ्जल्कशुद्धौदनाज्यानि होमद्रव्याणि । सर्वं च गव्याज्वमिश्रं च
भवति । तस्मादग्निकुण्डादक्षिणपश्चिमतः कलशं जलपूर्णं स्पृष्ट्वा ब्रह्मा जपेत् ।
आहुतिरपि सप्तनाडिकान्ता निरन्तरम् । एवममावास्याप्रभृत्यमावास्यान्तं होमः ।
अथ राजरोग उदीर्णश्चेदुदयात्प्रभृत्यास्तमयाद्धोमः । नाडिकाहोमस्य दक्षिणा
प्रतिदिनं प्रतिपुरुषमर्धनिष्कः । दिवा होमे तद्विगुणम् । आचार्यस्य तद्वि-
गुणम् । कलशजलेन प्रोक्षणं राजोपभोग्यद्रव्येषु कर्तव्यम् । एवं कृते राज-
रोगो विनश्यति । अन्यदप्युच्यते—राजरोगविनाशार्थं नित्यवदनेनानुवाकेन
शुक्लतण्डुलैराज्यतिलमिश्रितैरष्टसहस्रमाहुतयो होतव्याः । अनेन राजा नित्यं
नीरोगो भवति दीर्घायुश्च भवति । अन्येषामपि रोगे सत्यनेनानुवाकेन
प्रतिनमस्कारं तिलव्रीहियवैराज्याक्तैर्धुसिक्तैरष्टसहस्रं जुहुयात्तेषां व्याधि-
र्नश्यति । अनेनानुवाकेनाभिचारा उच्यन्ते—राजा चान्यतरस्य राष्ट्रस्य
रोगवाहुल्यमिच्छन्नास्त्रैव वाराहादिभिर्मांसैर्लक्षं होमः कार्यः (मं कुर्यात्) ।
रिपुराष्ट्रं समुद्दिश्याभिचारं करोमि फट्स्वाहेति । एवं मांसहोमेन रिपुराष्ट्रं
प्रजाश्च शुष्यन्ति । अथ वैकङ्कतसमिद्धीं रक्तसूत्रवेष्टिताभिः शतसहस्रं होमः ।
अनेन शत्रोर्महाज्वरो भवति । परराष्ट्रजनैरुपभोग्यं जलादिकं वस्तु स्पृष्ट्वा
वीक्ष्य वा शतसहस्रं जपं कुर्यात् । वस्तुवस्तुपयुङ्क्ते स संवत्सरान्नश्यति ।
श्मशानाशार्कसमिद्धिः शतसंवत्सरं(सहस्रं) जुहुयात् । तेन शत्रुराजनगरं
व्याधिना नश्यति । अर्कारण्यं भवति । अनेनैव चामुण्डालये दक्षिणाभिमुखो
भूत्वा मापतिलैस्तैलाक्तैरेकादशसहस्रं जुहुयात् । परराष्ट्रप्रजा च मसूरिका-
भिर्वाध्यते । अनेनैवापरमुच्यते—पश्चिमद्वारे शंभोराज्ये देवस्य पादपी-
ठेऽग्निपस्पारिणं स्पृष्ट्वा सप्तसहस्रं जपेत् । शत्रुराज्यं स्मृत्वा मन्त्रान्ते 'प्रज्वल
उवालापस्पारिन् ' इति वदेत् । एतेन राजशत्रुरपस्पारी भवति । अनेनैव
सर्वपदगं राजानं स्मृत्वा शुद्धतण्डुलकृतपिष्टैराहुतिमात्रैः शतसहस्रहोमेन राज-
यक्ष्मोत्पद्यते । तेनैव नश्यति । अथ ध्यानम्—

रूपयौवनसंपन्ना मूर्तेर्ब वनदेवता ।

पुष्पिताशोकपुंनागसहकारश्चिशुषमः ॥

वञ्चविञ्चतिनक्षत्रो मायूरकृतशेखरः ।
 अकलङ्कशरच्चन्द्रपूर्णविम्बसमाननः ॥
 भ्रान्ते चक्षकपर्दान्तो वसानश्चर्म-कोमलम् ।
 सव्यापसव्यविधृतकृतमालाविभूषितः ॥
 धाराकदम्बपुञ्जेन नाभिदेशमलम्बिना ।
 आजङ्घमेक्षणीयेन प्रेक्षणीयोऽपि शत्रुभिः ॥
 भार्याऽस्य चारुसर्वाङ्गी वन्यालंकारभूषिता ।
 आदर्शमूर्तिः शोभानां वन्यानामिव निर्मला ॥
 तस्या हस्ते धनुर्दत्त्वा शरमेकं च निर्मलम् ।
 द्वितीयमसमालम्ब्य शिष्टं वामेन बाहुना ॥
 सुगन्धिपुष्पस्तवकमाग्रायाऽऽग्राय पाणिना ।
 बीज्यमानो मन्दमन्दं नवपल्लवशाखया ॥
 समावृतो बालकैश्च श्रैभिश्चापि मनोहरैः ।
 गच्छद्भिरग्रतो दृष्टैर्ध्यातव्यो जगतां गुरुः ॥
 एवंभूतो महातेजाः किरातवपुरीश्वरः ।

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने नमके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

सा० मा० तृतीयानुवाके यान्युभयतो नमस्काराणि यजुंष्युक्तानि तेष्वो-
 न्यानि कानिचिदुभयतो नमस्काराणि यजुंषि चतुर्थेऽभिधीयन्ते ।

तत्र प्रथमं यजुराह—

नमं आव्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः ॥ १ ॥

नमः आव्याधिनीभ्य इत्या-व्याधिनीभ्यः विविध्यन्तीभ्य इति
 वि-विवध्यन्तीभ्यः च वो नमः ॥ १ ॥

सा० मा० आ समन्ताद्देवुं शक्ताः स्त्रीमूर्तय आव्याधिभ्यो विशेषेण वेदुं
 शक्ता विविध्यन्त्यस्ताभ्यो नमः ॥ १ ॥

म० मा० मा० नमो आव्याधिनीभ्य इत्यस्यानुवाकस्य दुर्वासा ऋषिः ।
 उष्णिक्छन्दः । शंभुर्देवता । अतः परं क्रियागुणद्रव्यविषयमाधिपत्यं द्रष्टु-
 म् । अस्मिन्ननुवाके सर्वे मन्त्राः प्रत्यक्षकृताः । संघाता एव च नमस्क्रि-
 यन्ते । नम आव्याधिनीभ्यः । आविध्यन्ति सर्वतस्ताडयन्तीत्याव्याधिभ्यो
 रुद्रसेना जातिविशेषाश्च । पूर्ववर्णिनिः स्वरश्च । विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः ।
 विविधं बहुप्रकारं ताडयन्तीभ्यः ॥ १ ॥

द्वितीयं यजुराह—

नम उगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्च वो नमः ॥ २ ॥

नमः उगणाभ्यः तृहतीभ्यः च वः नमः ॥ २ ॥

सा० मा० उत्कृष्टगणरूपाः सप्तमातृकाद्याः स्त्रिय उगणाः । हिंसितुं समर्था
 दुर्गाद्या उग्रदेवतास्तृहत्यस्ताभ्यो नमः ॥ २ ॥

म० मा० मा० उगणाभ्यः । उत्कृष्टगणाभ्य उद्दीर्णगणाभ्यो वा । उदोऽ-
 न्तबलोपश्लान्दसः ।

“पत्त्वङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ।

सेनामुखं गुल्मगणौ” इति गणलक्षणम् ।

पत्तिरुक्ता । तृहतीभ्यश्च वो नमः । हिंसाविशेषानुत्पादयन्तीभ्यः । ‘तृहू
 हिंसायाम्’ रौधादिकः । ‘शतुरनुमः’ इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयं यजुराह—

नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः ॥ ३ ॥

नमः गृत्सेभ्यः गृत्सपतिभ्य इति गृत्सपतिभ्यः च वः

नमः ॥ ३ ॥

सा० मा० गर्धनशीला गृत्साः । विषयलम्पटा इत्यर्थः । तेषां पालका
 गृत्सपतयस्तेभ्यो नमः ॥ ३ ॥

म० मा० मा० नमो गृत्सेभ्यो मेघाविभ्यः । ये बुद्धिमत्तया जीवन्ति ते

श्रुत्साः । गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः । ये बुद्धिमत्साया श्रुत्सन्ति जीवन्ति तेषां
पतिभ्यः स्वामिभ्यः । पत्युत्तरलक्षणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थं यजुराह—

नमो ब्रा॒ते॒भ्यो ब्रा॒त॒पति॑भ्यश्च वो नमः ॥ ४ ॥

नमः ब्रा॒ते॒भ्यः ब्रा॒त॒पति॑भ्य इति ब्रा॒त॒पति॑-भ्यः च वः नमः

॥ ४ ॥

सा० भा० नानाजातीनां संघा ब्रातास्तेषां पालका ब्रातपतयस्तेभ्यो नमः ॥ ४ ॥
म० भा० भा० नमो ब्रातेभ्यः । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्प्रेष्यजी-
विनां संघा ब्रातास्तेभ्यः । ब्रातपतिभ्यश्च वो नमस्तेषां ब्रातानां पालयितृ-
भ्यश्च ॥ ४ ॥

पञ्चमं यजुराह—

नमो॑ ग॒णे॒भ्यो ग॒ण॒पति॑भ्यश्च

वो नमः ॥ ५ ॥

नमः ग॒णे॒भ्यः ग॒ण॒पति॑भ्य इति ग॒ण॒पति॑-भ्यः च वः

नमः ॥ ५ ॥

सा० भा० देवस्यानुचरा भूतविशेषा गणास्तेषां पालका गणपतयस्तेभ्यो
नमः ॥ ५ ॥

म० भा० भा० नमो गणेभ्यः । प्रमथादिदेवानुचरेभ्यो भूतगणेभ्यः । गण-
पतिभ्यश्च वो नमः । तेषां गणानां पालयितृभ्यश्च ॥ ५ ॥

षष्ठं यजुराह—

नमो वि॒रूपे॑भ्यो वि॒श्वरूपे॑भ्यश्च

वो नमः ॥ ६ ॥

नमः वि॒रूपे॑भ्य इति वि॒रूपे॑भ्यः वि॒श्वरूपे॑भ्य इति वि॒श्व-रूपे॑-
भ्यः च वः नमः ॥ ६ ॥

सा० भा० विरूपा विकृतरूपा नम्रमुण्डादयः । विश्वरूपास्तुरंगगजवक्त्रा-
दिनानाविधरूपधारिणो भृत्यास्तेभ्यो नमः ॥ ६ ॥

म० भा० मा० नमो विरूपेभ्यो विकृतरूपेभ्यः । नम्रमुण्डादिभ्यः । हीना-
तिरिक्ताङ्गेभ्यो वा । विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः । स्वेच्छया गजसिंहव्याघ्रा-
दिनानारूपधारिभ्यः । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति विश्वशब्दोऽन्तो-
दात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमं यजुराह—

नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च

वो नमः ॥ ७ ॥

नमः महद्भ्य इति महत्-भ्यः क्षुल्लकेभ्यः च वः

नमः ॥ ७ ॥

सा० भा० अणिमाद्यैश्वर्योपेता महान्तः । तद्रहिताः क्षुल्लकाः ॥ ७ ॥

म० भा० मा० नमो महद्भ्यः । ज्ञानाकारप्रभावैर्बृहद्भ्यः । यानधिकृत्वेषदं
भवति—

सार्केन्दुग्रहनक्षत्रां यां कुर्युर्मे महीतले ।

प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यान्ति सुविस्मयम् ॥

येषां विस्मयते नित्यं कर्मभिर्भगवाञ्जिवः ॥ इति ।

क्षुल्लकेभ्यश्च वो नमः क्षुद्रज्ञानाकारप्रभावेभ्यः । यद्वा क्षोदयित्वा लोल-
यित्वा कदनं कृत्वा वर्तमानेभ्यः । अन्येऽप्याहुः—क्षुधं क्षोदं वा कान्तीति
क्षुल्लाः । ततः प्राग्वीचः क इति ॥ ७ ॥

अष्टमं यजुराह—

नमो रथिभ्योऽरथेभ्य-

श्च वो नमः ॥ ८ ॥

नमः रथिभ्य इति रथि-भ्यः अरथेभ्यः च वः नमः ॥ ८ ॥

सा० भा० रथमारूढा रथिनस्तद्रहिता अरथास्तेभ्यो नमः ॥ ८ ॥

म० भा० मा० नमो रथिभ्यो रथवद्भ्यो रथारूढेभ्यः । अरथेभ्यश्च वो
नमस्तद्विपरीतेभ्यः पदातिभ्यः । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

सा० मा० नवमपारभ्य सप्तदशपर्यन्तानि स्पष्टार्थानि यजुंष्याह ।

नवमं यजुराह—

नमो रथेभ्यो रथपतिभ्यश्च

वो नमः ॥ ९ ॥

नमः रथेभ्यः रथपतिभ्य इति रथपति—भ्यः च वः नमः ॥ ९ ॥

भ० मा० मा० नमो रथेभ्यो रथरूपेभ्यो रथावयवभूतेभ्यो वा ।

यथाऽऽह महाभारते—

हयांश्च चतुरो वेदान्सर्वदेवमयं रथम् । इति ।

भविष्यत्पुराणे च—

अर्काब्जनेमिर्वेदाश्चस्त्रयस्त्रिंशन्मरुन्मयः ।

पुरारेः कल्पितो द्वैवैः स रथो ब्रह्मसारथिः ॥ इति ।

रथपतिभ्यश्च वो नमः । रथस्वामिभ्यः ॥ ९ ॥

दशमं यजुराह—

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च

वो नमः ॥ ११ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्य इति सेनानि—भ्यः च वः

नमः ॥ १० ॥

भ० मा० मा० सेनाभ्यः सेना भूत्वा क्रीडद्भ्यः । सेनानिभ्यश्च वो नमः ।

सेनानेतृभ्यः । छान्दसो ह्रस्वः ॥ १० ॥

एकादशं यजुराह—

नमः क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च

वो नमः ॥ ११ ॥

नमः क्षत्तृभ्य इति क्षत्तृ—भ्यः संग्रहीतृभ्य इति संग्रहीतृ—

भ्यः च वः नमः ॥ ११ ॥

भ० मा० मा० नमः क्षत्तृभ्यो रथानां शिशयितृभ्यः । संग्रहीतृभ्यश्च वो नमः सारथिभ्यः । ये रश्मीन्संगृह्णन्ति ॥ ११ ॥

द्वादशं यजुराह—

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च

वो नमः ॥ १२ ॥

नमः तक्षभ्य इति तक्षभ्यः रथकारेभ्य इति रथकारेभ्यः

च वः नमः ॥ १२ ॥

म० भा० भा० नमस्तक्षभ्यो वर्धकिभ्यः सर्वे चैते शिल्पिनो जातिविशेषा
देवाधिष्ठानशङ्कया नमस्क्रियन्ते । रथकारेभ्यश्च वो नमः । साधुरथक-
र्तृभ्यः ॥ १२ ॥

त्रयोदशं यजुराह—

नमः कुलालेभ्यः कर्मरेभ्यश्च

वो नमः ॥ १३ ॥

नमः कुलालेभ्यः कर्मरेभ्यः च वः नमः ॥ १३ ॥

म० भा० भा० नमः कुलालेभ्यः कुम्भकारेभ्यः । ते हि कुं मृदं लालयन्ते ।
'लल ईप्सायाम्' । कर्मरेभ्यश्च वो नमः । लोहकारेभ्यः । तेषां हि अरमलं
पर्वाप्तं कर्म भवतीति कर्मराः ॥ १३ ॥

चतुर्दशं यजुराह—

नमः पुञ्जिष्टेभ्यो निषादेभ्यश्च

वो नमः ॥ १४ ॥

नमः पुञ्जिष्टेभ्यः निषादेभ्यः च वः नमः ॥ १४ ॥

सा० भा० पक्षिपुञ्जानां घातकाः पुञ्जिष्टाः । मत्स्यघातिनो निषादास्तेभ्यो
नमः ॥ १४ ॥

म० भा० भा० नमः पुञ्जिष्टेभ्यः । पक्षिणां बन्धकेभ्यः । ते हि पुञ्जिनां संघ-
घतां वयसां वेष्टयितारः । 'ष्टे वेष्टने' । निषादेभ्यश्च वो नमः । मत्स्यघातिनो नि-
षादास्ते हि नितरां सदायितारः । संघशो जन्तून्मारयितुकामत्वात् ॥ १४ ॥

पञ्चदशं यजुराह—

नम इषुकृद्भ्यो धन्वकृद्भ्यश्च

वो नमः ॥ १५ ॥

नमः इषुकृद्भ्य इतीषुकृत्-भ्यः धन्वकृद्भ्य इति धन्वकृत्-
भ्यः च वः नमः ॥ १५ ॥

म०भा०भा० नम इषुकृद्भ्यः । साधुशकृद्भ्यः । धन्वकृद्भ्यश्च वो नमः ।
साधुचापकर्तृभ्यः ॥ १५ ॥

षोडशं यजुराह—

नमो मृगयुभ्यः श्वनिभ्यश्च

वो नमः ॥ १६ ॥

नमः मृगयुभ्य इति मृगयु-भ्यः श्वनिभ्य इति श्वनि-भ्यः च
वः नमः ॥ १६ ॥

सा० भा० शुनां गलेषु बद्धानां पाशानां धारकाः श्वनयः ॥ १६ ॥

म० भा० भा० नमो मृगयुभ्यः । मृगव्याधेभ्यः । ते हि मृगान्यान्ति सात-
त्येन जिघांसया । 'मृगव्यादयश्च' इति यातेः कुप्रत्ययः । यद्वा मृगमात्मन
इच्छन्तीति सुप आत्मनः क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । 'न च्छ-
न्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वाभावः । श्वनिभ्यश्च वो नमः । शुनां नेतृभ्यः पाल-
यन्ति ये शुनः स्वागणिकाः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशं यजुराह—

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च

वो नमः ॥ १७ ॥

नमः श्वभ्य इति श्व-भ्यः श्वपतिभ्य इति श्वपति-भ्यः च वः
नमः ॥ १७ ॥

इति रुद्राध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ।

सा०भा० अत्र द्वितीयानुवाको लीलार्थदेवतामूर्तिप्राचान्येन स्तोतुं प्रवृत्तः ।

तृतीयानुवाकश्चोरमूर्तिप्राधान्येन स्तोतुं प्रवृत्तः । चतुर्थो नानाजातिमूर्तिप्राधान्येनेति विभागो द्रष्टव्यः ।

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमपाठके श्रीरुद्रभाष्ये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

म०भा०भा० नमः श्वभ्यः श्वरूपधारिभ्यः । 'सावेकाचः' इति प्रसृतस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य 'न गोश्वन्' इति प्रतिषेधः । श्वपतिभ्यश्च नमः । शुनां स्वामिभ्यः । क्षेत्रपालरूपेभ्यो वा । पत्युत्तरपदलक्षणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एवंरूपेभ्यो युष्मभ्यः नमः । केचिदाहुः—सर्वेऽपि चैते विविधाराधनसंभ्रणीतपरमेश्वरप्रसादभाजो जातिविशेषा एव नमस्क्रियन्त इति ॥ १७ ॥

अथास्यानुवाकस्य पुरश्चरणम्—कुच्छं द्वादशरात्रं तदर्थं च कृत्वा नवसहस्रं जपेत् । ततः शिवालयेऽष्टसहस्रं प्रदक्षिणं कुर्याद्यावत्प्रदक्षिणासमाप्तिस्तावाप्तिरन्तरं जपेत् । तदा कुतपुरश्चरणो भवति । अत्र दिनादयो न प्रेक्षितव्याः । यदा कचिस्तदा कर्तव्यम् । राजयक्षमावृत्तो मर्त्यैः सिद्धं द्विजं वृत्वा शान्तिं कुर्यात् । ततो वृत्तो विभः कारयितुरग्नौ तद्रुद्रैकदेशे कुण्डं बाहुमात्रं विधाप्य तस्य पुरो वेदिं कृत्वा तत्र नवं घटं जलपूर्णं तप्तुवेष्टितं निधाप्य देवमनेनानुवाकेनाऽऽवाह्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य गन्धं कपूरं पुष्पं ताम्रसं धूपमुशीरादिदशाङ्गैः दीर्घं सर्पिषा समर्प्यैवमाराध्याऽऽत्मानमपि तत्त्वमाराध्यैकादश दिनानि दीक्षित्वा कुर्यात् । प्रारम्भदिने मन्त्रपुष्पान्नं कृत्वाऽनुवाकेनैकादशकृत्वः प्रतिनमस्कारमाज्येन हुत्वा तत्संनिधावेकविंशतिसहस्रं जपेत् । तदा तत्प्रभृति यक्षदन्तमयिः संरक्ष्यः । ततोऽपि परश्वो नित्यकार्यं कृत्वा तिलजलजदूर्वावीहिषवैराज्यमधुसिकैरेकादशकृत्वोऽनुवाकेन होमः । एवं त्रीणि दिनानि प्रतिदिनं मधुसर्पिषा जुहुयात् । ततो द्वे दिने सप्तमाष्टमे अश्वत्थापामर्गहोमः पूर्ववत् । तत एकदिनमुदयात्प्रभृति आस्तमयमावश्यकनित्याविरोधेन निरन्तरमनुवाकं जपेत् । ततो नवमे मधुसर्पिषा होमः । दशम उदयास्तमयं जपेत् । ततः समाप्तिदिनेऽनेनानुवाकेनाष्टसहस्रकमलपुष्पैः प्रतिनमस्कारं देवमाराधयेत् । ततो गौरीमाराध्य ब्राह्मणैर्व्याधिनिर्भोचनमस्तिष्ठति वाच्यम् । दानकालेऽष्टसहस्रं तदर्थमष्टशतं वा शङ्खः । इतरेषामष्टशतं तदर्थं पञ्चविंशतिनिष्कं वा । एकमेकस्य पृथग्दानम् । ततः कर्मदक्षिणा दातव्या । प्रतिदिनमेकनिष्कम् । ततोऽपि सर्वदक्षिणेति घेनुर्देया । एवं समाप्य देवं विसर्जयेत् । देवालयोदिकर्तुरेवम् । ततो घटजलेन तं स्नापयेत्प्रोक्षयेद्वा । एतेन राजयक्षमा नश्यति । शंभुप्रसादादेव दीर्घायुर्भवति । अनेनैवानुवाकेन मेहशान्तिरुच्यते । मेहवान्स्वामी मधुसर्पिषा

प्रतिनमस्कारं नवसहस्रमाहुतीर्जुहुयान्मेहो नश्यति । अन्येषामपि कुष्ठादीनां शतसहस्रमनुवाकं जपेत् । व्याधयो नश्यन्ति । उवरादिसंनिपाते शक्तो ब्राह्मणो नाभिमात्रे जले स्नोतसि स्थित्वा रक्तकमलमष्टसहस्रं प्रतिनमस्कारं क्षिपेत् । श्लेघेण भृङ्गिरिष्टिपूजा कर्तव्या । एवं कृते महाज्वरो नश्यति । पूर्व-
मनेन राजयक्ष्मणो निर्हरणमुक्तम् । घोरत्वाद्ब्राह्मणो विद्वानेव गुरुर्भवेद-
न्वया कलहक्रिया भवति । तस्मादलोपः कार्यः । ततो ध्यानम्—

भस्पोद्भासितसर्वाङ्गजटामण्डलमण्डितम् ।

ध्यायेत्त्र्यस्रं वृषारुढं गणेश्वरयुतं हरम् ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने चतुर्थोऽनुवाकः ।

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

सा० मा० चतुर्थेऽनुवाक उभयतो नमस्काराणि यजूंषि समापितानि । अथ पञ्चममारभ्य नवमान्तैश्चनुवाकेषु नमस्कारोपक्रमाण्येव यजूंष्याम्नायन्ते ।

तत्र पञ्चमानुवाके प्रथमं यजुरारभ्य पञ्चदश यजूंष्याह—

नमो भवाय च रुद्राय च ॥ १ ॥

नमः भवाय च रुद्राय च ॥ १ ॥

सा० मा० भवन्ति प्राणिनोऽस्मादिति भवः । रुत् रोदनहेतुभूतं दुःखं द्रावयतीति रुद्रः ॥ १ ॥

म० मा० मा० नमो भवाय च नमो ज्येष्ठाय चेत्यनुवाकवोक्तुर्देवता च भगवाञ्छंभुरेव । छन्दो महाविराट् । एवं त्रिभिरनुवाकैर्देवस्य विश्वाधिपत्यं प्रतिपादितम् । अतः परमष्टमूर्त्यधिष्ठानभेदेन च देवः स्तूयते । गता उभयतो-
नमस्काराः । अतः परमन्यतरतो नमस्काराः । तत्रापि पुरस्तान्नमस्काराः—नमो भवाय च रुद्राय च । भवत्यसौ सर्वत्र सर्वदेति भवः । पचाद्यच् । भवत्येव न कदाचिदपि न भवतीति । भावयति सर्वं भाव्यते सर्वैरिति वा । 'बहुलं संज्ञा-
छन्दसोः' इति णिलुक् । भवत्यस्मिन्सर्वमिति वा । व्यत्ययेन 'ऋदोरप्' उञ्छादिर्द्रष्टव्यः । अयं चाष्टमूर्तिष्वपामधिष्ठाता । रुद्राय व्याख्यातम् । अयं सूर्यस्याधिष्ठाता । अत एवाधिष्ठातृप्रकरणे पुनराम्नायते ॥ १ ॥

नमः शर्वाय च पशुपतये च ॥ २ ॥

नमः शर्वाय च पशुपतये इति पशु-पतये च ॥ २ ॥

सा० भा० शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वः । पशुसमानानज्ञानिनः पुरुषा-
न्यालयतीति पशुपतिः ॥ २ ॥

भ० मा० भा० नमः शर्वाय च । शृणाति हिनस्ति सर्वमन्तकाल इति शर्वः ।
'शृ हिंसायाम्' । 'कृगृहृद्भ्यो वः' । अयमग्रेरधिष्ठाता । पशुपतये च पशूनां
पालयित्रे । पुनरात्मनातं पूर्ववत् । अयं हि भूमेराधिष्ठाता । पातेर्दतिः । परादि-
श्छन्दसि बहुलम् ॥ २ ॥

नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ ३ ॥

नमः नीलग्रीवायेति नील-ग्रीवाय च शितिकण्ठायेति
शिति-कण्ठाय च ॥ ३ ॥

सा० भा० कालकूटधारणेन नीलवर्णो ग्रीवैकदेशो यस्यासौ नीलग्रीवः
शितिः श्वेतवर्णोऽवशिष्टः कण्ठप्रदेशो यस्यासौ शितिकण्ठः ॥ ३ ॥

भ० भा० भा० नमो नीलग्रीवाय च । व्याख्यातम् । शितिकण्ठाय च ।
“ शिती धवलमेचकौ ” इति निघण्टुदशनात् । सहस्रतमो हि भागो भगवतः
कण्ठस्य कालकूटविषानलेन नीलिमानमगात् । यद्वाऽऽदरार्थं पुनर्वचनम् ।
यथाऽम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नम इति । 'शितेर्नित्यावह्वजिति' उत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' इति कण्ठशब्द आद्युदात्तः ॥ ३ ॥

नमः कपर्दिने च व्युत्तकेशाय च ॥ ४ ॥

नमः कपर्दिने च व्युत्तकेशायेति व्युत्त-केशाय च ॥ ४ ॥

सा० भा० कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी । मुण्डितकेशो व्युत्तकेशः ।
पाशुपतादिवेषेण कपर्दित्वम् । यत्यादिवेषेण मुण्डितकेशत्वम् ॥ ४ ॥

भ० भा० भा० नमः कपर्दिने च । स्पष्टम् । व्युत्तकेशाय च । मुण्डितकेशाय
च यजमानमूर्तये । अर्धमुण्डितकेशो व्युत्तकेश इत्यन्ये । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
तत्रापि 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः'
इत्युकारः स्वर्यते ॥ ४ ॥

नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च ॥ ५ ॥

नमः सहस्राक्षायेति सहस्र-अक्षाय च शतधन्वन इति शत-
धन्वने च ॥ ५ ॥

सा० भा० इन्द्रवेषेण सहस्राक्षत्वम् । सहस्रभुजावतारित्वेन शतसंख्याकैर्धनुर्भिरुपेतत्वम् ॥ ५ ॥

म० भा० भा० नमः सहस्राक्षाय च । बहुचक्षुष इन्द्ररूपिणे वा । शतधन्वने च । बहुधन्वने बह्वायुधाय वा ॥ ५ ॥

नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च ॥ ६ ॥

नमः गिरिशाय च शिपिविष्टायैति शिपि—विष्टाय च ॥ ६ ॥

सा० भा० गिरौ कैलासे शेते तिष्ठतीति गिरिशः । विष्णुमूर्तिधारी शिपिविष्टः । “ विष्णुः शिपिविष्टः ” इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

म० भा० भा० नमो गिरिशाय च । व्याख्यातमेव । शिपिविष्टाय च । निर्वेष्टितश्रेणाय सर्वदा देवदारुवनप्रदेशादौ वा । यद्वाऽऽदित्यात्मने । यथा स्कन्दपुराणे—

शैल्याच्छयनयोगाद्वा शीति वारि प्रचक्षते ।

तत्पानाद्रक्षणाद्वाऽपि शिपयो रश्मयो मताः ॥

तेषु प्रविष्टः सविता शिपिविष्टस्तदोच्यते ।

यद्वा पञ्चवः शिपयः । “ यज्ञो वै विष्णुः पञ्चवः शिपिः ” इति श्रुतेः । सर्वप्राणिष्वन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च ॥ ७ ॥

नमः मीढुष्टमायेति मीढुः—तमाय च इषुमत इतीषु—मते

च ॥ ७ ॥

सा० भा० मेघरूपेणात्यन्तं वर्धयिता मीढुष्टमः । बाणधारक इषुमान् ॥७॥

म० भा० भा० नमो मीढुष्टमाय च । सेक्तृतमाय । अयस्मयादित्वेन भस्नत्वाद्भसोः संप्रसारणम् । इषुमते च बद्धिषव इषुहस्ताय वा । महाशूरायेति यावत् ॥ ७ ॥

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च ॥ ८ ॥

नमः ह्रस्वाय च वामनाय च ॥ ८ ॥

सा० भा० शरीरेऽल्पप्रमाणत्वं ह्रस्वत्वम् । अङ्गुल्याद्यवयवसंकोचाद्वामनत्वम् ॥ ८ ॥

म० मा० मा० नमो ह्रस्वाय च । अल्पप्रमाणाय । वामनाय च । संकुचि-
ताङ्गाय ॥ ८ ॥

नमो बृहते च वर्षीयसे च ॥ ९ ॥

नमः बृहते च वर्षीयसे च ॥ ९ ॥

सा० मा० आकारेण प्रौढो बृहन् । गुणैः समृद्धो वर्षीयान् ॥ ९ ॥

म० मा० मा० नमो बृहते च । आकारेण महते । ' बृहन्महतोरुपसंख्या-
नम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वर्षीयसे च वृद्धतमायाऽऽकारेण ज्ञानादिना
वा । प्रियस्थिरादिना वृद्धस्य वर्ष्यादेशः ॥ ९ ॥

नमो वृद्धाय च संवृध्वने च ॥ १० ॥

नमः वृद्धाय च संवृध्वने इति सं-वृध्वने च ॥ १० ॥

सा० मा० वयसाऽधिको वृद्धः । सम्यक्श्रुतिभिर्वर्धितः संवृध्वा ॥ १० ॥

म० मा० मा० नमो वृद्धाय च वयसा महते । संवृध्वने च सम्यग्वृद्धाय ।
स्तुतिभिर्नित्यं वर्धमानायेत्यर्थः । यथा " वर्धन्तु त्वा सुष्ठुतयः " इति । यद्वा
सम्यग्वर्धयित्री भक्तानाम् । पूर्ववाणिलुक् । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति
कनिष् ॥ १० ॥

नमो अग्रियाय च प्रथमाय च ॥ ११ ॥

नमः अग्रियाय च प्रथमाय च ॥ ११ ॥

सा० मा० जगदुत्पत्तेः पूर्वमवस्थितोऽग्रियः । सभायां मुख्यः प्रथमः ॥ ११ ॥

म० मा० मा० नमो अग्रियाय चाग्रे भवाय । ' अग्राद्यत् ' इति श्रुत् ।
' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । छान्दस इकारोपजनः । यद्वा ' घच्छौ च '
इति घः । छान्दसमाद्युदात्तत्वम् । प्रथमाय च प्रधानाय च ॥ ११ ॥

नमो आशवे चाजिराय च ॥ १२ ॥

नमः आशवे च अजिराय च ॥ १२ ॥

सा० मा० आशुर्व्यापी । अजिरो गमनकुशलः ॥ १२ ॥

म० मा० मा० नम आशवे च शीघ्रव्यापिने । अश्रोतेः ' कुवापाजिभि '
इत्युण्प्रत्ययः । अजिराय च । गमनकुशलाय । ' अज गतिक्षेपणयोः ' ।
अजिरशिशिरादौ किरच्प्रत्ययो वीभावाभावश्च निपात्यते ॥ १२ ॥

नमः शीघ्रियाय च शीघ्र्याय च ॥ १३ ॥

नमः शीघ्रियाय च शीघ्र्याय च ॥ १३ ॥

सा०भा० शीघ्रियः शीघ्रगांभी । शीघ्रश्च उदकप्रवाहवाची तत्रावस्थितः
शीघ्र्यः ॥ १३ ॥

म०भा०भा० नमः शीघ्रियाय च । शीघ्रं वहन्तीष्वप्सु भवाय । पूर्ववदिका-
रोपजनः । शीघ्र्याय च शीघ्रं वहन्तीष्वप्सु भवाय । शीघ्रस्यैवान्तरभेदः
शीघ्रभावः । उभयत्र 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्युदात्तत्वम् ।
उत्तरत्रापि द्वयचामनेनाद्युदात्तत्वं वेदितव्यम् ॥ १३ ॥

नमः ऊर्म्याय चावस्वन्याय च ॥ १४ ॥

नमः ऊर्म्याय च अवस्वन्यायेत्यव-स्वन्याय च ॥ १४ ॥

सा० भा० ऊर्मैस्तरङ्गैरन्वित ऊर्म्यः । अवस्वने ध्वनिरहिते स्थिरजलेऽव-
स्थितोऽवस्वन्यः ॥ १४ ॥

म०भा०भा० नमः ऊर्म्याय च । ऊर्मिषु तरङ्गेषु भवाय । छान्दस आद्युदा-
त्तत्वाभावः । यस्येति लोपात्मागेव स्वरः कर्तव्यः । तत्र द्वयचत्वाभावात्स्वरि-
तत्वमेव प्रवर्तते । अवस्वन्याय च । स्थिरमुदकमवस्वनम् । अवाचीनः स्वनोऽ-
न्नेति । अपगतः स्वनोऽस्मादिति वा । अपार्थोऽवशब्दस्तेन स्तिमितमुच्यते ।
तत्र भवाय ॥ १४ ॥

नमः स्रोतस्याय च द्वीप्याय च ॥ १५ ॥

नमः स्रोतस्याय च द्वीप्याय च ॥ १५ ॥

इति रुद्राध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ।

सा०भा० स्रोतसि प्रवाहे स्थितः स्रोतस्यः । द्वीपे जलमध्यवर्तिभूमौ स्थितो
द्वीप्यः । अत्रैकस्मिन्यजुषि चतुर्थ्यन्ताभ्यां पदाभ्यां नमःशब्दं पृथगन्वेतुं
समुच्चयार्थो चकारौ पठितौ ॥ १५ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थ-
काण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्ये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

म० मा० भा० नमः स्रोतस्त्राय च । स्रोतसि भवाय । द्वीप्याय च । जलत
उन्नता भूमिर्द्वीपो द्वयोः पार्श्वधोरापो यस्मिन्देष्टे सन्तीति द्वीपः । ‘ऋक्पू-
रब्धूः’ इति समासान्तः । ‘द्वयन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्’ इतीत्वम् । पूर्वत्प्रत्ययः ।
एतेषामधिष्ठातृवृत्तिभेदाः ॥ १५ ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रपञ्चे पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

सा० भा० पञ्चमोऽनुवाके कानिचिदन्यतरतो नमस्काराणि यजुंष्युक्तानि ।
अथ षष्ठे तथाविधान्धेवान्यानि कानिचिद्यजुंष्युच्यन्ते ।

तत्र विद्यमानानि पञ्चदश यजुंष्याह—

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च ॥ १ ॥

नमः ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च ॥ १ ॥

सा० मा० विद्यैश्वर्यादिभिरधिको ज्येष्ठः । तद्रहितोऽल्पः कनिष्ठः ॥ १ ॥

म० भा० भा० नमो ज्येष्ठाय च । वृद्धतमाय प्रशस्यतमाय । ‘वृद्धस्य च’
इति उयादेशः । कनिष्ठाय च । युवतमाय बालतमाय स्वल्पतमाय वा ।
‘युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्’ इति कनादेशः । ‘ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि’ इत्य-
न्तोदात्तत्वम् । प्रशस्यतमो वा ज्येष्ठः । ज्य चेति उयादेशः । व्यत्ययेनान्तो-
दात्तत्वम् ॥ १ ॥

नमः पूर्वजाय चापरजाय च ॥ २ ॥

नमः पूर्वजायेति पूर्व—जाय च अपरजायेत्यपर—जाय च ॥ २ ॥

सा० भा० पूर्व जगदादौ हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजः । अपरस्मिञ्जगद-
धसानकाले कालाग्न्यादिरूपेणोत्पन्नोऽपरजः ॥ २ ॥

म० भा० भा० नमः पूर्वजाय च । पूर्वस्मिन्काले जाताय । अजातायेति
यावत् । ‘सप्तम्यां जनेर्ङः’ । या सर्वप्राणिभ्यः पूर्वभाविनी सत्ता सेह जन-
नेन लक्ष्यते । मुख्यस्य जन्मनोऽभावात् । श्रूयते हि “अजात इत्येवं कश्चि-
द्भीरुः प्रपद्यते” इति । अपरजाय च । अपरस्मिन्काले जाताय सर्वप्राणिभ्य
ऊर्ध्वमपि विद्यमानाय ॥ २ ॥

नमो मध्यमाय चापगल्भाय च ॥ ३ ॥

नमः मध्यमाय च अपगल्भायेत्यप-गल्भाय च ॥ ३ ॥

सा० भा० मध्यकाले देवतिर्यगादिरूपेणोत्पन्नो मध्यमः । अपगल्भोऽप्ररू-
हेन्द्रियो बालः ॥ ३ ॥

भ० भा० मा० नमो मध्यमाय च । मध्यमकाले भवाय विद्यमानाय ।
अपगल्भाय च । अत्यन्तशिशवे । ‘ गल्भं प्राष्ट्र्ये ’ पचाद्यच् ॥ ३ ॥

नमो जघन्याय च बुध्नियाय च ॥ ४ ॥

नमः जघन्याय च बुध्नियाय च ॥ ४ ॥

सा० भा० जघने गवादीनां पश्चाद्भागे वत्सादिरूपेण भवो जघन्यः । बुध्ने
वृक्षादीनां मूले शाखादिरूपेणोत्पन्नो बुध्नियः ॥ ४ ॥

भ० भा० मा० नमो जघन्याय च । जघनं कटिपश्चाद्भागस्तत्र भवाय । पूर्व-
वत् ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । बुध्नियाय च । बुध्ने मूलं तत्र भवाय । पूर्व-
वदिकारोपजनः ॥ ४ ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च ॥ ५ ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्यायेति प्रति-सर्याय च ॥ ५ ।

सा० भा० उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सह वर्तत इति सोभो मनुष्यलोकः ।
अत एवाऽऽथर्वणिका आमनन्ति—“पुण्येन पुण्यलोकं जयति पापेन पापमु-
भाभ्यामेव मनुष्यलोकम्” इति । तत्र भवः सोभ्यः । प्रतिसरो विवाहादौ
हस्ते धार्यमाणो रक्षाबन्धस्तमर्हतीति प्रतिसर्यः ॥ ५ ॥

भ० भा० मा० नमः सोभ्याय च । सोभं नाम गन्धर्वनगरम् । “शाल्वः
सोभमधिष्ठाय” इति महाभारते दर्शनात् । इदं च सर्वनगरोपलक्षणम् । तत्र
भवाय । पूर्ववदाद्युदात्तत्वाभावः । केचिदाहुः—उभाभ्यां शीतोष्णाभ्यां द्वंद्वरू-
पाभ्यां सहितं सोभं तत्र भवाय । अकृतसंधेरेव स्वरः प्रवर्तते । प्रतिसर्याय
च । प्रतिकूलं सरणं प्रतिसरो रक्षाबन्धो वा तत्र भवाय । पूर्ववद्यत् ॥ ५ ॥

नमो याम्याय च क्षेम्याय च ॥ ६ ॥

नमः याम्याय च क्षेम्याय च ॥ ६ ॥

सा० मा० यमलोके पापिशिक्षकरूपेणोत्पन्नो याम्भ्यः । क्षेमो मोक्षस्तमर्ह-
तीति क्षेम्यः ॥ ६ ॥

म० मा० मा० नमो याम्याय च । यम उपरमोऽन्तकालः प्राणसंयमनं
तत्र भवाय । यद्वा यमस्य पुरं याम्यम् । 'यमाच्चेति वक्तव्यम्' इति ण्यः ।
तत्र भवाय । क्षेम्याय च । क्षेमो रक्षा मोक्षो वा गुप्तिस्थानं वा तत्र भवाय ।
पूर्ववद्यत् ॥ ६ ॥

नम उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ७ ॥

नमः उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ७ ॥

सा० मा० उर्वरा सर्वसस्यादृथा भूमिस्तामर्हति धान्यविशेषरूपेणेत्युर्वर्यः ।
खलो धान्यविवेचनदेशस्तमर्हति मेढयादिरूपेणोति खल्यः ॥ ७ ॥

म० मा० मा० नम उर्वर्याय च । उर्वरा सर्वसस्यादृथा भूमिस्तत्र भवाय ।
खल्याय च । सस्यानां शोधनस्थानं खलं तत्र भवाय ॥ ७ ॥

नमः श्लोक्याय चावसान्याय च ॥ ८ ॥

नमः श्लोक्याय च अवसान्यायेत्यव—सान्याय च ॥ ८ ॥

सा० मा० श्लोका वैदिकमन्त्रास्तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र भवः श्लोक्यः । अव-
सानं वेदान्तस्तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र भवोऽवसान्यः ॥ ८ ॥

म० मा० मा० नमः श्लोक्याय च । 'श्लोक संघाते' । पादबद्धोऽक्षरसं-
घातः श्लोकस्तत्र भवाय । अवसान्याय च । अवसानं सर्वार्थोपसंहारो
जीवितावसानं वा तत्र भवाय । अपर आह—श्लोक्याय वेदेषु भवाय ।
अवसान्याय च वेदानामवसान उपनिषदि भवाय ॥ ८ ॥

नमो वन्याय च कक्ष्याय च ॥ ९ ॥

नमः वन्याय च कक्ष्याय च ॥ ९ ॥

सा० मा० वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यः । कक्षे लतादिरूपेण भवः
कक्ष्यः ॥ ९ ॥

म० मा० मा० नमो वन्याय च । वृक्षादिरूपेण वने भवस्तस्मै । कक्ष्याय
च । वनकक्षावृक्षौ । तत्र भवाय । कक्ष्यो लतादिरूपः । एते भूभेराधिष्ठातु-
र्भेदाः ॥ ९ ॥

नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च ॥ १० ॥

नमः श्रवाय च प्रतिश्रवायेति प्रति—श्रवाय च ॥ १० ॥

सा० मा० श्रूयत इति श्रवः शब्दः । प्रतिश्रवः प्रतिध्वनिः ॥ १० ॥

म० मा० मा० नमः श्रवाय च । शब्दात्मने । श्रूयत इति श्रवः शब्दः ।
यद्वा सर्वत्र श्रूयमाणाय सुप्रसिद्धाय । पुंसि संज्ञायां घः । प्रतिश्रवाय च ।
प्रतिशब्दरूपाय प्रतिवचनरूपाय वा ॥ १० ॥

नम आशुषेणाय चाऽऽशुरथाय च ॥ ११ ॥

नमः आशुषेणायेत्याशु—सेनाय च आशुरथायेत्याशु—रथाय
च ॥ ११ ॥

सा० मा० आशुः शीघ्रगामिनी सेना यस्यासावाशुषेणः । आशुः शीघ्र-
गामी रथो यस्यासावाशुरथः । ॥ ११ ॥

म० मा० मा० नम आशुषेणाय च । शीघ्रव्यापिसेनाय । 'सुषामादिषु
च' इति षत्वम् । आशुरथाय च । शीघ्रगामिरथाय ॥ ११ ॥

नमः शूराय चावभिन्दते च ॥ १२ ॥

नमः शूराय च अवभिन्दत इत्यव—भिन्दते च ॥ १२ ॥

सा० मा० शूरो युद्धे धैर्यवान् । अवभिन्दन्वैरिणां प्रहर्ता ॥ १२ ॥

म० मा० मा० नमः शूराय च । महावीर्यामीरवे । अवभिन्दते च ।
स्वभक्तविद्विषामयत्नेन भेद्ये । धर्मद्विषो मूढर्नो भिनत्तीति । 'शतुरनुपः'
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

नमो वर्मिणे च वरूथिने च ॥ १३ ॥

नमः वर्मिणे च वरूथिने च ॥ १३ ॥

सा० मा० वर्मी कञ्चुकोपेतः । वरूथी गृहोपेतः ॥ १३ ॥

म० मा० मा० नमो वर्मिणे च । कञ्चुकधारिणे । व्रीह्यादित्वादिनिः ।
वरूथिने च । वरूथं सारथेर्गुप्तिस्थानं तद्वते । विशिष्टगृहाय वा ॥ १३ ॥

नमो बिल्मिने च कवचिने च ॥ १४ ॥

नमः बिल्मिने च कवचिने च ॥ १४ ॥

सा०भा० विलमं विलोपेतं युद्धे शिरोरक्षकं तदस्यास्तीति विल्मी । कवचः
शरीररक्षकः सोऽस्यास्तीति कवची ॥ १४ ॥

म०भा०भा० नमो विलिम्बने च । विलमं विलं विलवत्सच्छिद्रं शिरस्त्राणादि ।
भस्मभाजनमित्यन्ये । “ विलमं भाजनम् ” इति नैरुक्ताः । तद्वत्ते । कवचिने ।
अङ्गरक्षावते । यद्वा कवचमागुल्फावल्ग्वि कञ्चुकम् ॥ १४ ॥

नमः श्रुतार्थं च श्रुतसेनार्थं च ॥ १५ ॥

नमः श्रुतार्थं च श्रुतसेनायेति श्रुत-सेनार्थं च ॥ १५ ॥

इति रुद्राध्याये षष्ठोऽनुवाकः ।

सा०भा० श्रुतो वेदेषु प्रसिद्धः । श्रुता वन्दिषु प्रसिद्धा सेना यस्यासौ
श्रुतसेनः ॥ १५ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थ-
काण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्ये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

म०भा०या० नमः श्रुतार्थं च । विख्याताय श्रुतिप्रसिद्धाय वा । यदुक्तम्—
“विश्वस्याधिपतिर्विश्वस्याधिष्ठाता विश्वाकारस्त्वम्” इति । तत्र श्रुतिरेव
प्रमाणमिति भावः । श्रुतसेनाय च । विख्यातसेनाय श्रुतिप्रसिद्धसेनाय वा ।
यानि तत्रोक्तान्यायुधानि शरादीनि तान्यपि श्रुतिप्रसिद्धान्येवेति । व्यत्य-
येन समासान्तोदात्तत्वम् ॥

एतयोरनुवाकयोः पुरश्चरणम्—त्रिरात्रं चरुभोजी स्याज्जपेदथ निरन्तरम् ।
एकादश दिनानि कृतपुरश्चरणो भवति । ततः कर्मोच्यते—एताभ्यां श्वेतक-
मलैः प्रतिनमस्कारं मासं लिङ्गस्योपरि क्षिपेदेकादशकृत्वः । राज्यश्रीवर्धते ।
ब्राह्मणानेकादश भोजयेद्देवस्य दक्षिणामूर्तेः सकाशे । राज्ञो जन्मदिने राजाग्नौ
मथितेऽग्नौ वाऽश्वत्थसमिधां घृताक्तानामेकविंशतिसहस्रं जुहुयात् । दूर्वाणा-
मेकादशसहस्रम् । एवं कृते राज्ञो जयायुषी वर्धते । एतौ विजयार्थं मासि मासि
शतसहस्रं जपेत् । एताभ्यां संग्राभे प्रत्यासन्ने राज्ञो महानसपकाभेन सोपदं-
शेन भक्तेन दधिमधुघृताक्तेन प्रतिनमस्कारमेकादशकृत्वो हुत्वा शेषं बलिं भूमौ
निधायाऽऽदाय जलमिश्रं प्रतिसेनामभिप्रक्षिपेत् । सा सेनाऽचिराद्भष्टा भवति ।
एताभ्यामेव शुद्धतण्डुलैराज्यसिक्तैरग्नौ हुत्वा शेषं शत्रुमभिप्रक्षिपेत् । स नष्टो
भवति । एताभ्यामेव राज्ञः सर्वायुधानि स्पृष्ट्वा सहस्रमभिमन्त्रयेत् । तेषां तेजो
वर्धते । एताभ्यामेव परसेनां क्षतिक्षिपेत्सा सेना चिरं नष्टा भवति । एताभ्या-

मेव परसेनास्तम्भ उच्यते- अर्कसामिन्द्रिरादित्यं प्रतिनमस्कारं शतसहस्रं जुहु-
यात् । परसेनास्तम्भं करोमि स्वाहा । एवं कृते शत्रुसेना स्तम्भिता भवति ।
एताभ्यामेव राज्ञः सर्वाणि भोज्यवस्तून्यभिमन्त्रयेत्तान्यमृतानि भवन्ति ।
एताभ्यामेव परसेनाशोषणमिच्छन्वक्ष्यमाणं कुर्यात् । हरिणवराहशशकपिञ्जल-
कलविङ्कमृगाणां मांसैर्नद्यन्तराले शूद्रानीताग्रौ प्रतिद्रव्यं शतसहस्रं जुहुयात् ।
अपूपैरप्याहुतिमात्रं लक्षं जुहुयात् । प्रतिनमस्कारं परराष्ट्रपजाशोषणं करोमि
स्वाहेति । एवं कृते परराष्ट्रपजाः शृण्वन्ति । तेषां दक्षिणाः सुवर्णरजतगो-
भूमिवस्त्रादय इति राज्ञामेवमुक्तम् । अन्येषामुच्यते—बन्ध्यानामनपत्याना-
मेताभ्यां स्वाग्रौ प्रतिनमस्कारमुदुम्बरसमिधा दधिभुधृतकाकानामेकविंशति-
सहस्रं जुहुयात् । नमस्कारगणितकलशैस्तन्तुभिर्गोष्ठैर्नवपटावृतैर्मलपूर्णैः प्रति-
नमस्कारमाभिषेकः । जपेदष्टसहस्रमेताभ्यामेव महादेवमभिषिञ्चेत्सप्तनाडिकामा-
त्रमेतौ जपेत्प्रदक्षिणमष्टसहस्रं कुर्यात् । एताभ्यां पिष्टपिण्डयभिमन्त्र्य प्राशयेत् ।
एताभ्यां शमीपत्रैर्नद्याः स्तोतसि प्रतिनमस्कारमेकादशकृत्वो जपेत् । एतैः
प्रयोगैः शुद्धानां रुद्रसमानः पुत्रो भवति । स्त्रीपुंसोरष्टात्रिंशदष्टवत्वारिंशदूर्वा-
दूर्ध्वमपि प्रयुञ्जानयोः पुत्रो जायते । यस्तु स्ववंशकरो भवति शिवभक्तो
जायते तस्य हस्तयोः शूलाङ्गो भवति । एताभ्यां घृतपायसं श्रपयित्वाऽष्ट-
सहस्रं जुहुयात् । तदाऽन्यजन्मनि ब्राह्मणो जायते । एताभ्यां सूत्रमभिमन्त्र्य
गर्भिणीहस्ते बध्नीयात्तदा गर्भनाशो न स्यात् । एताभ्यां कुमारग्रहादिग्र-
स्तानां भस्मधूपरक्षां कारयेद्रात्रौ च शिखा बध्नीयात् । कुमारग्रहमयं न
भवति । ध्यानम्—

गौरीकराम्बुजन्यस्तस्वर्णशैलशरासनम् ।

इषुहस्तं रथारूढं नरनारीतनुं स्मरेत् ॥

इति श्रीभट्टभास्कराविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रभक्ते षष्ठोऽनुवाकः ॥६॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

सा० भा० षष्ठेऽनुवाके यान्यन्यतरत्वेनमस्काराणि यजुंष्युक्तानि तेभ्योऽ-
न्यानि कानिचिद्यजुंषि सप्तमेऽभिधीयन्ते ।

म० भा० भा० विश्वाधिपत्यं देवस्य प्रतिपाद्य तस्य घोषणमेव कुर्वन्नाह ।

तत्र विद्यमानानि पौंश यजुंष्याह—

नमो दुन्दुभ्याय चाऽऽहनन्याय च ॥ १ ॥

नमः दुन्दुभ्याय च आहनन्यायेत्या—हनन्याय च ॥ १ ॥

सा० भा० दुन्दुभ्यां भेर्या भवः शब्दो दुन्दुभ्यः । आहन्यते ताडयतेऽनेने-
त्याहननो दुन्दुभ्याघातार्थो दण्डस्तत्र ताडनरूपेणोत्पन्न आहनन्वः ॥ १ ॥

म० भा० भा० नमो दुन्दुभ्याय चेत्यनुवाकस्य हेमकोश ऋषिः । श्रीरुद्रो
देवता । महापङ्क्तिश्छन्दः । नमो दुन्दुभ्याय च । दुन्दुभौ भवाय दुन्दुभि-
शब्दात्मने । प्रसिद्धविभवायेति यावत् । यद्वा दुन्दुभ्यादिबादिरूपाय । यथा
“सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ या तूणवे या वीणायाम्” इति ।
पूर्ववद्भवे छन्दसीति यत् । आहनन्याय च । दुन्दुभिराहन्यतेऽनेनेत्याहननो
वंशदण्डस्तत्र भवाय ॥ १ ॥

नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च ॥ २ ॥

नमः धृष्णवे च प्रमृशयेति प्र-मृशाय च ॥ २ ॥

सा० भा० धृष्णयुद्धे पलायनरहितः । प्रमृशः परसैन्यवृत्तान्तपरामर्शकः ॥ २ ॥

म० भा० भा० नमो धृष्णवे च वर्षणशीलाय । समस्तजगद्रक्षणकुशलाय
वा । ‘त्रसिगृधि’ इत्यादिना वनुः । शक्तोऽप्यविशेषश्चेत्किमनेनेत्याह—
प्रमृशाय च । सर्वपरामर्शकुशलाय पण्डिताय । इगुपधलक्षणः कः । अपर
आह—प्रकृष्टशीलः प्रमृश इति । सर्वे ह्यात्मनः कामाय देवं भजन्ते । श्रेयसे
निःश्रेयसाय वा । तं स्वार्थमिव स्वयं मन्यमानो देवस्तान्नक्षतीति ॥ २ ॥

नमो दूताय च प्रहिताय च ॥ ३ ॥

नमः दूताय च प्रहितायेति प्र-हिताय च ॥ ३ ॥

सा० भा० दूतस्तु वृत्तान्तज्ञापनकुशलः । प्रहितः स्वामिना प्रेषितः पुरुषः
॥ ३ ॥

म० भा० भा० किं बहुना दौत्यादिकमपि कृत्वा भक्तान्नक्षतीत्याह—नमो
दूताय च । दूतः संदेशहरस्तदात्मनाऽपि कदाचिद्वर्तमानायेति । भक्तवत्सल-
तयाऽग्निरूपेण वा देवानां दूत्यं कुर्वते वा । यथा “अग्निं दूतं वृणीमहे”
“अग्निर्देवानां दूत आसीत्” “त्वं दूतः कबिरसि प्रचेताः” इति । प्रहि-
ताय च । प्रेषकराय भक्तवत्सलतयैव हि कदाचित्तदपि करोति । अग्न्य-
भिप्रायं वा । स हि देवान्प्राति यजमानः प्रहितो भवति । गतिरनन्तर इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा प्रकर्षेण हितः प्रहितः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् ॥ ३ ॥

नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च ॥ ४ ॥

नमः निषङ्गिण इति नि-सङ्गिने च इषुधिमते इतीषुधि-
मते च ॥ ४ ॥

सा० मा० निषङ्गी खड्गुक्तः । इषुधिमान्वाणाधारयुक्तः ॥ ४ ॥

म०भा०भा० नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च । व्याख्यातौ । पूर्वं स्तेयकरण-
विषयतया विशेषणद्वयमाम्नातम् । इदानीं तु रक्षणविषयमिति विवेकः । भूत-
रक्षणार्थमायुधग्रहणमपि देवः करोतीति ॥ ४ ॥

नमस्तीक्ष्णेषवे चाऽऽयुधिने च ॥ ५ ॥

नमः तीक्ष्णेषवे इति तीक्ष्ण-इषवे च आयुधिने च ॥ ५ ॥

सा० भा० तीक्ष्णा इषवो यस्यासौ तीक्ष्णेषुः । बहून्यायुधान्यस्य सन्ती-
त्यायुधी ॥ ५ ॥

म०भा०भा० नमस्तीक्ष्णेषवे च । निश्चितशराय । आयुधिने च । बहुभिः
प्रशस्तैर्वाऽऽयुधैर्युक्ताय । भूम्नि प्रशंसायां वा मत्वर्थीय इति ॥ ५ ॥

नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ६ ॥

नमः स्वायुधायेति सु-आयुधाय च सुधन्वने इति सु-धन्व-
ने च ॥ ६ ॥

सा० मा० शोभनमायुधं त्रिशूलरूपं यस्यासौ स्वायुधः । शोभनं धनुः
पिनाकरूपं यस्यासौ सुधन्वा ॥ ६ ॥

म० भा० भा० नमः स्वायुधाय च । शोभनायुधाय । अमोघायुधाय वा ।
' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा शोभनाकारायुधः स्वायुध-
स्तस्मै । आयुधानि गृह्णातीति । किंच त्वमेव तदर्हत्वात्तच्छोभन इति । यथा
“ अर्हन्विमर्षि सायकानि धन्व ” इति च । सुधन्वने । शोभनकोदण्डाय ।
प्राधान्यादस्य पृथगुपादानमतिशयप्रदर्शनार्थं वा । शोभनतरबन्वने सौवर्ण-
त्वात् । ' आयुदात्तं द्वयच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ॥ ६ ॥

नमः स्रुत्याय च पश्याय च ॥ ७ ॥

नमः स्रुत्याय च पश्याय च ॥ ७ ॥

सा० भा० स्तुतिः पादसंचारमात्रयोग्यः क्षुद्रमार्गस्तमर्हतीति सुव्यः । पन्था
रथाश्वादिसंचारक्षमः प्रौढो मार्गस्तमर्हतीति पथ्यः ॥ ७ ॥

म० भा० भा० अधुना भृत्यरक्षणाविषयतया सर्वत्रापि सन्निधयन्तेति प्रतिपाद-
यति । नमः स्तुत्याय च । स्तुतयः क्षुद्रमार्गस्तत्र भवाय । पूर्ववत् ' भवे
छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । पथ्याय च । पन्थानो
महामार्गस्तत्र भवाय ॥ ७ ॥

नमः काट्याय च नीप्याय च ॥ ८ ॥

नमः काट्याय च नीप्याय च ॥ ८ ॥

सा० भा० कुत्तिसतमटति जलमन्त्रेति काटोऽल्पप्रवाहयोग्यः कुल्याप्रदेशस्तत्र
जलरूपेण भवः काट्यः । यस्मिन्प्रदेशे पर्वताग्राज्जलं न्यग्भावेन पतति स
प्रदेशो नीपस्तमर्हतीति । तत्र जलरूपेणावस्थितो नीप्यः ॥ ८ ॥

म० भा० भा० नमः काट्याय च । काटः कूपः । “ इन्द्रं कुत्सो वृषहणं
शचीपतिं काटे निवाह्ल ” इति दर्शनात् । यद्वा कट्यां भवं काटं लिङ्गम् ।
“ नता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते ” इति च दृश्यते । तत्र भवः काट्यो
लिङ्गे नित्यं संनिहितायेति यावत् । नीप्याय च । निर्गता नीता आपो यस्मिन्स
नीपः प्रदेशः । ‘ दूचन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् ’ तत्र भूताय । काट्य नीप्यबोरा-
द्युदात्तत्वाभावश्छान्दसः । यस्येतिलोपात्तु प्रागेव स्वरप्रवृत्तेद्व्यन्तत्वाभावः ॥ ८ ॥

नमः सूद्याय च सरस्याय च ॥ ९ ॥

नमः सूद्याय च सरस्याय च ॥ ९ ॥

सा० भा० सूदः कर्दमप्रदेशस्तत्रत्यजलरूपः सूद्यः । सरः प्रसिद्धं तत्रत्य-
जलरूपः सरस्यः ॥ ९ ॥

म० भा० भा० नमः सूद्याय च । यत्र कदाचिदपि जलाभावो न दृश्यते स
सूदः कर्दमस्तत्र भवाय । सरस्याय च । सरः कृत्रिमजलाशयस्तत्रत्यजल-
रूपः सरस्यस्तत्र भवाय ॥ ९ ॥

नमो नायाय च वैशन्ताय च ॥ १० ॥

नमः नायाय च वैशन्ताय च ॥ १० ॥

सा० भा० नदीगतजलरूपो नाद्यः । अल्पसरो वेशन्तस्तत्रत्यजलरूपो वैशन्तः ॥ १० ॥

भ० भा० भा० नमो नाद्याय च । नदीगतजलरूपो नाद्यस्तत्र भवाय । 'पाथोनदीभ्यां ङ्यण्' । यद्वा नादे भवो नाद्यस्तस्मै । पूर्ववदाद्युदात्तत्वाभावः । वैशन्ताय च । अल्पसरो वेशन्तस्तत्रत्यजलरूपो वैशन्तः । देवतर्पणाद्यर्थं यत्राऽऽपो वेद्यन्ते ते वैशन्ता देवखाताः । 'जृविशिभ्यां झच्' तत्र भवाय । 'वेशन्ताहिमवद्भगामण्' ॥ १० ॥

नमः कूप्याय चावट्याय च ॥ ११ ॥

नमः कूप्याय च अवट्याय च ॥ ११ ॥

सा० भा० कूपस्थजलरूपः कूप्यः । अवटस्थजलरूपोऽवट्यः ॥ ११ ॥

भ० भा० भा० नमः कूपाय च । कूपे भवाय । कूपस्थजलरूपः कूप्यस्तस्मै । अवट्याय चावटो गतोऽवटस्थजलरूपोऽवट्यः । तत्र भवाय ॥ ११ ॥

नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च ॥ १२ ॥

नमः वर्ष्याय च अवर्ष्याय च ॥ १२ ॥

सा० भा० वर्षजलरूपो वर्ष्यः । वर्षनिरपेक्षः समुद्रादिजलरूपोऽवर्ष्यः ॥ १२ ॥

भ० भा० भा० नमो वर्ष्याय च । वर्षजले भवाय । अवर्ष्याय च । न वर्ष्योऽवर्ष्यः समुद्रजले भवाय । 'ययतोश्चातदर्थे' इति गुणप्रतिषेधवृत्तेर्नञः परस्यान्तोदात्तत्वम् । केचिदाहुः—अवर्षजले समुद्रादौ भवायेति । तदा व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

नमो मेध्याय च विद्युत्याय च ॥ १३ ॥

नमः मेध्याय च विद्युत्यायेति वि-द्युत्याय च ॥ १३ ॥

सा० भा० मेधेषु स्थितो मेधयः । विद्युता सह चरतीति विद्युत्यः ॥ १३ ॥

भ० भा० भा० नमो मेध्याय च । मेधे भवाय । पूर्ववदाद्युदात्तत्वाभावः । विद्युत्याय च । विद्युता सह चरतीति विद्युत्यस्तत्र भवाय ॥ १३ ॥

नम ईध्रियाय चाऽऽतप्याय च ॥ १४ ॥

नमः ईध्रियाय च आतप्यायेत्या-तप्याय च ॥ १४ ॥

सा० भा० ईध्रं निर्मलत्वेन दीप्यमानं शरदभ्रं तत्र भव ईध्रियः । आतपेन सह वृष्ट आतप्यः ॥ १४ ॥

भ० भा० भा० नम ईध्रियाय च । ईध्रं दीप्तं शरदभ्रम् । नैर्जल्यात् । 'वाविधेः' इति विधीयमानो बहुलवचनात्केवलादपि कन्प्रत्ययः । तत्र भवाय । इकारोपजनश्छान्दसः । यद्वा—अग्न्यादिसंप्रयोगात्तप्तजले भवाय । आतप्याय च । आतपे भवाय ॥ १४ ॥

नमो वात्याय च रेष्मियाय च ॥ १५ ॥

नमः वात्याय च रेष्मियाय च ॥ १५ ॥

सा०भा० वातेन सह वृष्टो वात्यः । रिष्यन्ति विनश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मः प्रलयकालस्तत्र भवः शर्करापाषाणादिसहितो वृष्टिजलविशेषो रेष्मियः ॥ १५ ॥

भ०भा०भा० नमो वात्याय च । वातेन कृता वृष्टयो वात्यास्तत्र भवाय । रेष्मियाय च । रिष्यन्ति विनश्यति भृशं भूतानि यत्रेति रेष्मा युगान्तकाले पाषाणशर्करावर्षां संवर्तो नाम वातो वाति स रेष्मा । ग्रीष्मर्तुरिति केचित् । वातोद्भूताः पांसवो रेष्माण इत्यपरे । तत्र भवाय । इकारोपजनात्प्रागेवाऽऽद्युदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

नमो वास्तव्याय च वास्तुपायं च ॥ १६ ॥

नमः वास्तव्याय च वास्तुपायेति वास्तु—पायं च ॥ १६ ॥

इति रुद्राध्याये सप्तमोऽनुवाकः ।

सा०भा० वास्तु धनं गवाश्वादिपदार्थरूपं तत्र तत्तत्कार्यरूपेणावस्थितो वास्तव्यः । गृहनिर्माणार्था भूमिर्वास्तु तत्पालको वास्तुपः ॥ १६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्ये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भ०भा०भा० नमो वास्तव्याय च । वास्तु धनगवाश्वादिरूपं तत्र तत्कार्यरूपतया स्थिताय । यद्वा वास्तुनि भवाय । वास्तुपाय च । वास्तु पातीति पातेः कः । वास्तुस्वामिने वा । यथा “नमो रुद्राय वास्तोष्पतये” इति ॥ १६ ॥

अस्यानुवाकस्य पुरश्चरणम्—एकोपवासं कृत्वाऽष्टशतं जपेत्कृतपुरश्चरणो भवति । अनेन चातुर्वर्ष्यवश्यकामोऽश्वत्थोदुम्बरवटप्लक्षसमिधो दधिमधुघृताक्ता जुहुयादयुतं तदा वश्याः स्युः । मेधाकामः कपिलाज्यं पञ्चसहस्रं जुहुयान्वेधावी जायते । पुष्टिकामोऽपूपैर्नवसहस्रं जुहुयात् । आरोग्यकामः

स्वादिरीणां समिधां दधिमधुघृताक्तानां पञ्चसहस्रं जुहुयात् । रूपकामोऽयुतं घृतपल्वान्दधिमधुघृताक्ताञ्जुहुयात् । श्रीकामः कान्तारे स्वाकारप्रमाण-
मग्निकुण्डं खनित्वा तत्र मथिताग्नौ श्वेतकमलानां दध्याद्यक्तानां पञ्चसहस्रं
जुहुयात्साक्षाच्छीरुपतिष्ठते । तस्याः प्रसादेन तदन्वयो यावद्भूस्तावद्दर्धते ।
कार्पासपटकामस्तु कार्पासवीजैर्मध्वक्तैरयुतं जुहुयात् । अनेन कार्पासपटा
उपलभ्यन्ते । धेनुकामो गवां व्रजे ह्येतमनुवाकं जपन्प्रदक्षिणमयुतं कुर्यादे-
नुमाप्नोति । पुत्रकामः पलाशसमिधां दधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात् । वंश-
करं पुत्रं लभते । आयुष्कामो दूर्वाणां घृताक्तानामयुतं प्रतिवर्षं जुहुयात् ।
श्वायुर्भवति । विद्याकामोऽश्वत्थसमिधामाज्याक्तानां शतसहस्रं जुहुयात्सर्व-
विद्यापारगो भवति । राज्यकामः सौगन्धिकानां मध्वक्तानां पञ्चलक्षं जुहु-
यात्सम्राट्प्रजायते । अथ मुक्त्युपाय उच्यते । तत्राऽऽदौ चान्द्रायणं चरि-
त्वैतमनुवाकमेकविंशतिसहस्रं जपित्वा ततः परं पञ्चसहस्रान्तप्रदक्षिणं प्राणा-
यापं कृत्वा ततः पश्चात्स्वाग्नौ शंभुसंनिधौ पालाशाश्वत्थसमिधां मधुघृताक्तानां
लक्षत्रयं जुहुयात् । ततः शंभुप्रसादान्मुक्तो भवति । अन्ये च तत्कुलजाता
रौरवेऽपि पच्यमानाः शिवपुरे रमन्ते । यावदिन्द्रपञ्चकमतीतं भवति । तत्कुल-
जाता यावदियं पृथिवी तावद्दर्धन्ते । ध्यानम्—

जटाभिर्लम्बमानाभिर्नृत्यन्तमभयप्रदम् ।

देवं शुचिस्मितं ध्यायेद्दद्याच्चर्मपरिष्कृतम् ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने सप्तमोऽनुवाकः ।

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

सा० भा० सप्तमेऽनुवाके यान्वन्यतरतो नमस्काराणि यजुंष्युक्तानि तेभ्योऽ-
न्यानि कानिचिदन्यतरतो नमस्काराण्यष्टमेऽनुवाके कथ्यन्ते ।

तत्र विद्यमानानि सप्तदश यजुंष्याह—

नमः सोमाय च रुद्राय च ॥ १ ॥

नमः सोमाय च रुद्राय च ॥ १ ॥

सा० भा० उभया सह वर्तत इति सोमः । रुत् रोदनहेतुर्दुःखं तद्द्रावयति
विनाशयतीति रुद्रः ॥ १ ॥

१ सोमायैत्यत्र पदपाठेऽवग्रहादर्शनात्समासासंभवेनेदृशविग्रहानुपपत्तिः । अतः सूतेऽसौ सोम
इति विग्रहो युक्त इति भाति ।

भ० मा० मा० नमः सोमायेत्यारभ्य यावन्नमो वः किरिकेभ्य इत्येको
मन्त्रः । अस्य ऋषिर्भगवानेव । छन्दो महानुष्टुप् । देवताऽपि भगवानेव ।
अत्र देवस्यानुग्रहरूपाणि प्रदर्शयन्ते । रुद्रपशुपत्यादिशब्दानां पुमरभिधानं
देवस्यानुग्राहकरूपतामपि प्रख्यापयितुम् । नमः सोमाय च । उभया सहितः
सोमस्तस्मै । प्रसादकाले हि देवः सोमः संनिधत्ते । चन्द्रात्मने वा । तदात्मा
हि देवः पितृवेद(देव)मनुष्यांस्तर्पयति । सोमयागात्मने वा । तेन हि रूपेण पुरु-
षानभ्युदये योजयति । एवमनवधारणात्समासपक्षेऽप्यनवग्रहोऽदोषः । यथाऽऽ-
हुः—“व्युत्पत्त्यनवधारणाच्चावगृह्यते ” इति । रुद्राय च प्राणिनामन्तकाले
रोदयित्रे । कृपया हि देवो महासंहारं करोति संसारखेदनव्यपगमार्थम् ।
रुत्संसारदुःखं द्रावयतीति रुद्र इत्यादयोऽप्यर्थविशेषाः प्रागेवोक्ताः ॥ १ ॥

नमस्ताम्राय चारुणाय च ॥ २ ॥

नमः ताम्राय च अरुणाय च ॥ २ ॥

सा० मा० आदित्यरूपेणोदयकालेऽत्यन्तरक्तस्ताम्रः । उदयादूर्ध्वमीषद्र-
क्तोऽरुणः ॥ २ ॥

भ० मा० मा० नमस्ताम्राय चारुणाय च । आदित्यविषयौ व्याख्यातौ ।
आदित्यात्मना हि देवः प्रबोधदानादिना जगदनुगृह्णाति । कर्माणि च
जन्तूनां साक्षात्करोति ॥ २ ॥

नमः शंगाय च पशुपतये च ॥ ३ ॥

नमः शंगाय च पशुपतये इति पशु-पतये च ॥ ३ ॥

सा० मा० शं सुखं गमयति प्रापयतीति शंगः । पशूनां पालयिता पशु-
पतिः ॥ ३ ॥

भ० मा० मा० नमः शंगाय च । शं सुखं गमयतीति शंगः । सुखायमा-
नानां सुखयिता सुखस्यैवोत्पादयिता तस्मै नमः । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ इति
गमेर्हः । पशुपतये च । पशूनां स्वामिने । भयहेतुभ्यः पापरोगचोरादिभ्यो
रक्षित्रे । परादिशुद्धसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

नम उग्राय च भीमाय च ॥ ४ ॥

नमः उग्राय च भीमाय च ॥ ४ ॥

सा० मा० विरोधिनो नाशयितुं क्रोधयुक्त उग्रः । दर्शनमात्रेण विरोधिनो
भयहेतुर्भीमः ॥ ४ ॥

भ० भा० मा० नम उग्राय च । पापरोगादिभिर्नरकाद्यैश्च स्वयमनभिभवनी-
याय येभ्यः पशून्याति प्रसह्य वा तेषामभिभवित्रे । यजमानमूर्नेरधिष्ठाता
चायम् । भीमाय च । तेषां पापरोगादीनामेव भयहेतवे । विभेत्यस्पादिति
भीमः । भियः शुभेति मक्प्रत्ययः । 'भीमादयोऽपादाने' । येभ्यो जगद्धिभेति
तेऽपि पापरोगादयस्त्वत्तो विभ्यतीति भावः । अयं चाऽऽकाशमूर्नेरधिष्ठाता ॥४॥

नमो अग्रेवधाय च दूरेवधाय च ॥ ५ ॥

नमः अग्रेवधायेत्यग्रे—वधाय च दूरेवधायेति दूरे—वधाय च ॥ ५ ॥

सा० मा० अग्रे पुरतो वधोऽस्येत्यग्रेवधः । एवं दूरेवधः ॥ ५ ॥

भ० मा० भा० नमो अग्रेवधाय च । अग्रेऽभिमुखे स्थित्वा हन्तीति । पचा-
द्यच् । छान्दसो वधभावः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । कुदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—अग्रे पूर्वं जिघांसायामेव जिघांसूनां घातकाय ।
दूरेवधाय च । दूरेऽपि स्थितानां हन्त्रे दूरेऽपि काले दुरात्मनां हन्त्रे ॥ ५ ॥

नमो हन्त्रे च हनीयसे च ॥ ६ ॥

नमः हन्त्रे च हनीयसे च ॥ ६ ॥

सा० भा० पुरतो दूरे वा वर्तमानं विरोधिनमनायासेनैव हन्तीत्यर्थः ।
लोकेऽपि यो यत्र विरोधिनं हन्ति तत्र तद्रूपेणायमेव हन्ता । अत एवेश्वरे-
णार्जुनं प्रत्युक्तम्—

“ मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन ” इति । संहार-
काळेऽतिशयेन सर्वेषां हन्ता हनीयान् ॥ ६ ॥

भ० मा० भा० नमो हन्त्रे च । यो नाम कश्चिद्धन्ति तदात्मने । किं बहुना
सर्वोऽपि हन्ता त्वया बलेन हन्तीति भावः । हनीयसे च । अतिशयेन हन्त्रे ।
यो नाम कश्चिद्धन्ति सोऽतिशय्यते । 'तुच्छन्दसि' इति हन्तृशब्दादीयसुन् ।
'तुरिष्ठमेयः सु' इति तृलोपः । एवं विश्वातिशयितबलो येन भवानेव पशूनां
पतिर्भवितुमर्हति ॥ ६ ॥

नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः ॥ ७ ॥

नमः वृक्षेभ्यः हरिकेशेभ्य इति हरि—केशेभ्यः ॥ ७ ॥

सा० भा० हरितवर्णानि केशसदृशानि पर्णानि येषां ते हरिकेशास्तथाविधा ये वृक्षाः कल्पवृक्षप्रभृतयः । तद्रूपोऽयं रुद्र इत्यर्थः ॥ ७ ॥

म० भा० भा० नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः । उभयतो नमस्कारेषु व्याख्यातौ । देवो हि स्वाभिमतो येन केनचिदाकारेण वृक्षादिरूपेणाप्याविर्भूय जगदनु-
गृह्णातीति ॥ ७ ॥

नमस्ताराय ॥ ८ ॥

नमः ताराय ॥ ८ ॥

सा० भा० तारः प्रणवप्रतिपाद्यः ॥ ८ ॥

म० भा० भा० नमस्ताराय । तारयति संसारसागराज्जन्तूनि तारः । पचाद्यच् । यथा जावालोपनिषदि “ अत्र हि जन्तोः प्राणैरुत्क्रममाणश्च रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे ” इति । तस्मै नमः । प्रणवरूपाय वा ॥ ८ ॥

नमः शंभवे च मयोभवे च ॥ ९ ॥

नमः शंभव इति शम्भवे च मयोभव इति मयः—

भवे च ॥ ९ ॥

सा० भा० शं सुखं भावयत्युत्पादयतीति वा शंभुः । मयः सुखं भावयतीति मयोभूः ॥ ९ ॥

म० भा० भा० नमः शंभवे च । शं सुखमस्माद्भवतीति शंभुः सुखहेतुः । सुख एव वा सर्वदा भवतीति शंभुः । सुखैकरूपं सुखं भावयतीति वा शंभुः । सुखप्रकाराणां द्रष्टा । दुष्करणे मितद्व्रादिभ्य उपसंख्यानमिति दुष्त्वयः । मयोभवे च । मयोऽपि सुखमेव । ऐहिकामुष्मिकरूपेण वाऽभ्युदयनिःश्रेय-
सरूपेण वा भेदः । यद्वा दुःखशमनरूपं सुखं शमित्युच्यते । इतरन्तु मय इति ॥ ९ ॥

नमः शंकराय च मयस्कराय च ॥ १० ॥

नमः शंकराय इति शम्भवे च मयस्कराय इति मयः—क-

राय च ॥ १० ॥

सा० भा० एकं विषयसुखमपरं मोक्षसुखमिति तयोर्विवेकः । पित्रादिरूपेण शं लौकिकसुखं करोतीति शंकरः । आचार्यशास्त्रादिरूपेण मोक्षसुखं करोतीति

मयस्करः । साक्षात्सुखकारित्वमेताभ्यां पदाभ्यामुक्तमेतन्मुखेन कारयितृत्वं
पूर्वाभ्यां पदाभ्यामिति विवेकः ॥ १० ॥

भ० भा० मा० नमः शंकराय च । सर्वप्राणिभ्यः शं सुखं ताच्छील्येन करो-
तीति शंकरः । ‘कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु’ इति टः । यद्वा ‘शमि धातोः
संज्ञायाम्’ इत्यच् । शंकरदेवो हि तच्छीलस्तसंज्ञश्च । यथोक्तम्—शमि धातोः
संज्ञायामिति धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थमिति । शमेव करोतीति
वा शंकरः । मयस्कराय च । मय उक्तम् । ताच्छील्येन तत्करोतीति मय-
स्करः । कृञो हेत्विति टः । अतः कृकभीत्यादिना सत्त्वम् ॥ १० ॥

नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ ११ ॥

नमः शिवाय च शिवतरायेति शिव—तराय च ॥ ११ ॥

सा० भा० शिवः कल्याणरूपः । स्वयं निष्कलमप्य इत्यर्थः । अतिशयेन शिवः
शिवतरः ॥ ११ ॥

भ० भा० मा० नमः शिवाय च । शिवोऽकलमप्यो निस्त्रैगुण्यः । सर्वात्मना
कल्याणः शिवः सुप्रसिद्धस्तस्मै नमः । शिवतराय च । अभ्युदयनिःश्रेयसा-
ख्यकल्याणकारिण्यपि शिवशब्दो गुणवृत्त्या वर्तते । यथा “ शिवः पन्थाः
शिवोऽभ्युपायः ” इति । तथा देवः शिवंकरत्वाच्च शिव इति । यथाऽथर्व-
शिखायां “ शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य ” इति ।

महाभारते च—समेधयति यन्नित्यं सर्वार्थान्सर्वकर्मसु ।

शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्माद्देवः शिवः स्मृतः ॥ इति ।

अतिशयेन शिवः शिवंकरः शिवतरः । अविपर्ययेण वा शिवं करोति स
शिवंकरः । शिवतरस्तस्मै नमः ॥ ११ ॥

नमस्तीर्थाय च कूल्याय च ॥ १२ ॥

नमः तीर्थाय च कूल्याय च ॥ १२ ॥

सा० भा० स्वभक्तानपि निष्कलमपान्करोतीत्यर्थः । तीर्थे प्रयागादौ संनि-
हितस्तीर्थः । कूले नदीतीरे प्रतिष्ठापितलिङ्गरूपेणावतिष्ठत इति कूल्यः
॥ १२ ॥

भ० भा० मा० इदानीमाधारविशेषवशेन देवो जगदनुगृह्णातीत्याह—नमः

स्तीर्थ्यार्थं च । तीर्थं प्रयागादि तत्र भवाय । पूर्ववद्यत्प्रत्ययः स्वरश्च ।
कूल्याय च । कूलं कावेर्यादीनां तीरं तत्र भवाय ॥ १२ ॥

नमः पार्याय चावार्याय च ॥ १३ ॥

नमः पार्याय च अवार्याय च ॥ १३ ॥

सा० भा० पारे संसारसमुद्रस्य परतीरे मुमुक्षुभिर्धेयत्वेनावतिष्ठत इति पार्याः॥
अवारेऽर्वाक्तीरे संसारमध्ये काम्यफलप्रदत्वेनावतिष्ठत इत्यवार्याः ॥ १३ ॥

म० भा० मा० नमः पार्याय च । नद्यादीनां पारं परतीरं तत्र भवाय । पूर्व-
वदाद्युदात्तत्वाभावः । अवार्याय च । अवारमर्वाक्तीरं तत्र भवाय । कश्चि-
दाह—“संसारविषयं तीर्थादिकम् ” तीर्थस्थानीयाः समवायाः शैवादयस्ती-
र्थानि तत्र भवाय । तत्र स्थित्वा जगदनुगृह्णातीति । कूलं कालादि तत्र
भवाय । परतीरं विशुद्धं पारं तीरमविशुद्धमवारतीरमिति ॥ १३ ॥

नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च ॥ १४ ॥

नमः प्रतरणायैति प्र-तरणाय च उत्तरणायैत्युत-तर-

णाय च ॥ १४ ॥

सा० भा० प्रकृष्टेन मन्त्रजपादिरूपेण पापतरणहेतुः प्रतरणः । तत्त्वज्ञानरू-
पेण कृद्भूतसंसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः ॥ १४ ॥

म० भा० मा० नमः प्रतरणाय च । तरणं प्लवनम् । उत्तमासु योनिषु जन्म
प्रकर्षः । करणे ल्युट् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘छिति’ इति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वम् । संसारप्रतरणे प्लवरूपत्वम् । अस्मिन्संसारे प्रकर्षेण तरणहेतवे ।
उत्तरणाय च । अस्मात्संसारादुत्तरणहेतवे निर्गमनहेतवे । प्रत्ययादि पूर्व-
वत् ॥ १४ ॥

नमः आतार्याय चाऽऽलाद्याय च ॥ १५ ॥

नमः आतार्यायेत्या-तार्याय च आलाद्यायेत्या-

लाद्याय च ॥ १५ ॥

सा० भा० संभवत्यपि संसारोत्तरणहेतौ तत्त्वज्ञाने तदुपेक्ष्य काम्यकर्माभ्युद्यत्तु

संसारे पुनरागमनमातारस्तमर्हतीत्याचार्यः । अलं संपूर्णं यथा भवति तथा कर्मफलमस्तीत्यलादो जीवः । ‘ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति ’ इति श्रुतेः । तस्य प्रेकरत्वेन तत्संबन्धित्वादालाद्यः ॥ १५ ॥

म० भा० भा० नम आचार्याय च । संसारतीरं प्राप्यापि कर्मशेषेण पुनरावर्त-
नमातारः । ‘ अवे तृस्त्रोर्ध्वं ’ सर्वत्र बहुलवचनादाङ्ग्यपि भवति । तत्र भवा-
यानुग्राहकतया तत्र स्थिताय । आलाद्याय च । आलादः सर्गः । भूयो भूयः
संसारसागर आवर्तरूपेण परिभ्रमणमालादः । ‘ लज लजि भर्त्सने ’ ।
वर्णव्यत्ययेन जकारस्य दकारः । लदिरेव वा प्रकृत्यन्तरं तत्र भवाय ।
केचिदाहुः—आलादः स्वर्ग इति । स हि सुखान्तरं भर्त्सयतीति ॥ १५ ॥

नमः शष्प्याय च फेन्याय च ॥ १६ ॥

नमः शष्प्याय च फेन्याय च ॥ १६ ॥

सा० भा० शष्प्यं बालतृणं गङ्गातीरादावुत्पन्नं कुशाङ्कुरादि तदर्हतीति
शष्प्यः । नदीमध्यगतं फेनमर्हतीति फेन्यः ॥ १६ ॥

म० भा० भा० नमः शष्प्याय च । शष्पं कुशदर्भादि पवित्रभूतं तत्र भवाय ।
फेन्याय च । फेने भवाय ॥ १६ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च ॥ १७ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाह्यायेति प्र—वाह्याय च ॥ १७ ॥

इति रुद्राध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ।

सा० भा० सिकतामर्हतीति सिकत्यः । प्रवाहमर्हतीति । प्रवाह्यः यः पुरुषः
श्रद्धालुः सन्तानादितत्परो निरन्तरं गङ्गादितीरे वर्तते तद्रूप इति शष्प्यादि-
शब्दानां चतुर्णां तात्पर्यार्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतु-
र्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्येऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

म० भा० भा० नमः सिकत्याय च । सिकतासु भवाय । प्रवाह्याय च ।
प्रवाहे नदीस्रोतसि भवाय ॥ १७ ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्नेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः ।

सा० भा० अष्टमेऽनुवाके यान्यन्यतरतो नस्काराणि यजुंष्युक्तानि तेभ्योऽप्यन्धानि कानिचिन्नवमेऽनुवाक उच्यन्ते ।

तत्र विद्यमानान्येकोनविंशतिसंख्याकानि यजुंष्याह—

नमः इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥ १ ॥

नमः इरिण्याय च प्रपथ्यायेति प्र-पथ्याय च ॥ १ ॥

सा० भा० इरिणमूखरं तत्र भव इरिण्यः । प्रपथो बहुभिः सेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यः ॥ १ ॥

म० भा० भा० नम इरिण्याय च । इरिणमूखरं तत्र भवाय । प्रपथ्याय च । प्रहतः पन्थाः प्रपथो बहुभिः सेवितो मार्गस्तत्र भवाय ॥ १ ॥

नमः किंशिलाय च क्षयणाय च ॥ २ ॥

नमः किंशिलाय च क्षयणाय च ॥ २ ॥

सा० भा० कुत्सिताः क्षुद्राः शिला यत्र प्रदेशे तादृशः शार्करिलः प्रदेशः किंशिलः । क्षयणो निवासयोग्यो देशः ॥ २ ॥

म० भा० भा० नमः किंशिलाय च । कुत्सिताः क्षुद्राः शिला यत्र किंशिलः शार्करिलः प्रदेशस्तत्स्थाय । तात्स्थयात्ताच्छब्दम् । यद्वा किं शिला उत स्फटिकादिकमिति यत्र संदेहः स प्रदेशविशेषः किंशिलस्तत्स्थाय । क्षयणाय च । 'क्षि निवासगत्योः' । अधिकरणे ल्युट् । क्षयणो निवासयोग्यो देशस्तत्स्थाय । पूर्ववदुपचारः । अन्य आह—संसारिविशेषाः सर्वे एते शष्पादय इति । शष्पाः शष्पकल्पाः स्वल्पप्राणाः । फेनाः फेनकल्पाः स्वल्पायुषः । सिकताः सिकताकल्पा अतिक्षुद्राः । प्रवाहाः प्रकृष्टवाहा महाविभूतयः । इरिणाः । इरिणकल्पाः शून्यशक्तयः । प्रपथाः प्रकृष्टमार्गवर्तिनः । किंशिलाः । कुत्सितशीलाः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । क्षयणाः क्षयशीलाः । तेषु सर्वेष्वविशेषेणानुग्राहकतया वर्तते । सर्वानुग्राहकत्वादिति भावः ॥ २ ॥

नमः कपर्दिने च पुलस्तये च ॥ ३ ॥

नमः कपर्दिने च पुलस्तये च ॥ ३ ॥

सा० मा० कपर्दी जटाबन्धवान् । भक्तानां पुरतस्तिष्ठतीति पुलस्तिः । ३ ॥

म०भा०भा०नमः कपर्दिने च । गतम् । पुलस्तये च । पुलस्तयः कुन्तला-
स्तद्वते । मत्वर्थायो लुप्यते । प्रसादकाले कदाचित्कपर्दी कदाचित्कुन्तलवा-
न्देव आगच्छतीति । केचिदाहुः—सर्वदा सर्वेषां पुरस्तिष्ठतीति पुलस्तिः ।
पुलस्तिरिति पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । एवं महानुभावोऽपि सर्वदा सुकम
एवेति दर्शितम् ॥ ३ ॥

नमो गोष्ठ्याय च गृह्याय च ॥ ४ ॥

नमः गोष्ठ्यायेति गो-स्थाय च गृह्याय च ॥ ४ ॥

सा०भा०गवां स्थानं गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्याः । गृहे भवो गृह्याः ॥ ४ ॥

म०भा०भा० भगवति तामेव सुलभतां प्रपञ्चयितुमाह—नमो गोष्ठ्याय च ।
गवां स्थानं गोष्ठम् । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति । ‘सुपि स्थः’ इति कः ।
‘अश्वाश्वगो’ इति मूर्धन्यः । तत्र भवाय । गृह्याय च । गृहे भवाय ॥ ४ ॥

नमस्तल्प्याय च गेह्याय च ॥ ५ ॥

नमः तल्प्याय च गेह्याय च ॥ ५ ॥

सा०भा०तल्पे खट्वायां शयानस्तल्प्यो गेहे प्रासादे भवो गेह्याः ॥ ५ ॥

म०भा०भा० नमस्तल्प्याय च । तल्पं खट्वादि तत्र भवाय । गेह्याय च ।
गेहं प्रासादादि तत्र भवाय ॥ ५ ॥

नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ६ ॥

नमः काट्याय च गह्वरेष्ठायैति गह्वरे-स्थाय च ॥ ६ ॥

सा०भा०कुत्तिसतमैटतीति कटं कण्टकितलतादि तत्पूर्णतया दृष्टप्रवेशत्वं
प्राप्नोतीति वा दुर्गमरणविशेषः काटस्तत्र भवः काट्यः । गह्वरे निषमे गिरि-
गुहादौ तिष्ठतीति गह्वरेष्ठः ॥ ६ ॥

म०भा०भा० नमः काट्याय च । व्याख्यातमेतत् । कूपस्थजलरूपेण वा जग-
दनुगृह्णाति । गह्वरेष्ठाय च । गिरिगह्वरादिषु स्थिताय । पूर्ववत्कः । तत्पुरुषे
कृति बहुलम् ’ इत्यलुक् । सुषामादित्वात्पत्वम् ॥ ६ ॥

१ ख. ग. जटाबुधवान् । २ ख. ग. घ. ङ. अटति कण्टकितलतादिपूर्णतया दृष्टप्रवेशत्वं
प्राप्नोतीति दुर्गमम् ।

नमो हृदय्याय च निवेष्ट्याय च ॥ ७ ॥

नमः हृदय्याय च निवेष्ट्यायेति नि-वेष्ट्याय च ॥ ७ ॥

सा० मा० हृदेषु अगाधजलेषु भवो हृदयः । निवेष्ट्यं नीहारजलं तत्र भवो निवेष्ट्यः ॥ ७ ॥

म० मा० मा० नमो हृदय्याय च । हृदे भवाय । पूर्ववद्यत् । हृदय्या उप-
संख्यानमिति वचनादयादेशः । निवेष्ट्याय च । निवेष्ट्यमवश्यायोदकम् ।
' विप्लू व्याप्तौ ' औणादिकः पप्रत्ययः । तत्र भवाय ॥ ७ ॥

नमः पांसव्याय च रजस्याय च ॥ ८ ॥

नमः पांसव्याय च रजस्याय च ॥ ८ ॥

सा० मा० पांसुषु परमाणुष्ववस्थितः पांसव्यः । रजसि विस्पष्टायां धूल्या-
मवस्थितो रजस्यः ॥ ८ ॥

म० मा० मा० नमः पांसव्याय च । पांसुषु सूक्ष्मरेणुषु भवाय । रज-
स्याय च । विपरीतेषु स्थूलरेणुषु भवाय । गुणवचनो वा रजःशब्दो लोक-
वचनो वा । “ यदस्य पारे रजसः ” इति ॥ ८ ॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च ॥ ९ ॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च ॥ ९ ॥

सा० मा० शुष्केषु काष्ठेषु भवः शुष्क्यः । हरितमार्द्रं तत्र भवो हरित्यः ॥ ९ ॥

म० मा० मा० नमः शुष्क्याय च । शुष्कं नीरसं तत्र भवाय । हरित्याय
च । हरितमार्द्रं तत्र भवाय ॥ ९ ॥

नमो लोप्याय चोलप्याय च ॥ १० ॥

नमः लोप्याय च उलप्याय च ॥ १० ॥

सा० मा० लुप्यते तृणादिकं यस्मिन्निति लोपः कठिनप्रदेशस्तत्र भवो
लोप्यः । उलपा बलवजास्तृणादयस्तत्र भव उलप्यः ॥ १० ॥

म० मा० मा० नमो लोप्याय च । लुप्यते तृणादिकमस्मिन्निति लोपः
कठिनप्रदेशः । तत्र भवाय । उलप्याय च । उलपा बलवजास्तृणादयः । तत्र
भवाय । ददति वा देवो भवाय ॥ १० ॥

नम ऊर्व्याय च सूर्म्याय च ॥ ११ ॥

नमः ऊर्व्याय च सूर्म्याय च ॥ ११ ॥

सा० भा० ऊर्व्या पृथिव्या भव ऊर्व्यः । शोभना ऊर्व्यो यस्यां नद्यां सेयं
सूर्मिस्तत्र भवः सूर्म्यः ॥ ११ ॥

भ० भा० मा० नम ऊर्व्याय च । ऊर्व्या पृथिव्यां भवाय । छान्दसं दीर्घ-
त्वम् । भूतलमात्रं गृह्यते । सूर्म्याय च । सूर्मिरन्तःसुषिरा प्रतिकृतिः । सूर्म्यं
सुषिरामिवेति दर्शनात् । तत्र भवाय । ‘सूर्मिं ज्वलन्तीं वा श्लिष्येत्’ इति
वचनात् ॥ ११ ॥

नमः पर्ण्याय च पर्णशयाय च ॥ १२ ॥

नमः पर्ण्याय च पर्णशयायेति पर्ण-शयाय च ॥ १२ ॥

सा० भा० पर्णेषु पत्रेषु भवः पर्ण्यः । शुष्काणां पर्णानां संघातः पर्णशद-
स्तत्र भवः पर्णशयः ॥ १२ ॥

भ० भा० मा० नमः पर्ण्याय च । पर्णेषु पत्रेषु भवाय । एतेष्वर्थादिषु
त्रिष्वपि पूर्ववदाद्युदात्तत्वाभावः । पर्णशयाय च । शुष्काणां पर्णानां संघातः
पर्णशदस्तत्र भवाय । एवं नाम सुलभोऽसीति । एवमनुग्रहप्रकारा देव-
स्योक्ताः ॥ १२ ॥

नमोऽपगुरमाणाय चाभिघ्नते च ॥ १३ ॥

नमः अपगुरमाणायेत्यप-गुरमाणाय च अभिघ्नत इत्य-

भि-घ्नते च ॥ १३ ॥

सा० भा० अपगुरमाण उद्यतायुधः । अभिघ्नन्प्रहरन् ॥ १३ ॥

भ० भा० मा० अथ निग्राह्येषु दुरात्मसु कथं देव आचरतीत्याह-नमोऽप-
गुरमाणाय च । आयुधमुद्यच्छमानाय निग्राह्यान्हन्तुम् । ‘गुरी उद्यमने’
कृदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वम् । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्योदात्तत्वम् ।
अभिघ्नते चापगूर्यं हन्तव्यानाभिमुख्येन हिंसते । ‘शतरनुमः’ इति विभ-
क्तेरुदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

नम आक्खिदते च प्रक्खिदते च ॥ १४ ॥

नमः आक्खिदत्त इत्या—खिदते च प्रक्खिदत्त इति प्र—
खिदते च ॥ १४ ॥

सा० भा० आक्खिदन्नीषत्स्वेदयन् । प्रक्खिदन्नत्यन्तं स्वेदयन् ॥ १४ ॥

म० भा० मा० नम आक्खिदते च । अभिपीडनेन कांश्चिदीषत्स्वेदयते । प्रक्खिदते च । कांश्चित्प्रकर्षेण स्वेदयते यथापराधम् । ' खिद परिघाते ' उदात्तेचौदादिकः । परिघातः परितोदः । उभयत्रापि च्छान्दसो वर्णोपजनः । प्रातिशाख्ये चोक्तम् " उपसर्गपाथ एषः " इत्यादि । ' शतुरनुमः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । एवं निग्राह्याभिगृह्णातीति ॥ १४ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणादिकं ब्रूमः—कृच्छ्रद्वयं चरित्वाऽऽदौ पञ्चशतं जपेत्कृतपुरश्चरणो भवति । पूर्वं राज्ञामुच्यते—राजा यदा साम्राज्यमिच्छति तदा वक्ष्यमाणं कुर्यात् । कालो वसन्तो देशो गिरिः शर्वाल्यः कान्तारं वा तत्रालये वा देवस्य संनिधौ ब्राह्मणैः कार्यसिद्धिं वाचयित्वा तान्संपूज्य प्रारम्भः । आर्द्रायाममावास्यायां वा तयोरन्यतरस्यां प्रारम्भः । ब्राह्मणान्मन्त्रसिद्धान्गृहीयात् । यद्वा—आचार्यः सद्यः कर्मसिद्धिं कुर्यात् । आचार्य इति कल्पवित्सिद्ध उच्यते । स यथा वदेत्तथा सिद्धिर्भवति । तत्र सद्यः-सिद्धिरुच्यते—ब्राह्मणास्तस्मादाचार्यात्संशुद्धान्मन्त्रमादाय पञ्चदश दिनानि निरन्तरं जपेयुः । ततः कर्मयोग्या भवन्ति । एवं सिद्धैर्होमः कार्यः । प्रतिनमस्कारमाहुतिप्रक्षेपः । होमद्रव्याणि तिलव्रीहियवादयः साज्याः । होमकाला उच्यन्ते—उदयात्प्रभृत्यास्तमयमनवरतमेकादशद्विजौल्लिंशादिनानि कारयेदेवम् । होमकर्तृभ्य उत्तरीयादयः पात्रेण दातव्याः । आचार्यस्यापि कुण्डलादयः । होमाशेरुपरि सर्पिष्पात्रं सदा स्रोतो भवेदणुधारमेवं कर्म यावत्समाप्यते तावदेवस्यापि प्रतिदिनमष्टसहस्रं भोजनं कार्यम् । ब्राह्मणानपि तावतः प्रतिदिनं भोजयेदन्त्यादिने नित्याद्द्विगुणम् । आचार्यो भगवानेवेति मन्तव्यम् । आचार्यस्य सारभूता भूमिर्दातव्या । ऋत्विजां शतं शतं निष्कास्तदर्धार्थं वा दक्षिणा दातव्या । तद्विगुणमाचार्यायेति । तत्र शिवपूजायां गन्धः कर्पूरमिश्रितः । कमलानि पुष्पाणि । धूपः कर्पूरमिश्रितो गुग्गुलुः । दीपो गव्याज्य इति । नैवेद्यं तूक्ष्मम् । एवं रुद्राराधनं प्रतिस्वत्सरं कार्यम् । एवमारार्यनाद्राजा सम्राड्भवेत् । राजानो ये सागरमध्यस्थास्ते रुद्ररूपैर्हन्यमाना भवन्ति । इह सर्वां शुवं भुक्त्वाऽन्ते रुद्ररूपैरनुगृह्यमाणः शिवपुरं व्रजेत् । तत्र रुद्ररूपी भूत्वा कल्पायुतं शिवपुरे भोगान्भुक्त्वा सप्तद्वीपाधिपती राजा शिवभक्तो जायते । तस्य करयोः पिनाकाङ्गो भवति ।

तेनाङ्केन रुद्राराधनकारीत्यवगन्तव्यम् । अन्यस्यापि यस्य राज्ञो हस्तयो-
रङ्को भवति सोऽपि रुद्राराधनकारीति मन्तव्यः । एवमेकादशब्राह्मणैः प्रति-
संवत्सरं रुद्राराधनं कर्तव्यम् । अत्रैवापरमुच्यते—राजा शत्रुनाशकामोऽतिश-
क्तेन ब्राह्मणेन कारयेत् । शत्रुं राजानं महाखदिररूपिणं कृत्वा कस्मिंश्चि-
द्विविक्ते देशे जलपूर्णकुम्भे देवतामावाह्य तत्संनिधावग्निमाधाय शमीसमिद्धिः
सकण्टकाभी रुधिराक्ताभिः शतसहस्रं जुहुयात् । रुधिरं च वैडालं पशुस्तं
भवति । ततस्तदूर्पं प्रत्यङ्गं लोहशङ्कुभिः प्रतिनमस्कारं खानयित्वा तदुपरि
राजा स्वपादं विन्यसेत् । विन्यासकाले गुरुर्जपेत् । ततो राजा ब्राह्मणानां
शतं भोजयेत् । ततो देवं विसर्जयेत् । एवं कृते परराजा संवत्सरत्रयान्नष्टो
भवति । अन्वच्च तदेव रूपं सशृङ्खलं कृत्वा पूर्ववद्धोमः । ततो राजाऽचिरा-
च्छृङ्खली राजवश्यत्वं व्रजेत् । अन्यदापि वक्ष्यते—शत्रुराजनगरे कृत्रिमवेष-
धारिणो राजपुरुषाः सभ्राह्मणाः सिद्धाः प्रविश्य चतुष्पथेषु चैत्येषु देवाल-
येषु राजसभासु राजद्वारे च लोहशङ्कूनपि ताञ्शतसहस्राभिमन्त्रितान्कृत्वा
गुप्ता न्यसेयुः । ततो भस्माभिमन्त्रितं सर्वतो विकिरेयुः । जलमपि विकिरेयुः ।
एवं कृते तत्पुरमासंवत्सरत्रयान्नष्टं भवति । तत्र खदिरवदर्यादयो वनस्पतयो
रोहन्ति । ततो विकृतवेषाः परराजपुरजलाशयेषु कण्ठप्रमाणे जले तपः
कुर्वन्तः सूर्याभिमुख्यं अष्टशतदिनानि प्रतिदिनमष्टशतगुणं जपेयुः । जपकाले
भगवतो हाहाहलभैर्वै कराभ्यामभिमन्त्रयेयुः । एवं कृते तज्जलपायिनो बाह-
नादयो विषदष्टा इव नश्यन्ति । एवं कुर्वन्तो विद्रांसो गुप्तमेव कुर्युः । प्रत्य-
क्षेण राजभयं सद्यो जायते । अत एव गुप्तमेव कार्यमिति । एषां कर्तृणां
राज्यार्थसमा दक्षिणा स्यादिति । ततो ध्यानम्—

पिनाकपाणिं भूतेशमुद्यत्सूर्यायुतद्युतिम् ।

भूषितं भुजगैर्घ्रायेत्कण्ठेकालं कपदिनम् ॥

नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः ॥ १५ ॥

नमः वः किरिकेभ्यः देवानाम् हृदयेभ्यः ॥ १५ ॥

सा० भा० किरन्ति भक्तेभ्यो धनानीति किरिका उदारा रुद्रावताराः । ते
च देवानां हृदयभूताः । सर्वदेवभित्वात् । तादृशेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः ॥ १५ ॥

भ० भा० भा० अथ नमो वः किरिकेभ्य इत्यारभ्यानुवाकान्तमेको मन्त्रः ।
अस्य मन्त्रस्य ऋषिर्देवता च भगवाञ्शंभुरेव । जगती षट्पदा छन्दः । अयं
च मन्त्रः प्रत्यसकृतः । युष्मच्छब्दप्रयोगात् । एवं देवस्य लीलाविग्रहमर्त्यार्था-

रगुणक्रियाजात्याकृतिभेदभिन्नाः प्रत्येकं प्रतिनमस्कृताः । इदानीं तु समूह-
रूपेण नमस्क्रियन्ते । देवं नमस्कृत्येदानीं तदनुचरा नमस्क्रियन्त इति केचित् ।
प्रसिद्धवेषाकारा देवस्य नमस्कृताः । अज्ञातस्वभावा अन्ये जगतां शासितारो
गुप्ता वर्तन्ते । त इदानीं नमस्क्रियन्त इत्यपरे । इयांस्तु पक्षः साधिष्ठः । अज्ञा-
तविषयः प्रागेवैक उपपन्नतरो भवति । उक्तम्—देवानां हृदयेभ्य इति
देवानामेव हृदयवर्तनं वयं जानीमः इति नमस्कारयोगाद्धि सर्वेषामेतद्विशेष-
णम् । अन्य उक्तव्यतिरिक्ता जगतां शासितारः किरिकादिस्वभावा यान्
देवादय एव जानन्ति न मनुष्यादयः । तेभ्यो युष्मभ्यमपि नमोऽस्तु । यूयं
च प्रसीदत । आयुधानि चोपसंहरतेत्यर्थः ।

नमो वः किरिकेभ्यः । किरितिर्हिसाकर्मा किरन्ति स्वेच्छया लोकानिति
किरयः । ‘कृगृशृपृकृटिभिदिच्छिदिभ्यश्च’ इति इप्रत्ययः । किदिति हितत्रा-
नुवर्तते । अज्ञातार्थे ‘प्रागिवात्कः’ करोतेर्वा ‘अव इः’ इति इप्रत्ययो गुणे
कृते छान्दसमुपधाया इत्थम् । कुर्वन्त्युत्पादयन्ति स्वेच्छया लोकानिति
किरयः । त एव किरिकाः । देवानां हृदयेभ्यः । देवानामेव हृदये परिवर्त-
मानेभ्यः । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दश्च । देवा एव युष्माञ्जानन्ति । यद्वा देवानां
हृदयेऽनुग्रहायाऽऽविर्भवद्भ्यः । स्माभिमतसिद्धये तैः सदा स्मर्षमाणेभ्य इति
यावत् । यद्वा देवानां हृदयभूतेभ्यस्तेषां विशेषेणाऽऽप्तमेभ्यः । देवाश्च पृथि-
व्यन्तरिक्षयोस्था अग्निवायुसूर्याः सविभूतय एकादश । एकादश यथा-
“ये देवासो दिव्येकादशस्य” इत्यादि । तत्रस्त्रिषु लोकेषु त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति ।
तेषामेकस्य विभूतिभूताः शतं देवास्तेषां च त्रयस्त्रिंशत्संख्यास्त्रयो गणा
अग्निवायुसूर्यप्रधानास्ते संभूयैकोनशतं भवन्ति । एकशततमो गणस्य प्रधान-
भूतः । एवं पृथिव्यामेकादश प्रधानभूतास्ते च त्रयस्त्रयः क्रियमाणास्त्रयस्त्रिंश-
द्भवन्ति । ते च त्रयस्त्रिंशत्संख्यास्त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति गणा गणाधिपश्चैकादशः ।
उक्तं च ‘त्रयो देवा एकादश त्रयस्त्रिंशाः सुराधसः’ इत्यादि । एता एव ता देवता
अग्नेर्विभूतयो वायुसूर्यविशेषौ चाग्न्यनुविधायिनौ द्वौ । एवं सर्वे संभूयैको-
नचत्वारिंशत्सहितं शताधिकं सहस्रम् । तावन्तोऽन्तरिक्षस्था वायुविभूतयो
देवास्तत्र त्वग्निः सूर्यविशेषौ द्वौ सूर्यानुविधायिनौ द्वौ । एवं सर्वे संभूयैकोन-
चत्वारिंशत्सहितं शतत्रयाधिकं सहस्रत्रयं देवा भवन्ति । श्रूयते च—“त्रीणि
शता त्रीसहस्राप्यग्निं त्रिंशच्च देवानव चासपर्यन्त” इति । सर्वेऽपि चैत्रे नानावे-
षाधिकारा इष्टापूर्वमागधेया महतो भूतस्य विस्फुलिङ्गाः । इत्यनेकस्मिन्ब्र-
ह्माण्डे प्रक्रिया । अनन्ताश्चैवंविधा ब्रह्माण्डपिण्डका इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥१५॥

नमो विक्षीणकेभ्यः ॥ १६ ॥

नमः विक्षीणकेभ्य इति वि-क्षीणकेभ्यः ॥ १६ ॥

सा० भा० क्षीणेभ्यो विपरीता विक्षीणकाः । कदाचिदपि क्षयरहिता इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भ० भा० मा० नमो विक्षीणकेभ्यः । अभक्तानां व्याधिचोरनरकादिभिर्विचित्रां हिंसां प्राणिनां कुर्वद्भ्यः । क्षिणु हिंसायाम्, उदात्तस्वरितेत्तानादिकः । विविधं क्षिण्वन्तीति विक्षीणकाः 'इगुपधन्नाभीक्रि. कः' । तदन्तात्पूर्ववत्प्रागिवीयः कः । घातोरिकारस्य च्छादसं दीर्घत्वम् । अपर आह—'क्षीष् हिंसायाम्' वन्त्यादिकस्ततः शन्नन्तात्पूर्ववत्प्रागिवीयः कः । विविधं क्षीणन्त्य-ज्ञाता इति ते विक्षीणकाः । च्छादसी रूपसिद्धिः । विक्षीणकेभ्य इति यावत् । तथैव वाजसनेयिनः पठन्ति ॥ १६ ॥

नमो विचिन्वत्केभ्यः ॥ १७ ॥

नमः विचिन्वत्केभ्य इति वि-चिन्वत्केभ्यः ॥ १७ ॥

सा० भा० विचिन्वन्ति अपेक्षितमर्थं संपादयन्तीति विचिन्वत्काः ॥ १७ ॥
भ० मा० भा० नमो विचिन्वत्केभ्यः । इमे सुकृतिन इमे दुष्कृतिन इति निग्रही-तुमनुग्रहीतुं च ये जन्तून्विचिन्वन्ति ते विचिन्वत्कास्तेभ्यः । पूर्ववत्कः ॥ १७ ॥

नम आनिर्हतेभ्यः ॥ १८ ॥

नमः आनिर्हतेभ्य इत्यानिः-हतेभ्यः ॥ १८ ॥

सा० भा० आ समन्तान्निःशेषेण हतं पापं यैस्त आनिर्हताः ॥ १८ ॥
भ० मा० भा० नम आनिर्हतेभ्यः । हननं हतं हिंसा । आकारो मर्यादायाम् । निरिति निश्चये । यन्मर्यादया क्रियते यच्च निश्चितमेव क्रियते तदानिर्हतं तद्भ्यः । अर्शआदित्वादच् । न वाऽन्यायेन कुर्वन्ति न चापराधिषूदासत इति । यद्वा व्यत्ययेन कर्तरि निष्ठा । मर्यादया निश्चयेन हन्तृभ्य इत्यर्थः । कृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपरे तु ब्रुवते-हन्तेर्गातिवृत्तेरियं कर्मणि निष्ठा । मर्या-दया निर्गमिता आनिर्हता इति । सहयजनसंकीर्तनाद्यनौचित्यमयाद्देवतान्त्र-रेभ्यः पृथक्कृता इत्यर्थः । मन्त्रान्तरं च भवति । “ मा त्वा रुद्र चुक्रुधा मा नमोभिर्मा दुष्टी वृषभ मा सहूती ” इति । ब्राह्मणं च भवति—“स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते ” इति । यद्येवं ' गतिरनन्तरः ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं

प्राप्नोति । प्रवृद्धादीनां चेत्युत्तरपदान्तौदात्तत्वं भविष्यतीत्यदोषः ॥ १८ ॥

नमः आमीवत्केभ्यः ॥ १९ ॥

नमः आमीवत्केभ्य इत्यामीवत्केभ्यः ॥ १९ ॥

इति रुद्राध्याये नवमोऽनुवाकः ।

सा० मा० आ समन्तान्मीवन्ति स्थूलीभावं प्राप्नुवन्तीत्यामीवत्काः । अत्र
विक्षीणकविचिन्वत्कानिर्हतामीवत्केषु देवानां हृदयेभ्य इत्यनुषज्यते ॥ १९ ॥

पञ्चमानुवाकमारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेष्वन्यतरतो नमस्काराणि बहूनि
यजुंष्यभिहितानि । तैः सर्वैः परमेश्वरस्य सार्वार्त्थ्यं प्रतिपादयितुमेकैकेन
यजुषा स्थावरं जङ्गमं चैकैकं रूपमभिहितम् । अनुवाकभेदस्तु क्रतोर्वह्नि-
योगे मन्त्रभेदाभिप्रायेण द्रष्टव्यः । एकैकोऽनुवाक एकैको मन्त्रः । तत्र
तस्य पुरश्चरणादिप्रकारस्तु रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतु-
र्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्ये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

म० मा० मा० नम आमीवत्केभ्यः । समन्ताद्विजृम्भमाणेभ्यः । ‘मीव
स्थौल्ये’ उदात्तेज्झौवादिकः । ततः शत्रन्तात्पूर्ववत्कः । अन्ये ब्रुवते—सम-
न्ताद्विसदभ्य इति । इतरेतरव्यावृत्तौ न कश्चिदवकाशो यतो दुरात्मानोऽ-
पसर्पेयुरिति भावः । ‘मीव् हिंसायाम्’ उदात्तेत्कयादिकः । ततः शत्रन्ता-
त्पूर्ववत्कः । वर्णव्यत्ययेन नकारस्य वकारः ‘मीनातेर्निर्गमे’ इति ह्रस्वत्वं
व्यत्ययेन न क्रियते । एवंविधेभ्यो युष्मभ्यं नमोऽस्तु ॥ इति ॥ १९ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—पराकं चरित्वा चत्वारिंशत्सहस्रं जपेत्कृत-
पुरश्चरणो भवति । मन्त्रशोधनार्थं गुरुसंनिधावष्टसहस्रं जपेत् । ततः कर्म-
योग्यो भवति । अनेन मन्त्रेण दुःसाध्यं किञ्चिन्न विद्यते । मन्त्रप्रभावात्सर्वं
संपद्यते । अनेन काम्यं कर्मोच्यते—देवस्य दक्षिणामूर्तेः संनिधावात्माग्नौ
मथिताग्नौ वा लाजतिलानां लक्षं जुहुयात्सुवर्णमुत्पद्यते । अपामार्गवेषुबीज-
यवानां दधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात् । स्वर्णसहस्रमुत्पद्यते । कन्धाकामो
गुग्गुलेन स्वेष्टकन्यासमाकृतिं कृत्वा तामुपलभ्य पञ्चसहस्रं जप्त्वा ततस्तां
छित्त्वा षट्सहस्रं जुहुयात् । सर्वाभरणभूषितामिष्टां कन्यां लभते । पद्मेत्पल-
कुमुदानां लक्षं जुहुयात् । तस्य राजलक्ष्मीः प्रत्यक्षा भवति । पालाशाङ्-
कुराणां पयोक्तानां लक्षं जुहुयात् । यक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचादयो दृश्यानुब-
श्याश्च भवन्ति । महाकान्तारभूतलेऽग्निकुण्डं विधाय मथिताग्नौ बिल्वफल-

नामयुतं जुहुयात् । पत्राणां मुष्टिमन्त्राणां घृताक्तानां पञ्चसहस्रं जुहुयात् ।
 बिल्वफलाकारं सुवर्णमुत्पद्यते स्पर्शवेधौ पिण्डो भवेत् । सार्वभौमसुतार्थं
 देवस्योपरि शुभ्राणि कमलानि गव्याज्याक्तानि लक्षं जुहुयात् । सार्वभौमः
 पुत्र उत्पद्यते । शमीसमिधामग्नं नतं कृत्वा रजतपात्रे निधाय दधिमधुघृता-
 क्तानामयुतं जुहुयात् । शिवभक्तं पुत्रं लभते । श्वेतवचार्घ्यफलचूर्णं रौप्यपात्रे
 निधाय कापिलेन सर्पिषाऽऽलोडय्यायुताभिमान्त्रितं कृत्वा सेवेत । स्वयं कवि-
 भवति । उदुम्बरसमिधां दधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात् । महाभोग्याभि-
 जायते । मनोजवमिच्छञ्जागरणं कुर्यात् । पुरश्चरणमपि विशेषेण भवति ।
 सांवत्सरिकं कृच्छ्रं चरित्वाऽऽत्मानं संशोध्य ततोऽष्टादश दिनानि चरुश्राक-
 मूलफलहारी निरन्तरं जपेत् । अन्तरा बुद्धिपूर्वं स्वप्नो न स्यादबुद्धिपूर्वं तु
 स्वप्ने स्नात्वा जपेत् । ततस्तदन्ते मन्त्रानुवचार्थं गुरवे स्वर्णनिष्कपञ्चकं
 दद्यात् । पश्चात्पश्चात्सहस्रं गुरुसंनिधौ देवसंनिधौ वा जपेत् । ततः साक्षा-
 दुभपती रुद्रः प्रत्यक्षो भवति । तत्प्रसादात्स्वयं मनोजवी भवति । यं यं
 देशमभिकामयते तं तं देशं गुरुं च स्मृत्वा मन्त्रमष्टशतमावर्तयेत् । तद्देशगामी
 भवति । एवं मनोजवप्रकार उक्तः । ततोऽदृश्यप्रकार उच्यते—अत्रापि
 पूर्वक्तपुरश्चरणमदृश्यावश्यकाले लोहितं चन्दनं कपिलापयसा संक्लिश्य तत्क्षो-
 दमश्वत्थपात्रे निधाय संस्पृश्याष्टसहस्रं जपेत् । ततस्तेनाऽऽत्मानमुपलिप्य देवं
 स्पृष्ट्वा स्मृत्वा प्राणायामं धारयेत् । ततः केनचिददृश्यो भवति । राजवश्यकामो
 लोहितचन्दनक्षोदमयुताभिमान्त्रितं कृत्वा तन्तुवेष्टितां गुटिकां कृत्वा नित्य-
 वद्वाजगृहप्रवेशे स्वललाटे धारयित्वा प्रविशेत् । राजा राजपुरुषाश्च वश्य-
 भवन्ति । यं यं नाशयितुमिच्छेत्तस्य तस्य नामग्रहणपूर्वकमयुतमेकपादो
 भूत्वा देवस्य संनिधौ जपेत् । संवत्सरान्नशयति । देवस्य दक्षिणामूर्तेः संनिधौ
 नित्यमष्टशतं जपेत् । राजपुरुषेभ्यो भयं न विद्यते । ध्यानम्—

विश्वतःपाणिपादाब्जं विश्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

ज्वलन्तं विश्वमावृत्य तेजोराशिं शिवं स्मरेत् ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने नवमोऽनुवाकः ॥९॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

सा० भा० द्वितीयमारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेषु विविधानि यजुष्युभयतोनम-
 स्काराण्यन्यतरतोनमस्काराणि चोक्तानि । अथ दशमोऽनुवाक ऋग्वेदा मन्त्रा
 उच्यन्ते ।

तत्र प्रथमासृचमाह—

द्रापे॒ अन्ध॑सस्पते॒ दरि॑द्र॒ नील॑लोहित । ए॒षां पु॒रुषा॑णामे॒षां
प॒शूनां॑ मा भे॒र्माऽरो॒ मो ए॒षां किं॒चनाऽऽम॑मत् ॥ १ ॥

द्रापे॒ अन्ध॑सः प॒ते दरि॑द्रत् नील॑लोहितेति नील॑—लोहित ॥

ए॒षाम् पु॒रुषा॑णाम् ए॒षाम् प॒शूनाम् मा भेः॑ मा अरः॑
मो इति॑ ए॒षाम् किम् च॒न आ॒मम॑त् ॥ १ ॥

सा० भा० द्रापयति कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः । पापिनो नरकप्रदानेन क्लेशयतीत्यर्थः । अन्धोऽन्नं तस्य पतिः पालकः । भक्तानामन्नं पालयतीत्यर्थः । दरिद्रदकिंचनः स्वयं विरक्तः केवल इत्यर्थः । “ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेह नानाऽस्ति किंचन ” इति श्रुतेः । कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहित इति नीललोहितः । एतैः शब्दैः संबोध्यमान हे रुद्र । एषामस्मदीयानां पुरुषाणां पुत्रपौत्रादीनाम् । एषामस्मदीयानां पशूनां गोमहिष्यादीनां च समूहं मा भेर्मा भीषय । एषामुक्तानां सर्वेषां मध्ये किंचनैकमपि वस्तु माऽरो मा गच्छतु मा विनश्यत्वित्यर्थः । मो आममन्मैव रुग्णं भूत् ॥ १ ॥

भ० भा० भा० द्रापे अन्धसस्पत इत्यस्य ऋषिः पुलहः । छन्द आस्वारपङ्क्तिः, ‘ परो चेद्वादशाक्षरावास्तारपङ्क्तिः ’ । श्रीरुद्रो देवता । एवं विश्वरूपेण देवं स्तुत्वाऽतः परमभयं याचते—द्राप इति । नि-
कृष्टाया यातनानुभवामिकाया दारिद्र्यात्मिकाया वा गतेर्विकर्मणां गमयितः । यद्वा सर्वस्य लोकस्योपसंहारलक्षणायाः शोच्याया गतेः कारयितः । ‘ द्रा कुत्सायां गतौ ’ । ण्यन्तात् ‘ अच इः ’ इतीप्स्ययः । ‘ अतिही ’ इत्यादिना पुक् । यद्वाऽऽप्नोतेर्ण्यन्तादिप्त्ययः । आपयिताऽऽपिर्द्राणं द्रा सैव कुत्सिता गतिस्तस्या आपयिता द्रापिः । यद्वा—द्रापिरिति कवचनाम । उप-
चारेण तद्वति वर्तते । मत्वर्थीयो वेकारो द्रापिः । सर्वत्र षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हेऽन्धसस्पते । अन्धोऽन्नम् । अद्यत इत्यन्धः । ‘ अर्देनुम् धश्च ’ इत्यसुन्प्रत्ययः । तस्य पते स्वामिन् ‘ षष्ठ्याः पतिपुत्र ’ इति सत्वम् । ‘ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ’ इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावः । ‘ आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत् ’ इति पूर्वस्याऽऽमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात्ततः परस्य षष्ठ्यामांन्त्रितसमुदा-
यस्य षाष्टिकमामन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वम् । हे दरिद्रन्निष्परिग्रह । अनादृत्य-

स्त्रिग्रहेति यावत् । 'दरिद्रा दुर्गतौ' शतरि, जक्षित्वादित्वेनाभ्यस्तत्वाच्चाभ्य-
स्तादिति नुमभावः । स्वयमन्धसस्पतिरपि दुर्गतस्वभाव इति । पूर्वयोराम-
न्त्रितयोरविद्यमानत्वात्पादादित्वाच्चेदं न निहन्यते । षाष्टिकमाद्युदात्तत्वमेव ।
हे नीललोहित । देवस्य हृदयादाविर्भूतो रुद्रो नीललोहितो यो हि भिक्षाटना-
दिकं चकार तस्यार्थं नीलमर्थं लोहितं नरनार्थात्मकत्वात् । नामरूपात्मकत्वा-
द्वा । अन्व आह—कण्ठे नीलमन्यत्र लोहितमिदं रूपमिति । यद्वा—नीलीनं
नितरां निरस्तं कालुष्यमस्येति नीललोहितः । पूर्ववन्निघातस्याभाव आद्युदा-
त्तत्वम् । एवं भगवन्तं संबोध्याभयं याचते—एषां पुरुषाणामिति । एषामस्मदी-
यानां पुरुषाणां पुत्रादीनामेषां चास्मदीयानां पशूनां च गवादीनां मा भेर्मा
भीषयथाः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति
षष्ठी । यथा समुद्रस्य न पिबन्तीति भाव इत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थाद्विभेते-
र्लुङ् 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । सिचि वृद्धिं बाधित्वा छान्दसत्वाव्यत्य-
येन गुणः क्रियते । भिनत्तेर्लुङि 'दश्च' इति दकारस्य रुत्वम् । पूर्ववदीडभावे
पूर्वबहुणश्च । इमान्मा भेर्मा हिंसीरित्यर्थः । पुरुषव्यत्ययो वा । माऽरः ।
ऋच्छतिरयमाङ्पूर्वो व्यसनकर्मा । यथा 'आर्तिमाल्लेख्यमानः' इति ।
अत्राऽऽत्मना केवल एव तमर्थमाचष्टे । द्योतका ह्युपसर्गाः । अर्तेरन्तर्भावि-
तण्यर्थाल्लुङि 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङ् । 'ऋदृशोऽङि गुणः' इति
गुणः । इमान्माऽरो माऽऽर्तिमर्षणः । आर्तिर्मा जनीत्यर्थः । पूर्ववत्पुरुषव्यत्य-
येन वा । एषां मध्ये कश्चिदपि माऽरत् । माऽऽर्तिमरत् । आर्तिं मा गमदि-
त्यर्थः । अत्र च मा भेर्मा चार इति चार्थस्य गम्यमानत्वात् । 'चादिलोपे
विभाषा' इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । द्वितीया तु निहन्यते । एवं
मा उ मो उश्चार्थे । मा चेत्यर्थः । किञ्चिदपि ज्वरादिकमेषां पश्वादीनामाम-
मत् । इमान्पश्वादींस्त्वत्पसादेन मा हिंसीदित्यर्थः । 'रुजार्थानां भाववच-
नानामज्वरेः' इति कर्मणि षष्ठी । 'अम रोगे' ण्यन्ताल्लुङि च्लेश्चङादेशः ।
सन्वद्भावाभावश्छान्दसः । 'अत्स्मृदृत्वरप्रथमद्' इति विधीयमानमत्वं
व्यत्ययेनास्यापि भवति । यद्वा कश्चिदाह—आभो भङ्गः । आभं करोति
आमयति । आमयतेर्लुङ् । किमपि ज्वरादिकमेषां पुरुषादीनामाममदामं मा
कार्षीदिति । अग्लोपित्वादेव सन्वद्भावाभावः । पुरुषव्यत्ययो वा । एषां
पश्वादीनां संवन्त्रि किञ्चिदप्यपत्यादिकं वस्तु त्वं मा हिंसीरिति । अमाव-
षचनकर्मत्वाद्ब्रुजार्थानामिति षष्ठ्यभावः । अत्रैषामिति त्रिरभिधीयते । एषु
तृतीयः 'इदमोऽन्वादेशे' इत्यशादेशे सर्वानुदात्त इतरयोस्तूडिमिति विभ-

क्तेरुदात्तत्वम् । पशूनामित्यत्र 'मामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥१॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—एकाहमुपवासं कृत्वाऽयुतं जपेत् । कृतपु-
रश्चरणो भवति । कपिलाज्येनाऽऽर्द्रायामयुतमाहुतीर्जुहुयात् । कृतधनो भवति ।
ज्वरे संनिपाते तस्य शिरस्तो दूर्वाग्राणां पञ्चसहस्रं जुहुयात् । तस्माज्ज्वरा-
न्मुक्तो दीर्घायुर्भवति । अभिचारमोक्षकामो वैकङ्कतानामयुतं जुहुयात् ।
तस्याभिचारेभ्यो भयं न विद्यते । महाजनद्रोहे तिलाज्यसिक्तमयुतं जुहु-
यात् । ततो भयं न विद्यते । उदुम्बरतिलानामयुतं जुहुयात्सर्वभूतेभ्यो भयं
न विद्यते । ग्रामनगरमध्येऽग्निमुपसमाधाय तत्र घृताक्ततिलपिष्टानामयुतानि
जुहुयात् । अश्वत्थदलेषु बलिमुपहरेत् । आदावप्पष्टसहस्रं जुहुयात् । तस्य
रुद्रो भैरवरूपी भूतैः सह स्वयं दृश्यो भवति । दृष्ट्वा यदि चलेदुन्मादी भवति ।
अचलस्य तस्य महासिद्धिर्भवति । आपादि तद्रूपं स्मरेदापद्भ्यश्च मुक्तिर्भवति ।
ततो ध्यानम्—

आगुल्फासितकञ्चुको डमरुकाश्लिष्टो लसत्कुन्तली

शूली कुण्डलितश्रवाः सतिलको मन्दं कणक्षूपुरः ।

श्रीमन्निर्मलदन्तपङ्क्तिकिरणः श्वेतायमानाननो

देवो भैरववेषभूषितवपुर्ध्वयो मृडानीपतिः ॥

अथ द्वितीयामृचमाह—

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहंभेषजी ।

शिवा रुद्रस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥ २ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहंभेषजीति विश्वा-

हंभेषजी । शिवा रुद्रस्य भेषजी तया नः मृड जीवसे ॥ २ ॥

सा० भा० हे रुद्र ते त्वर्द्धाया शिवा शान्ता तनूर्या विद्यते तया तन्वा नोऽ-
स्माज्जीवसे जीवयितुं मृडय सुखय । कथं तन्वाः शिवत्वं तदुच्यते—यस्मा-
देवं विश्वाहंभेषजी सर्वेष्वहस्मुरंगदारिद्र्यादेरौषधवद्विनाशहेतुस्तस्माच्छिवा ।
किंच यस्माद्रुद्रस्य तादात्म्यप्राप्तये भेषज्यौषधरूपा ज्ञानप्रदानेन जन्ममरणा-
दिदुःखं निवारयति तस्मादप्येषा शिवा ॥ २ ॥

म० भा० मा० या ते रुद्र इत्यस्य मन्त्रस्य ऋषिः स्कन्दः । छन्दोऽनुष्टुप् ।
देवताऽपि स्कन्दरूपी रुद्रः । या ते रुद्र शिवा तनूरिति । हे रुद्र या ते तव
शिवकरी सुखकरी तनूस्तया नो मृडयेति वक्ष्यमाणेनान्वीयते । तयाऽस्माक-
मपि शिवं कुर्विति । तत्र द्वितीया शिवत्वम् 'देवस्य तन्वाः सर्वदुःखनिवृत्तिभेष-

जत्वादात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिभेषजत्वाच्च । तत्र प्रथममात्रपरिग्रहे धनपुत्रस्वर्गा-
दिसांसारिकसुखमात्रप्रदानेन देवो मृडयेत् । द्वितीयमात्रपरिग्रहे तु निःश्रेयस-
लक्षणमेव देवः शिवं कुर्यात् । तस्मादुभयविधसुखमाप्तिमाशासान् आह—
शिवा विश्वाहभेषजीति । विश्वान्यहानि विश्वाहाः । राजाहःसखिभ्यष्टुच्च ।
तेषु भेषजी विश्वेष्वप्यहस्सु भेषजभावं न जहातीति भेषजान्तरं देशकालस-
कलशरीरावस्थादिभेदेन हि कदाचिदेव भेषजं स्यात् । ‘केवलमामक’ इति
ङीप्सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । पूर्वपदे च ‘परादिश्छन्दसि’ इत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् । ईदृशी या शिवेदृशस्वभावा तथा शिवव्यपदेशं भजत इत्यर्थः ।
किंच शिवा रुद्रस्य भेषजीति । अयं रुद्रशब्दः क्रियानिमित्तकः । रुजं
संसारारुखं रोगं द्रावयतो विनाशयतस्तव भेषजी तनूः । तथा तन्वा संसार-
रोगाद्भूतांस्त्वं भिषज्यसि । तादृशी च तथा या शिवा तादृशस्वभावा तथा च
शिवव्यपदेशमितया शिवव्यपदेशं भजत इत्यर्थः । तदुभयविधशिवत्वस्वभाव-
शालिन्या तन्वा नोऽस्मान्मृड सुखय । ‘छन्दस्युभयथा’ इति शप आर्धधातु-
कत्वाणि लोपः । जीवते जीवितुम् । यथा वयं स्वस्था जीवेम तृप्तिद्योगेन
जीवात्मलाभेन च । यद्वाऽस्माज्जीवयितुं त्वया हि सर्वे जीवयितव्याः ।
अभिमतप्रदानेन धारयितव्याः । ‘तुमर्थे सेसे’ इत्यसेन्प्रत्ययः ॥ २ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—अष्टशतभागायामांकृत्वा पञ्चसहस्रं जपेत् ।
कृतपुरश्चरणो भवति । अनेन केवलं गर्भरक्षा विधातव्या । नान्यत् । व्यक्ते
गर्भे तृतीये मासि रक्षां कुर्यात् । रुद्रमन्त्रसिद्धेः ब्राह्मणेन तदभिवृद्धौ स्ववि-
भवानुगुणमलंकृत्य शंभुमिव तं नमस्कुर्यात् । साधुगर्भेऽप्राधवो न भोक्षि-
तव्याः । यदाऽपि रुचिर्भवति तदैव कर्षव्यम् । राज्ञो गृहान्तराले विविक्तेऽ-
र्वागर्वाग्माभिद्वयं स्वीकृत्य ध्वजाद्यलंकारैरलंकृत्य मन्त्रद्वयेन मस्यशुद्धतण्डु-
लेर्विकीर्य तस्मिन्प्रिकुण्डं वेदिकां च कृत्वा वेदिकायां साधारणघटस्थोपरि
महासेनमन्त्रेण स्वर्णपुष्पेण शंभुमावाह्य तस्मिन्अर्वाग्माभिद्वयेन कलान्विन्दु-
युतांस्तन्तुवेष्टितान्स्वर्णगर्भाञ्जरावपिहितान्समुद्रगानि नदीजलपूर्णाञ्जवपटच्छ-
न्नाभिधाय तस्मिन्मध्ये जलपूर्णं घटमेकमाद्र्वादिदिवसगणने सुवर्णेनान्यत्र नव-
रत्नपूर्णं कृत्वा त्रीणि नीरघटे प्रक्षिप्य महाधैर्यवसनैः प्रच्छाद्य सुस्थिरान्कृ-
त्वा देवस्याऽऽराधनं गन्धलेपः श्रीकण्ठं तामरसपुष्पं शीतारिधूपं दीपं याव-
दन्तं सर्पिषा सर्वत्र कर्पूरमिश्रमेवमाराध्य तत्र संनिधानुपस्थानमन्त्रं जपित्वा
ततः पटसंस्कारमन्त्रेण होमं कुर्यात् । होमद्रव्यं च तिलदूर्वाग्रलाजतुलस्युशीर-

दधिपध्वाण्यसंयुक्तं जुहुयात् । ततो हविष्पूजा । अर्वाक्षप्रस्थतण्डुलपक्वं हवि-
स्तेनाग्नौ होमं कुर्यात् । तेन मन्त्रेण होतव्यं ततो गन्धवासं कर्पूरयुक्तं दद्या-
दुद्देशितो वाऽन्यो भुङ्क्ते तदेव गुर्वोः संभवन् । एवं सायं तद्युगं च स्पृष्ट्वा
जपेदाचार्यः । तत्र नित्यवद्वस्त्रपरिवृत्तिर्वसनोत्तरीये च भवतः । एवमर्वाग्द्वयं
पूजा । ब्राह्मणानपि तावतो भोजयेन्नित्यम् । एवं विधानस्य राज्ञ एव शक्तिः ।
एवं कृते सदपत्यमायुष्मद्भवेत् । गर्भपातो न विद्यते । सर्वं गन्धादन्यदुपदेशतः
प्रधानम् । होमदेशं स्त्रीशूद्रा न प्रविशेयुः । न पाखण्डादयो वैदिकत्वान्मन्त्रस्य ।
अन्त्यदिने स्नानम् । तद्वण्डानरूपेण दद्याद्गुरवे । ततः कुमारग्रहार्थं गणपूजां
कुर्यात् । तदपत्यमायुष्मद्भवति । यथेदं प्रसङ्गादन्यदुच्यते—

कन्यार्थं लभते कन्यां हुत्वा लाजान्घृतप्लुतान् ।
अपामार्गसमिद्धोभैरलक्ष्मीं नाशयेद्बुधः ॥
सर्वकल्मषनाशाय जुहुयाच्च तिलाहुतीः ।
ब्राह्मणादीन्वशे कुर्याद्धत्वा खदिरसंभवान् ॥
सितरक्तैर्नीलपीतैः सूत्रैः संवेष्टितान्क्रमात् ।
लक्षं हुत्वा घृतं सर्वान्कामानामोति साधकः ॥
जुहुयाद्रत्नकामास्तु कुसुमैः कुमुदादिभिः ।
यद्वर्णं जुहुयात्पुष्पं तद्वर्णं वस्त्रमाप्नुयात् ॥
वृष्टिकामः शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ।
रक्तद्रव्येण तत्रैव मण्डलं परिलेखयेत् ॥
मण्डलस्य पुरस्तात् नवं कुम्भं निधापयेत् ।
सूत्रेण वेष्टितं सम्यक्पुरितं गन्धवारिणा ॥
आवाहयेत्ततः कुम्भे सूर्यभैकाग्रभानसः ।
तत्रस्थमर्चयेद्देवं पूर्ववत्साधकोत्तमः ॥
पयसा जुहुयात्तत्र शतमष्टोत्तरं बुधः ।
ध्यायन्भैकाग्रधीः सूर्यं जपेन्मन्त्रसहस्रकम् ॥
एवं कुर्वीत सप्ताहं द्वादशाहमथापि वा ।
ततः प्रसन्नो भगवान्महावर्धं प्रमुञ्चति ॥
अहोरात्रमुपोष्यैव पुत्रकामः शुचिव्रतः ।
पायसं जुहुयाद्ग्रावष्टोत्तरशताहुतीः ॥
ऋतुस्नातां ततो भार्या शुचिवस्त्रामलंकृताम् ।
भोजयेद्भुवशेषं तु जपन्नष्टशतं बुधः ॥

ब्राह्मणन्भोजयेच्चैव कारयेत्स्वस्तिवाचनम् ।
 ततः पुत्रमवाप्नोति तेजस्विनमनामयम् ॥
 अनिष्टदर्शने चैव तथा दुःस्वप्नदर्शने ।
 अभिचारकृतैर्दोषैरलक्ष्म्या च समावृते ॥
 विग्रहाशुपसर्गे च भये च समुपस्थिते ।
 तथा च ग्रहपीडायां भूतवेशकृतेषु च ॥
 एवमादिषु चान्येषु दोषेषुपाहितेषु च ।
 पूर्वोक्तं मण्डलं कृत्वा नवं कुम्भं तथैव च ॥
 गन्धोदकेन संपूर्णं सर्वमङ्गलसंयुतम् ।
 एलालवङ्गकर्पूरनिम्बजातिफलैर्युतम् ॥
 देवमावाह्य कलशे त्वर्चयेत्तत्र होमयेत् ।
 मन्त्रेणानेन तद्देवमष्टोत्तरसहस्रकम् ॥
 अभिमन्त्र्य ततस्तेन ह्यात्मनो वा परस्य वा ।
 अभिषेकं प्रकुर्वीत सर्वदोषैर्विमुच्यते ॥
 यस्तु मन्त्रं जपेन्नित्यं प्रातः स्नात्वा सहस्रकम् ।
 श्रीरारोग्यं च तेजश्च वर्धते तस्य सर्वदा ॥
 संवत्सरं जपेद्यस्तु क्षीराहारो जितेन्द्रियः ।
 अर्चनं च यथाशक्ति कुर्वन्नयुतमन्वहम् ॥
 संसिद्धिमतुलां गच्छेदाणिमादिगुणैर्युताम् ।
 किं तस्य मानुषैर्भोगैः प्रसन्ने वै जगत्पतौ ॥
 बहुना किमिहोक्तेन तच्चित्तस्तत्परायणः ।
 तद्भावभावितो मन्त्रं जपेन्मुक्तो भवेन्मुनिः ॥ इति ।

ध्यानम्—द्रुतचामीकरमुखं शक्तिपाणिं षडाननम् ।

मयूरवाहनारूढं स्कन्दरूपं शिवं स्मरेत् ॥

तृतीयामृचमाह—

इ॒माश्च रु॒द्राय॑ त॒वसै॑ क॒पर्दि॑ने॒ क्षय॑द्वी॒राय॑ प्र॒भराम॑हे म॒तिम् ।
 यथा॑ नः श॒मसं॑द्विप॒दे च॑तु॒ष्पदे॑ वि॒श्वं पु॒ष्टं ग्रा॒भे अ॒स्मिन्ना॒-
 तुरम् ॥ ३ ॥

इ॒माम् रु॒द्राय॑ त॒वसे॑ क॒पदि॑ने क्ष॒यद्वी॑रायेति क्ष॒यत्-वी॒राय॑ प्रेति
भ॒राम॑हे म॒तिम् । यथा॑ नः श॒म् अ॒सत् द्वि॒पद॑ इति द्वि-पेदे
चतु॑ष्पद इति चतुः-पदे वि॒श्वम् पृ॒ष्टम् ग्रा॒मे अ॒स्मिन् अना॑तुर-
मि॒त्यना॑-तुरम् ॥ ३ ॥

सा० भा० यथा येन प्रकारेण नोऽस्मदीयाय द्विपदे पुत्रपौत्रादिरूपाय मनु-
ष्याय । चतुष्पदे गोमहिष्यादिरूपाय पशवे च शमसत्सुखं स्यात् । किंचा-
स्मिन्ग्रामे विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं सुखपूर्णमनातुरमुपद्रवरहितं च यथा
भवति तथा वयं रुद्राय रुद्रार्थे इमां मतिं पूजाध्यानादिविषयां बुद्धिं प्रभरा-
महे प्रकर्षेण पोषयामः । कीदृशाय रुद्राय । तवसे बल्युक्ताय । अस्मदपेक्षितं
कर्तुं समर्थायेत्यर्थः । कपदिने जटाबन्धयुक्ताय तापसवेषायेत्यर्थः । क्षयद्वी-
राय क्षीयमाणप्रतिपक्षपुरुषाय । अन्वर्थान्भानरूपपापविनाशहेतव इत्यर्थः ॥ ३ ॥

म० भा० भा० इमा रुद्राय तवसे कपदिन इति द्वयोर्माण्डव्य ऋषिः । द्वे अपि
जगत्यौ । रुद्रो देवता । केचिदाहुः—ऋग्व्यसमुदायात्सक एको मन्त्रः । अनुष्टुप्
छन्द इति । इमा रुद्रायोति । इमां मतिमीदृशीं बुद्धिं मानसपूजाख्यां रुद्राय
प्रभरामहे प्रकर्षेण धारयामः । रुद्रं सर्वदा मनसा पूजयाम इति यावत् ।
मन्थतेरिच्छाकर्मणः क्तिनि रूपम् । मतिरिति स्तुतिनाम । इमां मम मतिं
स्तुत्यात्मिकां पूजां रुद्राय प्रभरामहे । सर्वदा रुद्रं स्तुत्याऽऽराधयाम इत्यर्थः ।
मन्त्रे वृषेत्यादिनोदात्तः क्तिन् । ‘भृञ् भरणे’ भौवादिकः । स्तुतिभिर्द्विविधां
प्रदानैश्च तद्विषयां मतिमवाच्छिन्नां कुर्म इत्यभिप्रायः । यद्वा रुद्र एव स्तोत-
व्य उपासितव्यः प्रश्रयितव्यो द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य
इति । तद्विषयामेव मतिं सर्वदा विभृम इति । कीदृशाय । तवसे वर्धयित्रे ।
तु इति सौत्रो घातुर्वृद्धयर्थः । ततो ण्यन्तादसुनि उदात्तनिवृत्तिस्वरणासुन
एवोदात्तत्वम् । यद्वा तवो वलं तद्वते तवसे । मत्वर्थीयो लुप्यते । ततश्च
तद्वति वृत्तेरतद्विषयत्वादाशुदात्तत्वाभावः । कपदिने गतम् । क्षयद्वीराय ।
क्षियन्ति निवसन्ति वीरा विक्रान्ता यस्मिन्यमाश्रित्य स क्षयद्वीरः । ‘क्षि
निवासंगत्योः’ तौदादिकः । छन्दस्युभययेति शस्याऽर्धधातुकत्वान्दित्वा-
भावः । यद्वा ‘क्षि क्षये’ भौवादिकः । क्षयन्ति विनश्यन्ति वीरा यं प्राप्य
‘स क्षयद्वीरः । पूर्ववच्छतुरार्धधातुकत्वान्नसर्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्तत

एकादेशस्योदात्तत्वम् । यद्वा विकरणव्यत्ययेन शः । अथ प्रभरणं विशेष्यते—यथा यादृग्विधे प्रभरणे सति नोऽस्माकं स्वभूताय द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे पश्वादये च शं सुखमसत्स्यात्पञ्चमो लकारः । ‘लेटोऽडाटौ’ इत्यडागमः । ‘संख्यासुपूर्वस्य’ इति पादस्य लोपे ‘पादः पत्’ इति पञ्जावः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संपदानत्वाच्चतुर्थी । तत्र प्रथमे द्वित्रिभ्यां पादस्मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । द्वितीये तु बहुव्रीहिलक्षणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुनश्च विशेष्यते—यथा च प्रभरमाणेष्वस्मासु विश्वमपि प्राणिजातं यदस्मदीयं न भवति तदपि पुष्टमनातुरं च स्यात् । कास्मिन्ग्रामे यत्र वयं वसामः । कीदृशेदृशीं मतिं प्रभरामेति । आहुश्च पौराणिकाः—

रुद्राध्यायी वसेद्यत्र ग्रामे वा नगरेऽपि वा ।

न तत्र क्षुत्पिपासाद्या दुर्भिक्षव्याधयोऽपि च ॥ इति ।

अथवा यथा नोऽस्माकं ग्रामेऽस्मिन्द्विपदे चतुष्पदे च शं स्यात् । विश्वमपि वस्तु धनधान्यादिकं समृद्धमनामयं च स्यादित्यस्मिन्नित्यत्र—ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

मृडा नो रुद्रो तनो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम
ते । यच्छं च योश्च मनुरायजे पिता तदश्याम तव रुद्र
प्रणीतौ ॥ ४ ॥

मृड नः रुद्र उत नः मयः कृधि क्षयद्वीरायेति क्षयत्—वी-
राय नमसा विधेम ते । यत् शम् च योः च मनुः आयज
इत्या—यजे पिता तत् अश्याम तव रुद्र प्रणीताविति प्र-
णीतौ ॥ ४ ॥

सा० भा० हे रुद्र नोऽस्मान्मृडयेह लोके सुखय । उतापि च नोऽस्माकं परलोकेऽपि मयः सुखं कृधि कुरु । क्षयद्वीराय क्षपितास्मदीयपापाय ते तुभ्यं नमसा नमस्कारेण विधेम परिचरेम । पिता पालको मनुः प्रजापतिः शं च सुखं च योश्च दुःखपृथग्भावं च यदायजे यत्किञ्चित्संपादितवांस्तत्सर्वं वयं

हे रुद्र तव प्रणीतौ प्रणये स्नेहातिशये सत्यश्याम प्राप्नुयाम ॥ ४ ॥

म० भा० मा० अथ द्वितीया—मृडा नो रुद्रेति । हे रुद्र नोऽस्मान्मृडय । पुत्रधनादिसमृद्ध्या सुखितान्कुरु । पूर्ववाणिज्यलोपः । ‘अथचोऽतस्तिष्ठः’ इति दीर्घत्वम् । उतापि च नोऽस्माकं मयः सुखं निरतिशयानन्दात्मकं कृधि कुरु । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् धिभावश्च । ‘कः करत्करति’ इत्यादिना सत्वम् । क्षयद्वीराय । व्याख्यातम् । पूर्ववत्कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । क्षय-द्वीरं त्वां नमसा नमस्कारेणान्नेन वा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । यथा त्वामेव सर्वदा परिचरेम तथाऽस्मान्मृडय मयश्च कुरु । यद्वा हे रुद्रास्मान्मृडय मयश्च कुरु । तदर्थं त्वां क्षयद्वीरं परिचरेमिति विभक्तिव्यत्ययः । इत्थं सुखप्राप्तिः प्रार्थिता । अधुना दुःखनिवृत्तिमाश्रस्ते—शं शमनमागतानां दुःखहेतूनाम् । योः पृथग्भावोऽनागतानां दुःखहेतूनामनुन्मेषः पृथग्भावः । पृथग्भावकर्मणो यौतेरन्वेष्योऽपि दृश्यन्त इति विच्छिन्नप्रत्ययेन प्रथमा णिद्वद्भावाभावश्च । यद्वा—असुनवादेशाभावः । यद्यादृशं शं च योश्च मनुर्मन्वानः सर्वज्ञः पिता प्रजानां पिता प्रजापतिस्त्वया स्मृत्वे सुनियुक्तः । आयजे । आङ् मर्यादायाम् । मर्यादया दत्तवान् । वर्णाश्रमादिभेदेन व्यवस्थितं कृतवान् । इत्थमसौ दुःखप्रहाणं कुर्यात् । अत्रै-त्वाभ्यासलोपयोः कृतयोर्वर्णव्यत्ययेनैकारस्याकारः । बह्वृचास्तु “आयेजे” इत्येवाधीयते । केचिदाहुः ‘आयजे’ आत्तवान्पक्षत्वेन स्वीकृतवानिति । तत्तथैवाश्याम, अश्रुवीमहि त्वत्प्रसादेन प्रमत्ता मा भूम । सत्यपि प्रमादे त्वत्प्रसादेनातिक्रमदोषभाजो मा भूमेति । अश्रोतेर्लिङ् । व्यत्ययेन परस्मै-पदम् । बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । यद्वा—आशिषि लिङ् । ‘छन्द-स्युभयथा’ इति सार्वधातुकत्वात्सलोपः । हेतुमाह—तव रुद्र प्रणीतौ । रुद्रेति पुनर्वचनमाभिमुख्यातिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । हे रुद्र प्रणीतौ शासने यस्माद्वर्तमाने । यद्वा तवास्मासु प्रणीतौ प्रणये भृत्यस्वामिभावनिमित्तेऽनुग्रहे सति तदश्या-मेति । ‘तादौ च निति’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । केचिदाहुः—प्रसिद्ध एव मनुः स्मर्तृत्वे त्वया नियुक्तः प्रजानां पिता हितकारित्वेन पितृस्थानीयः शं दुःखप्रहापणप्रकारं यादृशं व्यवस्थितवांस्तथैवाश्रुवीमहि, यस्मात्त्वां परिच-राम इति । अपरे तु ब्रुवते—यत्त्वदीयं शं योश्चोभयविधदुःखप्रहापणप्रकारं मनुः सर्वज्ञोऽपि जगतां पिता प्रजापतिरायज आभिमुख्येनाऽऽयजति प्रशं-सति स्वयमप्यादत्ते वा तद्वयमश्याम तादृशरक्षाभाजनं भूयास्म इति । यजे-रात्मनेपदं प्रथमपुरुषैकवचने ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तत्कारलोपे ‘अतो

गुणे' इति पररूपत्वं विकरणव्यत्ययेन शः । तेन सत्यपि लसार्विधातुकानु-
दत्तत्वं एकादेशस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

अथानयोः पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वा नवसहस्रं जपेत् । कृतपुरश्चरणो
भवति । अमावास्यायां चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधाय दधिसारमधुताहुतिमात्रं
जुहुयात् । गवादीनां शान्तिर्भवति । एताभ्यामेव राजवाहनानां शान्तये जलं
स्पृष्ट्वा प्रत्यार्द्रमयुतं जपं कृत्वा जपजलेन वाहनशालां प्रोक्षयेत् । वाहनानां
शान्तिर्भवति । वाहनानां किञ्चिदुपयोज्यं तेन जलेन मिश्रितं कृत्वोपयोज-
येत् । तिरश्चां शान्तये तिलमाज्यमिश्रं जुहुयादयुतम् । अन्येषां शान्तये दूर्वा-
णामयुतं जुहुयात् । तेषां शान्तिर्भवति । ध्यानम्—

दिव्यसिंहासनासीनं स्तूयमानं महर्षिभिः ।

प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सोमं सोमार्धधारिणम् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

मा नो॑ म॒हान्त॑मु॒त मा नो॑ अ॒र्भकं॑ मा न॒ उक्ष॑न्तमु॒त मा
न॑ उ॒क्षित॑म् । मा नो॑ व॒धीः पि॒तरं॑ मा॒त॒रं प्रि॒या
मा न॑स्त॒नुवो॑ रु॒द्र री॒रिषः॑ ॥ ५ ॥

मा नः॑ म॒हान्त॑म् उ॒त मा नः॑ अ॒र्भक॑म् मा नः॑ उ॒क्षन्त॑म्
उ॒त मा नः॑ उ॒क्षित॑म् । मा नः॑ व॒धीः पि॒तर॑म् मा उ॒त मा॒त॒-
र॑म् प्रि॒याः मा नः॑ त॒नुवः॑ रु॒द्र री॒रिषः॑ ॥ ५ ॥

सा० मा० हे रुद्र नोऽस्मदीयं महान्तं पुरुषं स्थविरं मा रीरिषो मा हिंसीः ।
उतापि च नोऽस्मदीयमर्भकं बालं मा रीरिषः । किञ्च नोऽस्मदीयमुक्षन्तं
सेचनसमर्थं पुरुषं मा रीरिषः । उतापि च नोऽस्मदीयमुक्षितं गर्भस्थं पुरुषं
मा रीरिषः । नोऽस्मदीयं पितरं मा वधीः । उतापि च मातरं मा वधीः ।
नोऽस्मदीयाः प्रियाश्च तनुवः शरीराणि मा रीरिषः ॥ ५ ॥

भ० भा० मा० मा नो महान्तमित्यस्य ऋषिर्देवरावः । छन्दो जगती ।
जम्भीश्वररूपो रुद्रो देवता । मा नो महान्तमिति । हे रुद्र नोऽस्माकं संबन्धि-
नं महान्तं पितामहादिकमनुग्राह्यं विद्यावयोभिर्ज्यैष्ठं पुत्रं वा श्रद्धेयगुणकं मा
वधी रोगादिभिर्मा हिंसीः । उतापि चास्माकमर्भकमत्यन्तशिशुं पुत्रमग्राह्यं मा

वधीर्मा न उक्षन्तं सेचनसमर्थं तरुणं संतानकरं मा वधीः । उतापि च मा न उक्षितम् । सिक्तं गर्भस्थमनुकम्प्यतरं मा वधीः । पितरम् । स्पष्टम् । उतापि च मातरमपि मा वधीः । श्रद्धेयतरावेतौ । तथा नोऽस्माकं प्रियास्तनुवः शरीराणि प्रियत्वादेव मा रीरिषो मा हिंसीः । रोगादिभिः पीडिता मा क्रुधाः । भार्यापुत्राद्यपेक्षं च बहुवचनम् । अस्माकमस्मदीयानां च प्रियास्तनूमा रीरिष इति ॥ ५ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—उपवासत्रयं कृत्वा पञ्चसहस्रं जपेत् । कृत-पुरश्चरणो भवति । अनेन स्वजनरक्षा कर्तव्या । यवतिष्ठानामाज्याक्तानाम-युतं जुहुयात् । अश्वत्थसमिधामयुतं जुहुयात् । आज्येनायुतं जुहुयात् । प्रतिसंवत्सरमार्द्रायामयुतं जुहुयात् । एवं कृत आत्मीयस्त्रीवालवृद्धजनस्य शान्तिर्भवति । अन्यस्मिन्नपि शान्तिकरणे जपमयुतं कुर्यात् । विशेषेण राजा प्रतिमासं मन्त्रेणानेन कान्त्यर्थमार्द्रायां होमं कारयेत् । तेन राज्ञोऽन्तःपुराद-द्योऽपि वर्धन्ते । ध्यानम्—

वाळेन्दुमुकुटं देवं तरुणादित्यविग्रहम् ।

ध्यायेन्नन्दीश्वराकारं गणेश्वरसमावृतम् ॥

षष्ठीमुचमाह—

मा नस्तोके तनये मा न आधुषि मानो गोषु मा नो
अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्ह-
विष्मन्तो नमसा विधेम ते ॥ ६ ॥

मा नः तोके तनये मा नः आधुषि मा नः गोषु मा नः
अश्वेषु रीरिषः । वीरान् मा नः रुद्र भामितः वधीः
हविष्मन्तः नमसा विधेम ते ॥ ६ ॥

सा० भा० हे रुद्र नोऽस्मदीये तोकेऽपत्यमात्रे तनये विशेषतः पुत्रे मा रीरिषो हिंसां मा कुरु । नोऽस्मदीय आधुषि मा रीरिषः । नोऽस्मदीयेषु गोषु मा रीरिषः । नोऽस्मदीयेष्वश्वेषु मा रीरिषः । भामितः क्रुद्धः सन्नोऽ-स्मदीयान्वीरान्भृत्यान्मा वधीः । वयं हविष्मन्तो हविर्युक्तास्ते तुभ्यं नमसा नमस्कारेण विधेम परिचरेम ॥ ६ ॥

म०मा०भा० मा नस्तोक इत्यस्य मन्त्रस्य ऋषिर्मगवान् । छन्दो जगती । देवोऽपि भगवादेव । मा नस्तोक इति । हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रे च मा रीरिषः । मा हिंसां कृयाः । तद्विषये रोगादिभिर्हिंसको मा भूः । द्वितीयार्थे वा व्यत्ययेन सप्तमी । तोकं तनयं च मा हिंसीरिति । “आयुः षोडशवर्षशतं प्र ह षोडशं वर्षशतमजीवत् । प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति” इति छान्दोग्ये श्रवणात् । “विंशतिवर्षशतं” इति सांवत्सरिकाः । “सप्तविंशत्यधिकानि शतं वर्षाणि” इत्येके । “शतमेव” इत्यन्ये । तस्मिन्नायुषि मा रीरिषः । मा नो गोषु । गोमहिष्वादिषु मा रीरिषः । तथाऽश्वेषु अश्वगजादिषु मा रीरिषः । वीरांश्चास्मदीयान्मा वधीः । भामितः । अवचारेण क्रोधोऽपि सन् । वेतेः प्रजननकर्मणः । वीराः प्रजास्तस्य पुनर्ग्रहणं सत्पुत्रपरिग्रहणार्थम् । विक्रान्ता वा वीराः । ‘भाम क्रोधे’ ण्यन्तान्निष्ठा । यद्वा संज्ञातक्रोधो भामितः । कृतापचारेष्वप्यस्मासु भामितो भूत्वा मा वधीः । तदर्थं वयमपि हविषमन्तश्चरुपुसे-
लाद्यादिलक्षणेन हविषा तद्वन्तो नमसा नमस्कारेण ते तव विधेम परिचरेम । पूर्ववत्षष्ठी द्वितीयार्थे वा । त्वां परिचरेभेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वोदुम्बरयात्रेण कापिलं सर्पिः सहस्राभिमन्त्रितं कृत्वा तेन स्वाशौ मयिते वाऽऽसहस्रं हुत्वा महाव्याहृतिभिर्हुत्वा शतं शेषमथित्वा त्रिरात्रमुपवसेत्तत्तत्पुत्रोपजी पश्चात्सहस्रं जपेत् । गुरवे पञ्चनिष्कं दद्यात् । ततः कृतपुरश्चरणो भवति । अनेन, राज्ञामायुष्का-
मानामुच्यते—नित्यवद्वाजा स्वाशौ मयितेऽपि वा केवलमाज्यसिक्तैस्तिष्ठैर-
युतं जुहुयात् । अष्टभिर्ब्राह्मणैरष्टासु दिक्षु राजानमभितो भस्माष्टशताभिम-
न्त्रितमादाय राजरक्षां कुर्यात् । एतदपि नित्यवत्कार्यम् । अनेनैवापरमुच्यते-
तकमलैर्दधिपधुष्टाक्तैरयुतं जुहुयात् । एकादशरुद्ररूपैर्ब्राह्मणैर्नित्यसिद्धैः सद्यः
सिद्धैर्वा[होमः] कार्यः । अथ सद्यःसिद्धिरुच्यते । आचार्यान्मन्त्रं लब्ध्वा त्रिरा-
त्रमुपोष्य त्रिरात्रं निरन्तरं जपेत्सद्यः सिद्धो भवति । तत्तत्कर्मयोग्यतैत्वावता ।
एवं कृते राज्ञां श्रीर्बर्धते । अनेन दूर्वाणां घृताक्लानामयुतं नित्यवदेव जुहु-
यात् । राजा चिरजीवी भवति । अनेन कलशानष्टसहस्रपष्टशतं वा जलमूर्णा-
न्स्वर्णरजतताम्रमयान्वाऽभिमन्त्र्य गन्धादिभिराराध्य नववस्त्रवेष्टितान्कृत्वाऽ-
न्यान्यपि मङ्गलानि कृत्वाऽऽचार्यो राजजन्मदिने राजानं स्नापयेद्यावन्तो हि
कलशाः स्युः । एवं कृते राजा दोषैः कायिकैः पातकादिभिरप्यलिप्तो भवति ।
राज्ञो वा वृद्ध्यर्थमनेन नित्यवदेकेन स[द]ब्राह्मणेनाष्टहस्रं जपं कारयेत् ।

बाह्नायुधशालासु रत्नाकरादिषु च मासि मासि सौम्ये नक्षत्रे शान्तिं कुर्यात् । अश्वत्थामार्गसमिधां दधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात् । गतायुषोऽप्यायुर्वर्धते । शूते व्यवहारे च मन्त्रमेतं जपेन्न पराजितो भवति । त्रिरात्रमुपोष्य निरन्तरं जपेत् । ततश्चरुभोजी बिल्वफलानां मध्वाक्तानामयुतं जुहुयात् । स्वर्णसहस्रं लभते । कुमुदानां दधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात् । कन्धां लभते । अनेनैव संवत्सरं चरुभोजी कपिलाघृतेन स्वाग्नौ नित्यवदष्ट-सहस्रमष्टशतं वाऽऽहुतीर्जुहुयात् । सर्वस्मान्महापातकान्मुच्यते । अनेन मलयजसोदमभिमन्त्र्य ललाटे धारयेत्सर्वे वश्याः स्युः । अपामार्गसमिद्भिरष्टसहस्रं प्रतिजन्मदिने जुहुयादपमृत्युं जयति । वृष्टिकामः सूर्यं जपापुष्पैरयुतैराराधयेद्रक्तोष्णीषवसनानुलेपनो भूत्वाऽऽदित्यवारे । भगवानादित्यो महावृष्टिं मुञ्चति । दूरमार्गगामी दश शर्करा गृहीत्वाऽष्टसहस्राभिमन्त्रिता दिक्षु दशसु प्रक्षिप्य गच्छेत् । स तु यावद्भ्रमं क्षेपी भवति । कर्मणामविघ्नकामो मन्त्रमयुतं जपित्वा कर्माऽऽरभेत । अनायासेन कर्मणामन्तं गच्छेत् । पुत्रकामोऽनेन लक्षमाष्येन जुहुयाद्वंशकरं पुत्रं लभते । यं यं जेतुमिच्छेत् तं सिकताकारं विधाय तस्य शिरसि स्थित्वाऽयुतं जपेत्सर्वत्र विजयी जायते । अन्यदपि सर्वमेनेन संभवति । मन्त्रप्रभावाद्देवस्य साक्षात्सिद्धानामेव फलति । अन्येषां कृथा प्रयासा इति मन्तव्यम् । ध्यानम्—

दधानमेकादशधा विभक्त-

देहं विशुद्धस्फटिकप्रकाशम् ।

तेजोनिधिं शूलिनमिन्दुमोलिं

विचिन्तयेत्तत्र सदैव रुद्रम् ॥

सप्तमीमृचमाह—

आराते गोघ्न उत पूरुषघ्ने क्षयद्वीराय सुम्रमस्मे
ते अस्तु । रक्षा च नो अधि च देव ब्रूहधा च
नः शर्म यच्छ द्विवर्हाः ॥ ७ ॥

आरात् ते गोघ्न इति गो-घ्ने उत पूरुषघ्न इति
पूरुष-घ्ने क्षयद्वीरायेति क्षयत्-वीराय सुम्रम्
अस्मे इति ते अस्तु । रक्ष च नः अधीति च

देव ब्रूहि अधा च नः शर्म यच्छ द्विवर्हा इति
द्वि-वर्हाः ॥ ७ ॥

सा० भा० गोप्ने गोप्नस्य पुरुषप्ने पुत्रपौत्रादिपुरुषप्नस्य क्षयद्वीराय क्षयित-
भृत्यस्य ते तवोग्रं रूपमारादस्तु दूरे तिष्ठतु । यत्तु सुप्नं त्वदीयं सुखकरं
रूपं तदस्मे अस्मास्वस्तु । “घोराऽन्या शिवाऽन्या” इति । यच्छरीरद्वयमुक्तं
तद्योर्द्वयोर्मध्ये यद्वोरं शरीरं तद्दूरे गच्छतु । शिवं शरीरमत्राऽऽगच्छत्वित्यर्थः ।
किंच नोऽस्मान् रक्ष सर्वतः पालय । किंच हे देवाधिब्रूह्यस्मानितरेभ्यो वज्र-
मानेभ्योऽधिकान्देवेषु ब्रूहि । अधा च अपि च । द्विवर्हा द्वयोर्लोकयोर्बर्ध-
यिता त्वं शर्म यच्छ सुखं देहि ॥ ७ ॥

भ० भा० आरात्त इति मन्त्रस्य ऋषिरग्निः । त्रिष्टुप्छन्दः । शंसुर्देवता ।
आरात्त इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी बक्तव्येति सर्वाश्चतुर्थ्यः । उताप्यर्थे । गाः पुरु-
षाश्च घ्नतो हिंसतस्तव यत्सुप्नं सुखं गवां पुरुषाणां च हिंसया या तव तृप्तिः
साऽऽराद्दूरे अस्तु । अस्मत्तोऽन्यत्र तथा कुर्वन्क्रीडतु देव इत्यर्थः । इन्वेः
'बहुलं छन्दसि' इति क्तिपि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । क्षयद्वी-
रस्य तव यत्सुप्नं तदस्मे अस्मास्वस्त्वित्यर्थः । यत्सुप्नं सुखं तदस्मास्वस्त्विति
अहिंसामात्रेणैव । एतेन कृतीति देवो न मन्तुमर्हतीत्याह—रक्षा च नोऽस्मान् ।
'द्व्यचोऽस्तस्तिष्ठः' इति दीर्घत्वम् । इदं चाप्यस्त्वित्याह । यद्वा रूपमित्य-
ध्याहियते । गवादीनां हन्तुस्तव यद्रूपं कूरं तदारादस्तु । सुपां सुलुगिति श्वे
आदेशः । क्षयन्ति निवसन्ति वीराः प्रजा अस्मिन्निति क्षयद्वीरो व्याख्यातः ।
अभिगम्योऽनुग्राहकस्वभावः । सर्वेषामिति यावत् । तादृशस्य तव यत्सुप्न-
मनुग्राह्यरक्षणप्रभवा तृप्तिः साऽस्मास्वस्त्वित्यर्थः । अधि च देव ब्रूहि । आधि-
वचनं व्याख्यातम् । किमस्मत्प्रार्थनया देव एव “ मा भैष्ट रक्षिष्यामि
च ” इत्यस्मानाधिपत्येनासकृद्वदत्वित्यर्थः । यद्वा पक्षपातेनास्मभ्यं हि न
सर्वलोकसाधारणमिति । अधा च अपि च । ' निपातस्य च ' इति दीर्घ-
त्वम् । नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ देहि । द्विवर्हा लोकद्वयप्रथितमैहिकमा-
मुष्मिकं चेत्यर्थः । 'बृह ब्रूहि वृद्धौ' । द्वयोर्लोकयोरपि वृद्धावे इति द्विवर्हाः ।
गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं च । बहुव्रीहिर्वा । नपुंसकैकवचने छान्दसं दीर्घत्वम् ।
यद्वा देवस्येदं विशेषणम् । इह चामुत्र च सुखस्य बर्धयिता त्वमिति ।
“ द्वयोरेव लोकयोर्बर्धयिता ” इत्यन्ये । यद्वा बर्ह इति पक्षनाम । द्विवर्हाः
पक्षद्वयावलम्बी । ऐहिकमामुष्मिकं च शर्म व्रच्छेति ॥ ७ ॥

अथास्य पुरश्चरणम्—त्रिरात्रमुपोष्य त्रिरात्रं निरन्तरं जपेत् । कृतपुरश्चरणो भवति । अनेनाऽऽयुष्कामानामेव नान्येषामित्याहुः । “शतायुः पुरुष उच्यते” इति श्रुतेः । एवं सति इह जन्मानि जन्मान्तरे वाऽऽयुषः क्षयकारणैः कर्म-भिर्बालादयो म्रियन्ते तेषामायुर्वर्धनाय मन्त्रेणानेन प्रयोग उच्यते । नित्यवद-नेन स्वाग्नौ सर्पिषाऽष्टसहस्रमष्टशतं वाऽऽहुतीर्जुहुयात् । दूर्वाणामष्टसहस्रं दधि-मधुघृताक्तानां जुहुयात् । स्वजन्मनक्षत्रे नित्यमेवाष्टसहस्रं जपेत् । आर्द्रायां विशेषेण प्रत्यार्द्रं दूर्वापामार्गशमीतिलानां दधिमधुघृताक्तानां प्रत्येकमयुतमा-हुतीर्जुहुयात् । रात्रौ यावत्पञ्चसहस्रं जपेत्तावत्प्रदक्षिणाः कुर्यात् । राजा जन्मदिने दूर्वापामार्गादि प्रत्येकमयुतं जुहुयाद्राजा दीर्घायुर्भवति । अशक्तानां स्नोतसि होमः । ततोऽत्यन्ताशक्तानां जप एव । शुद्धतण्डुलैर्मध्वाज्याक्तैर-युतं जुहुयात्तस्यायुर्वर्धते । मन्त्रेणानेन देवस्योपरि अर्कसुमनोभिरयुतमाराध-येत् । तस्य श्रीर्वर्धते । पश्चिमद्वारालये वा चक्रभोज्यधःशायी ब्रह्मचर्यवान-क्षाराकृवणाशी देवमभितः सहस्रं जपेत् । एवं कृते शतायुः सप्तजन्मसु भवति । अशक्तस्य भिक्षाहारः प्रशस्त इति । अथ ध्यानम्—

कुर्वाणं संनिधौ देव्या देवमानन्दताण्डवम् ।

हुताशनधरं ध्यायेत्तप्तकाञ्चनसंनिभम् ॥

अष्टममृचमाह—

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तुमुग्रम् ।

मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते अस्मन्निवपन्तु

सेनाः ॥ ८ ॥

स्तुहि श्रुतम् गर्तसदमिति गर्त—सदम् युवानम् मृगम् न

भीमम् उपहन्तुम् उग्रम् । मृड जरित्रे रुद्र स्तवानः अन्यम्

ते अस्मत् नीतिं वपन्तु सेनाः ॥ ८ ॥

सा०भा० हे मदीयवचः श्रुतं प्रसिद्धं रुद्रं स्तुहि । कीदृशम् । गर्तसदं गर्तस-दृशे हृदयगुण्डरीके सर्वदा तिष्ठन्तम् । “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति” इति स्मृतेः । युवानं नित्यतरुणम् । उपहन्तुमग्रं प्रलयकाले सर्वं जगत्संहर्तु-

मुग्ररूपिणम् । तत्र दृष्टान्तः । भीमं मृगं न । भयंकरं सिंहमिव । यथा गज-
विदारणाथ उग्रः सिंहो भवति तद्वत् । हे रुद्र स्तवानोऽस्मद्वचसा स्तूयमानो
जरित्रे जरणशीले दिने दिने क्षीयमाणेऽस्मच्छरीरे मृड सुखं कुरु । ते
त्वदीयाः सेना अस्मदन्यं वैरिणं निवपन्तु विनाशयन्तु ॥ ८ ॥

भ० भा० भा०स्तुहि श्रुतमित्यस्य वैयाघ्र ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । रुद्रो
देवता । विग्रहस्यात्युग्रत्वाद्धीत्या पूर्वार्धेन देवं परोक्षीकृत्याऽऽह—स्तुहि
श्रुतामिति । आत्मन एवायमन्तरात्मनः प्रेषो भिद्यते च वाक्यम् ।
हे मदीयान्तरात्मनस्तुहीति । यद्वा पुरुषव्यत्ययः । ईदृशं त्वां स्तवानीति ।
श्रुतं व्याख्यातम् । गर्तसदं गर्तमिति रथनाम तत्र सीदति तिष्ठतीति त्रिपुर-
दहनादाविति गर्तसत् । यद्वा हृदयाभ्यन्तरं गर्तम् । केचिदाहुः—‘गिरति
कवल्यति विश्वमिति गर्तं विश्वस्यावारकस्नेजोविशेषः कश्चित् ’ इति ।
अन्य आहुः—‘गीर्यन्तेऽग्निना भक्षयन्ते प्रजा अत्रेति गर्तं स्मशाने ’ इति ।
‘ शब्दवानाकाशो गर्तम् ’ इत्यपरे । युवानं नित्यतरुणम् । ‘ युवा पिता
स्वपा रुद्र एषाम् ” इति च मन्त्रान्तरम् । मृगं न भीमम् । मृगः सिंहादिः
सिंह एव वा मृगराट्त्वमिव भीमं भयंकररूपम् । उपरिष्ठादुपचारत्वादुपमार्थीयो
नशब्दः । उपहन्तुम् । उपसंहर्तव्यानां शत्रुप्रभृतीनामुपसंहरणाद्यर्थम् ।
‘ कृहनिभ्यां वनुः ’ इति वनुप्रत्ययः । छान्दसस्तकारोपजनः । उग्रम् ।
अनभिभवनीयमुद्गूर्णं च । “उपसंहर्तुं मृत्युम् ” इति केचित् । उग्रं मृत्युसदृश-
मित्यर्थो वेदितव्यः । एवंविधं भगवन्तं स्तुहीति । द्वितीयोऽर्धर्वः प्रत्यक्षकृतो
देवसंकीर्तनेन किंचिदद्वयपेतत्वात्तु भयस्य । अत्र देवसकाशात्मुखमाशास्ते ।
मृड मृडय सुखसु । पूर्ववद्दीर्घत्वम् । जरित्रे स्तोत्रे । पूर्ववत्संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
जरितारं मां मृडयेत्यर्थः । ‘ जृष् वयोहानौ ’ दिवादिः । ज्वरादिराधृषीयः
स्तुतिकर्मा छन्दसि । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तवानः स्तोतव्य-
स्त्वम् । सम्यानच् स्तुव इति विधीयमानो बहुलवचनात्केवलादपि भवति
न च भवति । किंच तव सेना अनुचरसंघाता जगत्क्षोभकारिणो मरीचिनि-
चया वाऽस्मदस्मत्तोऽन्यमन्यत्र निवपन्तु निघ्नन्तु । निवपतिर्विधं कर्मा ॥ ८ ॥

अथास्य पुरश्चरणम् । एकरात्रमुपोष्य त्रिरात्रं निरन्तरं जपेत् । कृतपुरश्च-
रणो भवति । वैकङ्कतसभिषां विषतैलाक्तानां स्मशानाग्नौ लक्षं जुहुयात् ।
शत्रवो नश्यन्ति । शत्रुनामग्रहणं कृत्वा देवस्य संनिधौ भस्मपाणिरयुतं जपेत् ।
तस्य शत्रोर्महाज्वरो भवति । श्वेतभिद्धार्थैरयुतं जुहुयात् । शत्रोर्मसूरिका

जायन्ते ताभिरेव म्रियते । शत्रोर्गृहक्षेत्रादिषु मन्त्रेणानेनावटं खानयित्वा तत्र कल्पं रोमास्थिशर्करादिकं खातयेत् । तस्य शीघ्रं नाशो भवति । ध्यानम्—

उद्यद्भास्करकोटिषकाशमादीप्तदहनमूर्धानम् ।

अम्बरनिलयं भीमं ध्यायेदभयं शिवं सुरौघनुतम् ॥

शरभाकृतिर्देवो ध्यातव्य इति केचित् ।

नवमीमृचमाह—

परि॒ णो॑ रु॒द्रस्य॑ हे॒तिर्वृ॑ण॒क्तु परि॑ त्वे॒षस्य॑ दु॒र्मति॑र॒घा॒योः ।

अ॒व॑ स्ति॒रा म॒घव॑द्भ्यस्तनु॒ष्व मी॑ढ॒स्तो॒काय॑ तन॒याय॑

मृ॒डय॑ ॥ ९ ॥

परी॒ति नः॑ रु॒द्रस्य॑ हे॒तिः वृ॒ण॒क्तु परी॑ति॒ त्वे॒षस्य॑ दु॒र्मति॑-

रि॒ति दुः-म॒तिः अ॒घा॒योरित्य॑ घ-घोः अवे॒ति स्ति॒रा म॒घ-

व॑द्भ्य इति॑ म॒घव॑त्-भ्यः तनु॒ष्व मी॑ढः तो॒काय॑ तन॒याय॑

मृ॒डय॑ ॥ ९ ॥

सा० भा० इत्येतेऽनयेति हेतिरायुधं रुद्रस्य हेतिर्नोऽस्मान्परिवृणक्तु परितो वर्जितान्करोतु । कदाचिदपि मा विधत्स्वित्यर्थः । त्वेषस्य क्रोधोज्ज्वलितस्याघायोरघं पापं महारूपमिच्छतो रुद्रस्य या दुर्मतिरुग्रबुद्धिः साऽप्यस्मान्परिवृणक्तु । स्थिरा विरोधिनांशनाय यादृग्दुर्मतिरस्ति तां मघवद्भ्यो हविर्लक्षणाग्नयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः सकाशादवतनुष्वावततामपनीतां कुरु । हे मीढः कामाभिवर्षक तोकायास्मत्पुत्राय तनयाय तदीयपुत्राय च मृडय सुखं देहि ॥ ९ ॥

म० भा० भा० परि णो रुद्रस्येत्यस्य च्छन्दस्त्रिष्टुप् । ऋषिर्देवता च भगवानेव । अत्रापि विग्रहस्य पूर्ववदुग्ररूपत्वात्परोक्षप्रत्यक्षकृतत्वमर्थवैधोर्वाक्यभेदश्च । परि णो रुद्रस्येति । इत्येतेऽनयेति हेतिरायुधम् । 'ऊतियुति' इत्यादौ क्लिन्नन्तोदात्तो निपातितः । नोऽस्मान् रुद्रस्य हेतिः परिवृणक्तु सर्वतो वर्जयतु । पुत्रपौत्रसहितानित्यर्थः । 'वृजी वर्जने' रौधादिकः । 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति णत्वम् ।

किंच त्वेषस्य क्रोधोज्ज्वलितस्य देवस्य । 'त्वेष दीप्तौ' पचाद्यच् । अघा-
 चोरघं व्यसनं पुंरुषाणां पापकारिणामिच्छतीत्यघायुः । 'छन्दसि परेच्छाया-
 मपि' इति क्यच् । 'अन्वाघस्याऽऽत्' इत्यात्वम् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप-
 त्ययः । तादृशस्य देवस्य या दुर्मतिर्निग्रहात्मिका बुद्धिः सा चास्मान्परिवृ-
 णवतु निग्राह्याः पापकर्मिणो वयं मा भूमेति प्रार्थितं भवति । कृदुत्तरपदप्र-
 कृतिस्वरत्वेन मतिशब्देऽन्तोदात्तत्वम् । 'मन्त्रे वृष' इति क्तिन उदात्तत्वात् ।
 किंच स्थिरा स्थिरम् । 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयैकवचनस्याऽऽकारः । धनुषि
 वर्तते स्थिरत्वयोगात् । " इमा रुद्राय स्थिरधन्वने " इत्यादौ च दर्शनात् ।
 अवतानस्य च ज्याविषयत्वात् । अयमर्थः । स्थिरधनुरवतनुष्वावततज्यं कुरु ।
 शिथिलयेत्यर्थः । यद्वा वचनव्यत्ययेनैकस्मिन्बहुवचनम् । 'शेच्छन्दसि'
 इति शैर्लोपः । स्थिराणि धनूंष्यवततज्यानि कुर्विति । सन्त्येव वा देवस्य
 कार्यवशेन बहूनि धनूंषि तानि सर्वाण्यवतनुष्वेति । क्षेमाय प्रार्थयामः । मघ-
 वद्भयो मघवदर्थम् । मघमिति धननाम । हविर्लक्षणेन धनेन तद्वन्तो मघवन्त-
 स्तदर्थं त्वं धनुरवतनुष्व । तान्मा हिंसीरित्यर्थः । को नाम मघवतो हिनस्तीति
 चेत् । अयं भावः । यथा हविष्मन्तो वयं निर्भयास्तव यष्टारः स्याम तदर्थमव-
 तनुष्वेति । अपर आह—“स्थिरग्रहणेन दुर्मतिर्विशिष्यते । या स्थिरा निश्चलक-
 स्या दुर्मतिरस्मै न दातव्या” इति । तां मघवद्भयोऽवतनुष्व मघवतां कृते तां शिथि-
 लम् । मघवत्सु तादृशमध्यवसायं मा कृथा इति यावत् । स्थिरशब्दात् 'सुपां
 सुलुक्' इति द्वितीयैकवचनस्य लुक् । सांहितिको वा मकारस्य लोपः । "स
 ईमन्द्रास्विति" यथाऽनवधारणाद्यथाश्रुतमेव पदकारा मन्यन्ते । इदं चापरं
 याचामहे । हे मीद्वः श्रेष्ठः । व्याख्यातो मीद्वान् । 'मनुवसोः' इति रुत्वम् ।
 लोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च मृडय सुखय । पूर्ववत्कर्मणः संपदान-
 त्वम् । 'मृड सुखने' इगुपधलक्षणः कः । मृडं करोतीति णिच् । यद्वा हेतु-
 माणिचि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति लघूपधलक्षणो गुणो न क्रियते ॥९॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वा नव दिनानि प्रतिदिनमष्ट-
 सङ्ख्यं जपेत् । कृतपुरश्चरणो भवति । अनेन पुत्रकामानामेव कर्तव्यम् । एत-
 दपि गुप्तं कुर्यात् । दावानलरूढस्य पलाशखदिरादेः सभिधां दधिमधुघृता-
 क्तानां पश्चिमद्वारे शिवालये त्वयुतं जुहुयात् । शिवसदृशं पुत्रं लभते । देवा-
 लयेऽश्वत्थच्छायायामात्मगृहगोष्ठयोर्वाऽऽर्द्रायामवास्यायां वा कृष्णपक्षेऽ-
 ष्ठम्यां वा प्रारम्भः । पूर्वैश्वर्यभोजिनौ दम्पती भवतः । प्रतिमन्त्राक्षरं कलशा-
 न्तनुवेष्टिताञ्जलपूर्णां प्रतिष्ठाप्य तेषां मध्ये कुम्भमुच्चैस्तरं निधाय तस्मिन्देवं

सोममावाहयेत् । ' आयातु भगवान्कैलासात् ' इत्यावाह्यं गन्धादिभिरभ्यर्च्य
ततः पूर्ववन्मध्यकलशमारभ्य प्रतिकलशं मन्त्रादित् एकमेकमक्षरं न्यसेत् ।
ततो नवसहस्रं जपेत् । तत उद्देशकाग्नौ श्यामाकलाजानां मधुघृताक्तानामष्ट-
सहस्रं हुत्वा तन्मात्रमाज्येन च हुत्वा तत आदिकलशमादाय तत्तदक्षररूपिणं
भगवन्तं स्मरन् स्तापयेत् । एकासनमेतौ प्रतिष्ठाप्य कुम्भजलेन च स्तापयित्वा
ब्राह्मणानष्टसहस्रमष्टशतं वैकशतमन्त्रे भोजयेत् । तत्र कलशवस्त्रव्रीह्यादीना-
चार्याय दत्त्वा तं भोजयित्वा दक्षिणाकाले पञ्चनिष्कं त्रयं वा दद्यादेवं-
रूपाया दक्षिणायाः किञ्चिदपि न्यूनं न भवेदेवं दत्त्वा दम्पती भुञ्जीयाता-
मेवं तयोः पुत्रः शिवतमो दीर्घायुस्तपयते । अथ पूर्वोक्तकर्माशक्तावपरमुच्यते-
अशक्तो मन्त्रमिमं जपेत्पश्चिमद्वारे । देवालयेऽङ्गोरात्रं प्रदक्षिणं कुर्यात् । उद्या-
त्प्रभृत्यास्तमयादस्तमयात्प्रभृत्योदयात्तत्र विज्ञो यदि विद्यतेऽशक्ता न सन्ति
चेच्छक्तः सन्नशक्तमात्मानं पत्वा कुर्वन्न नश्यति । तस्मात्पुरश्चरणयुक्तो
गुरुरप्रमत्तः कुर्यादिति । अशक्तानां प्रजाकामानामगतीनामनुग्रहं वक्ष्यामः ।
अष्टशतमेकचत्वारिंशत्तमेकविंशतिं वा दिनानि दीक्षित्वा चरुभोजी पश्चिमद्वारा-
लये प्रतिदिनमष्टशतं जपेत् । प्रदक्षिणमष्टशतं कुर्यात् । नित्यवदश्वत्थस्य पूर्वो-
त्तरमूलादारभ्याष्टसहस्रं जपेत् । अश्वत्थचतुर्दिक्षु प्रतिदिनमष्टसहस्रं जपेत् । एवं
समाप्य यावच्छक्तिः तावद्वा ब्राह्मणान्दीक्षायुक्तान्भोजयेदेवं कृते वंशकरं
पुत्रं लभत इति । ध्यानम्—

गजचर्मवृत्ततनुं स्फुरत्प्रहरणोज्ज्वलम् ।

सर्वपापहरं ध्यायेद्देवं कुञ्जरभेदिनम् ॥ इति ।

दशमीमृचमाह—

मीढुष्टम शिवंतम शिवो नः सुमना भव । परमे वृक्ष आयुधं

निधाय कृतिं वसान आचर पिनाकं विभ्रदागहि ॥ १० ॥

मीढुष्टमेति मीढुः—तम शिवंतमेति शिवं—तम शिवः नः सुमना

इति सु—मनाः भव । परमे वृक्षे आयुधम् निधायेति नि—धाय

कृतिम् वसानः एति चर पिनाकम् विभ्रत एति गहि ॥ १० ॥

सा० भा० हे मेदुष्टमातिशयेन सेचक कामाभिवर्षक हे शिवतमातिशयेन शान्तस्वरूप । नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः सौमनस्येन स्नेहेन युक्तश्च भव । आयुधं त्रिशूलादिकं परमेऽत्युन्नते वृक्षे वटाश्वत्थादिरूपे निधाय यथाऽस्माभिर्न दृश्यते तथाऽवस्थाप्य कृत्तिं वसानो व्याघ्रचर्ममात्रं परिदधान आचरास्मदाभिमुख्येनाऽऽगच्छ । आगच्छन्नपि पिनाकं विभ्रज्जूपणार्थं धनुर्मात्रं हस्ते धारयन्वाणादिकं परित्यज्याऽऽगच्छ ॥ १० ॥

म०मा०भा० मीदुष्टमेत्यस्य बैराज ऋषिः । पञ्चपदा त्रिष्टुप्छन्दः । यथाहुः—
“चतुर्भिरष्टाक्षरैर्द्वादशाक्षरेण चैतन्निष्टुप्” इति । तत्र तृतीयव्यतिरिक्ताश्चत्वारोऽष्टाक्षराः । देवता शंभुरेव ।

मीदुष्टमेति । हे मीदुष्टमातिशयेन सेक्तः । उत्तमपुंस्त्वेति यावत् । व्याख्यातं चेदम् । हे शिवतमातिशयेन शिवंकर । प्रथमस्याऽऽमन्त्रितस्याविद्यमानत्वाच्च द्वितीयमपीदं निहन्यते । द्वयोः पाक्षिकमाद्युदात्तत्वम् । इत्थं देवेन कर्तव्यमित्याह—नोऽस्माकं सन्नास्माकीनो भूत्वा तिष्ठज्जिवः सुमनाः भव । अस्माकमपि शिवं कुर्वस्माकमपि शोभनं मनः कुरु । उपकरोमीत्येवं वर्तस्वेति यावत् । ‘सोर्धनसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तदर्थमित्थं देवेन कर्तव्यमित्याह—परम उच्छ्रिते वटकणिकारादौ त्वदाये वृक्ष आयुधं त्रिशूलादिकं भीषणं निधाय क्षेमं निक्षिप्य । यत्र निहितं वयं न पश्यामः । यद्वा परमे दूरप्रदेशे वृक्षादावस्मदृष्ट्यगोचरे निधाय कृत्तिं व्याघ्रं चर्म वसानः परिदधान आचर वर्तस्व । यद्वाऽस्मदाभिमुख्येनाऽऽगच्छ । वसेरनुदात्तत्वाल्लसार्वधातुका-नुदात्तत्वम् । किंचाऽऽगच्छंस्त्वं पिनाकं केवलं ज्यावाणरहितं दण्डमात्रं भूषणमात्रं हस्ते विभ्रदागहि । आगच्छास्मान्प्रति । गमेः ‘वहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । विभर्तेः शतरि ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

अयास्य पुरश्चरणम्—एकरात्रं पञ्चदशसहस्रं जपेत्कृतपुरश्चरणो भवति । अर्थनाशभये प्राणसंशये घोरातिभये वा चोरादिभये केवलाज्येन पञ्चसहस्राहुतीर्जुहुयात् । तेभ्यो मुच्यते । ध्यानम्—

मङ्गलायतनं देवं युवानमसि सुन्दरम् ।

ध्यायेद्वनचराकारमागच्छन्तं पिनाकिनम् ॥ इति ।

एकादशीमृचमाह—

विकिरिद विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः । यास्ते

सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मन्निर्वपन्तु ताः ॥ ११ ॥

विकिरिदेति वि-किरिद विलोहितेति वि-लोहित नमः ते
अस्तु भगव इति भग-वः । याः ते सहस्रं हेतयः अन्यम्
अस्मत् नीतिं वपन्तु ताः ॥ ११ ॥

सा०भा० कीर्षन्ते भक्तानां संनिधौ बहुधा प्रक्षिप्यन्त इति किरयो धनानि
तानि ददातीति किरिदः । विशेषेण किरिदो विकिरिदः । विलोहितो लौहि-
त्यरहित श्वेत इत्यर्थः । अत एव मान्त्रिकाः पञ्चाक्षरध्याने स्मरन्ति—“ ध्येयो
मुक्तापरागामृतरसकलिताद्रिप्रभः ” इति । यद्वा—विशेषेण लोहितो विलोहितः ।
अत एवाष्टाक्षरध्याने स्मरन्ति—“ काञ्चनाभो ध्येयः पञ्चासनस्थः ” इति ।
भगवो भगवन्षड्गुणसंपन्न । भगवदस्य षड्गुणवाचित्वं स्मर्यते—

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ इति ।

प्रकारान्तरेण भगवच्छब्दनिर्वचनं च—

उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

यथोक्तविशेषणत्रयविशिष्ट हे रुद्र ते तुभ्यं नमोऽस्तु । ते तव सहस्रं सह-
स्रसंख्याका या हेतयो यान्यायुधानि सन्ति ताः सर्वा अस्मदन्यं विरोधिनं
निवपन्तु विनाशयन्तु ॥ ११ ॥

भ०भा०भा० विकिरिदेत्यस्य मन्त्रस्य ऋषिः पुलहः । छन्दोऽनुष्टुप् । शंभु-
देवता ।

विकिरिदेति । हे विकिरिद विकिरिदशब्दो व्याख्यातः । किरतिर्हिसा-
कर्मा किरिं हिसां ददतीति किरिदान्यायुधानि रुद्रहितो वा विकिरिदः । पर-
मार्थतः परपीडनान्यायुधानि तव न सन्तीति भावः । यद्वा विविधं हिसान्ति
प्राणिन इति विकिरयः पापव्याधयः संसारादयस्तेषां दाता खण्डयिता विकि-
रिदः । ‘ दो अवखण्डने ’ । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । विकीर्येषुन्दन्तव्याख्य-
ण्डयतीति विकिरिदेति केचित् । हे विलोहित । विगतं लौहित्यमर्थं यस्य
स विलोहितः । अर्थे नीलोऽर्धान्तरे लोहित इति कृत्वा । उक्तं च—“ दारिद्र्य-
लोहितः ” इति । “ पुरुषं कृष्णपिङ्गलं ” इति च मन्त्रान्तरम् । केचिदाहुः—

विगतं लौहित्यं कालुष्यं स विच्छेदितः निर्विकार इति । परमार्थतस्तव विकारहेतवः कापि न सन्ति । दूरे हि मन्युप्रभृतयो विकाराश्चित्कालुष्यप्रभवाः । यत्राऽऽयुधानि गृह्येरंस्तैश्च प्राणिनो निगृह्येरन्निति भावः । एतदेव प्रकटयन्नाह—भगवद्दस्य षड्गुणवाचित्वं स्मर्यते—

उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विश्रामविद्यां स च वाच्यो भगवानिति ॥

भगवो हे भगवंस्तुभ्यं नमोऽस्तु ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णां भग इतीरणा ॥

‘मनुवसो रु’ इति कृत्वं पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्रथमयोरामन्त्रितयोः । एवमेकमप्यायुधं परमार्थतस्तव नास्त्यथापि जगदुपसंहारादौ यास्ते सहस्रं हेतवो यानि सहस्रसंख्याकान्यायुधानि विद्यन्ते ता अस्मदस्मत्तोऽन्यं निवपन्तु निग्नन्तु त्वत्प्रसादात् । यद्वा कोऽपि विकारहेतुः परमार्थतस्तव नास्ति अथापि यास्ते सहस्रं हेतवो हिंसा निष्कर्मणां निग्रहप्रकारास्ता अस्मत्तोऽन्यं निवपन्तु पीडयन्तु । निग्राह्या वयं तव मा भूमेति प्रार्थयते ॥ ११ ॥

अथास्य पुरश्चरणम्—त्रिरात्रं चरुभोजी दशसहस्रं जपेत् । तदन्ते दशसहस्रं प्रदक्षिणाः कुर्वञ्जपेत् । कृतपुरश्चरणो भवति । अनेन महाजनविरोधे सकलसंघातं दधिमधुघृताक्तानां समिधामयुतं जुहुयात् । भयं न भवति । सर्वाज्जेतुकामोऽपामार्गसमिधां कापिलाज्यसिक्तानां शतसहस्रमाहुतीर्जुहुयात् । एतेनैव वराहादयो वश्या भवन्ति । तिरश्चो जेतुकामो विल्वसमिधां दधिमधुघृताक्तानां शतसहस्रमाहुतीर्जुहुयात् । अपो जेतुकामो जलस्य मध्य आत्माग्निमाधाय कापिलेन पयसा शतसहस्रमाहुतीर्जुहुयात् । अद्भ्यो भयं न जायते । एवमन्यदपि यच्च जेतुकामो भवति तत्तन्नामग्रहणं कृत्वा कापिलाज्येन शतसहस्रं जुहुयात् । तत्तत्सर्वं जयति । ततो ध्यानम् ।

प्रसन्नवदनं सौम्यं रचितोद्वाहमण्डनम् ।

अम्बया सहितं ध्यायेत्पुरसंघैरभिष्टुम् ॥ इति ॥

द्वादशीमृचमाह—

सहस्राणि सहस्रधा बाहुवोस्तवं हेतयः । तासामीशानो भगवः
पराचीना मुखा रुधि ॥ १२ ॥

सहस्राणि सहस्रधेति सहस्र—धा बाहुवोः तर्ह्येतयः । तासां
ईशानः भगव इति भग—वः पराचीनां मुखं कृधि ॥१२॥

इति रुद्राध्याये दशमोऽनुवाकः ।

सा०भा० हे रुद्र तव बाहुवोर्हस्तयोर्हेतयः सहस्रधा सहस्रप्रकाराः सहस्राणि
सहस्रसंख्याका विद्यन्ते । धनुः खड्गस्त्रिशूलमित्येवं जातिभेदेन सहस्रप्रका-
रत्वम् । एकैकस्यां जातौ बहवः सहस्रसंख्याकाः । हे भगवः षड्गुणोपेत
न्वमीशानः समर्थः संस्तासां हेतीनां मुखानि शल्यानि पराचीना कृधि
अस्पृक्तः पराङ्मुखानि कुरु ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतु-
र्थकाण्डे पञ्चमपाठके श्रीरुद्रभाष्ये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

भ०भा०भा० सहस्राणि सहस्रधेत्यस्य नारद ऋषिः । कण्वो वा ऋषिः ।
अष्टष्टुप छन्दः । रुद्रो देवता । राजोपद्रवशान्तौ विनियोगः ।

सहस्राणि सहस्रधेति । सहस्राणि बहुतयाः सहस्रधा सहस्रप्रकारास्तव
बाह्वोरवस्थिता हेतय आयुधानि । द्विवचनमन्त्रमित्युक्तम् । यद्वा सत्स्वपि
बहुषु सायुधेषु बाहुद्वयमेव प्रहारे व्याप्रियत इति बाह्वोरित्युक्तम् । तन्वादीनां
'छन्दसि बहुलं' इत्युबलादेशः । एकैकस्या एव वा सहस्रसंख्योपदृश्यते ।
एकैकैव सहस्रं तव बाह्वोर्हेतय इति । अथ तव बाह्वोर्या हेतयो हिंसाप्रकाराः
सहस्राणि सहस्रधा च सन्तीति । हे भगवस्तासां हेतीनां मुखं मुखानि
पराचीनान्यस्मान्प्रत्यनभिमुखानि कृधि कुरु । तासां वा हिंसानां मुखानि
उपक्रमान्स्मदनभिमुखान्कुरु । ईशानस्त्वं सर्वेश्वरः । तासां वा हेतीनामी-
शानः प्रयोक्तुमुपसंहर्तुं यथेष्टविषये च प्रवर्तयितुं समर्थस्त्वमिति तासां
मुखानि पराचीनानि कुर्वन्ति गम्यत एव । 'शेच्छन्दसि' इति शेल्लोपः ।
करोतेल्लोपि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य शपो लुक् धिभावश्च । ईशेर-
नुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणमुच्यते—कृच्छ्रार्थं चरित्वा पञ्चदशसहस्रं
जपेत् । कृतपुरश्चरणो भवति । अनेन मन्त्रेण पुरुषाणां राजोपद्रवशान्ति
कुर्यात् । शाल्मलीवैकङ्कतसमिद्धिर्ब्रौह्मिवतिलानि सर्पिःसिक्तान्ययुतं जुहु-
यात् । उपद्रवा नश्यन्ति । भगवतो दक्षिणामूर्तेः संनिधौ शतसहस्रं जपेत् ।
प्रधानपुरुषमारणे बलभीकमृत्तिकालिङ्गं कृत्वाऽनेन मन्त्रेण यावच्छीर्णमभि-

विश्वेत्तस्तां मृदमादाय नद्यां प्रक्षिप्य तत्तीरे स्वाग्नौ शुद्धतण्डुलैर्घृतोक्तै-
रयुतं जुहुयात् । तस्य मरणमुपशमयति । महाकान्तारगामी भस्माष्टसहस्रम-
भिमन्त्य सर्वं तेन शरीरमवलिप्य गच्छेत् । तस्य किमपि भयं न भवति ।
कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ श्मशाने विडालमांसेन सौदनेन बलिमुपहरेत् “ राक्षसे-
भ्यो बलिमुपाहरामि ” इति । ततस्तेभ्यो भयं न विद्यते । महीशास्तुः
कोपोपहतानां सुवर्णमहाशास्तुः संनिधावनेनाष्टसहस्रमाज्येन जुहुयात् । कुक्कु-
टमांसेन बलिमुपहरेत् । तत्र नववसनानि सुवर्णादिकं च होमस्य दक्षिणां द-
द्यात् । निष्कत्रयमेकं वा राष्ट्रशतभागो वा दातव्य इति । अन्येषामपि दैवोपहता-
नामनेन मन्त्रेण सर्पिषाऽष्टसहस्रं जुहुयात् । दैवोपद्रवा नश्यन्ति । ततो ध्यानम्—

सर्वपापहरं देवं सर्वाभरणभूषितम् ।

सर्वायुधधरं ध्यायेत्सर्वलोकमहेश्वरम् ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

=====

इति दशमोऽनुवाकः ।

=====

सा० भा० दशमेऽनुवाक ऋगूपाः केचिन्मन्त्रा उक्ताः । अथैकादशे शिष्टा
ऋचः शिष्टानि यजूंषि चोच्यन्ते । तत्राऽऽदौ दशसंख्याका ऋचः ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्याम् । तेषां सह-
स्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ १ ॥

सहस्राणि सहस्रश इति सहस्र—शः ये रुद्राः अधीतिं
भूम्याम् । तेषाम् सहस्रयोजन इति सहस्र—योजने अवेति
धन्वानि तन्मसि ॥ १ ॥

सा० भा० भूभ्यामाधि भूमेरुपरि ये रुद्राः सहस्रशः सहस्रप्रकाराः सहस्रानि
सहस्रसंख्याकाः सन्ति । सहस्रश इति जात्युक्तिः । विनायकप्रमथशैलादयो
जातिभेदास्ते सर्वेऽपि रुद्रविशेषाः । तत्राप्येकस्यां जातौ बहुभिः सहस्रैः
संख्याता मूर्तिविशेषास्तेषां सर्वेषां धन्वानि धनूंषि सहस्रयोजनेऽस्पतः सह-
स्रयोजनव्यवहितदेशेऽवतन्मसि अवततज्याकानि स्थापयामः ॥ १ ॥

भ० भा० भा० सहस्राणि सहस्रश इत्यानुष्टुभोऽनुवाकोऽवतानसंज्ञको दशर्वः ।
 तेषां सहस्रयोजन इति सर्वत्रानुषयुज्यते । जपादावाद्यन्तयोस्त्वाम्नायते ।
 नमो रुद्रेभ्य इत्यादीनि त्रीणि यजूषि । अत्राऽऽहुः—“ब्रह्मणा प्रार्थितेन देवेन
 सृष्टा देवतुल्या रुद्राः सर्वेषां स्थावरजङ्गमानां रक्षणपोषणोपसंहारादि कुर्वाणाः
 कर्मानुरूपं फलं प्रापयन्तः सर्वत्र ब्रह्माण्डे नानारूपा वायुभूता रश्मिमनुष्या-
 दिरूपाश्चाधिवसन्ति त इदानीं प्रसाद्यन्ते” । अन्ये त्वाहुः—“देवोऽयमनु-
 ग्राह्यवशेन शतधा सहस्रधा शतसहस्रधाऽऽत्मानं विभज्य प्रत्येकं दर्शनाभि-
 मत्प्रदानादिकमनुग्रहं करोति । ते च तथा विभक्ता अनादौ संसारेऽसंख्यानां
 अनुग्रहाय जगतः प्रवर्तन्ते । तानधिकृत्यैते मन्त्राः प्रवर्तन्ते” इति । अन्ये
 त्वाहुः—“संहर्तुर्देवस्य क्रोधात्मविस्फुलिङ्गाः प्राणिनोऽभिमन्यमानाः सर्वेषु
 लोकेषु संचरन्ति तेषामियं प्रसादना” इति । “रुद्रसदृश गणेश्वरा रुद्राः”
 इत्यपरे । तत्राऽऽदौ चतुर्णां मन्त्राणां दुर्वासा ऋषिः । शेषाणां देवल ऋषिः ।
 अनुष्टुप् छन्दः । सर्वेषां रुद्र एव देवता ।

तत्र प्रथमा । सहस्राणि सहस्रश इति । सहस्राणि अनेकसहस्रपरिमाणाः ।
 सहस्रशः सहस्रं सहस्रं भूत्वाऽवस्थिताः । ‘संख्यैकवचनाच्च वीप्सायां’ इति
 शस् । एकैकशोऽनेकसहस्रसंख्यापरिमिता अनेकसहस्रात्मानः सन्तो ये रुद्रा
 अधि भूम्यां भूमेरुपरि वर्तन्ते । अधिकपरिभावे । यद्वा ‘अधिरैश्वरे’ अधि
 भूम्याम् । भूमेरीश्वरा इत्यर्थः । ‘अधिरीश्वरे’ इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । यस्मा-
 दधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति सप्तमी । कर्मानुरूपं प्राणिनो निगृहन्तोऽनुगृह-
 न्तश्च ये पृथिव्यामीशितृत्वेन वर्तन्ते तेषां धन्वानि धनूंषि अवतन्मासि अव-
 तन्मः अवततज्यानि कुर्मः । ‘इदन्तो मसि’ । स्तुतिभिर्नमस्कारैर्हविर्भिश्च प्रसा-
 दयामस्तान्यथा धनूंष्यवतत्य शान्ता भवन्तीति भावः । सहस्रयोजने योजनानां
 सहस्रं सहस्रयोजनम् । अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनम् । अयमर्थः । यत्राह-
 मस्मि तत्र समन्तत्सहस्रयोजनादर्वाग्वर्तमानानां तेषां धनूंष्यवतन्मस्ततः
 परस्तात्त्वाधिश्यधन्वान एव तिष्ठन्ति । अथवा योजनानां सहस्रमतीत्य वर्त-
 मानानामपि तेषां धनूंष्यवतन्मः किं पुनस्ततोऽर्वाग्वर्तमानानामिति ॥१॥

द्वितीयामृचमाह—

अस्मिन्महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि ॥ २ ॥

अस्मिन् महति अर्णवे अन्तरिक्षे भवाः अधि ॥ २ ॥

सा० भा० अस्मिन्दृश्यमाने महत्यर्णवे महासमुद्रमदृशे शौदेऽन्तरिक्षेऽधि-

श्रित्य वर्तमाना भवा रुद्रमूर्तिविशेषा ये सन्ति तेषां सहस्रयोजन इत्याद्यु-
क्तार्थमुत्तरार्थं द्वितीयादिषु नवमान्तास्त्वक्ष्वनुषज्यते । तदनुषङ्गश्रोतनायैव
दक्षम्यामृचि पुनः पठितम् ॥ २ ॥

भ० भा० मा० अथ द्वितीया । अस्मिन्महत्तर्णवे इति य इत्यध्याह्रियते ।
अस्मिन्महति अधिकेऽर्णवे । अर्णसा दृष्ट्युदकेन तद्गति । अन्तरिक्षे । ‘ अर्णसो
लोपश्च ’ इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । अधि उपरि वर्तमाना अन्तरिक्षस्ये-
श्वरा वा ये भवा रुद्राः । तेषामित्यादि गतम् । अथवा “अर्णवे समुद्रे अन्त-
रिक्षे च ये भवा ” इत्येके । आवापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षियति निवसती-
त्यन्तरिक्षम् । पृषोदरादिः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

नील॑ग्री॒वाः शि॒तिक॒ण्ठाः शर्वा॑ अधः क्ष॑माच॒राः ॥ ३ ॥

नील॑ग्री॒वा इति नील॑—ग्री॒वाः शि॒तिक॒ण्ठा इति शि॒ति—क॒ण्ठाः
शर्वा॑ अधः क्ष॑माच॒राः ॥ ३ ॥

सा० भा० ग्रीवायामेकस्मिन्प्रदेशे नीलवर्णा नीलग्रीवाः प्रदेशान्तरे श्वेत-
वर्णाः शितिकण्ठास्तादृशाः शर्वा रुद्रमूर्तिविशेषाः । कीदृशाः । अधः क्षमा-
चरा भूमेरधस्तात्पातालेषु संचरन्ति तेषामित्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

भ० भा० मा० अथ तृतीया । नीलग्रीवा इति । अत्रापि य इत्यध्याह्रियते ।
नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति । गते । अधः क्षमाचराः पृथिव्या अधः पाता-
ललोके ये चरन्तीश्वरत्वेन वर्तन्ते । शर्वा रुद्राः । तेषामित्यादि समानम् ॥ ३ ॥

चतुर्थामृचमाह—

नील॑ग्री॒वाः शि॒तिक॒ण्ठा दि॒वम् रु॒द्रा उप॑श्रिताः ॥ ४ ॥

नील॑ग्री॒वा इति नील॑—ग्री॒वाः शि॒तिक॒ण्ठा इति शि॒ति—
क॒ण्ठाः दि॒वम् रु॒द्राः उप॑श्रिता इत्युप॑—श्रिताः ॥ ४ ॥

सा० भा० दिवमुपश्रिताः स्वर्गे वर्तमानाः ॥ ४ ॥

भ० भा० मा० अथ चतुर्थी । नीलग्रीवा इति । य इत्यध्याहार्यमेव । नील-
ग्रीवाः शितिकण्ठा रुद्रा दिवमैन्द्रादिलोकमुपश्रिताः स्वामित्वेनोपसंप्राप्ताः ।
तेषामित्यादि स्पष्टम् । कर्त्तर्यपि व्यत्ययेन क्तः । गतिरनन्तर इति पूर्वपदप-
कृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

एषां चतुर्णां मन्त्राणां पुरश्चरणादिकं ब्रूमः । चान्द्रायणं चरित्वा काय-
शोधनार्थं पञ्चसहस्रं जपेत् । ततः कृतपुरश्चरणो भवति । आभिचारिकं कर्म
मन्त्रैरेतैः कुर्यात् । राजा ब्राह्मणैः स्वदेशजतैर्होमं कुर्यात् । शाल्मलीसाल-
वेत्रवेणुशराणामर्कतूलवेष्टितानां शस्त्ररुधिराक्तानां शतसहस्रं जुहुयात् । अत्र
पिष्टेन स्निग्धेन सूक्ष्मेण शत्रुप्रतिकृतिं कृत्वा प्राणान्संस्थाप्य क्रमेण च्छित्त्वाऽ-
ष्टसहस्रं जुहुयात् । ततः शस्त्ररुधिराक्तान्कूर्चानष्टसहस्रं जुहुयात् । एतैः
प्रयोगैः शत्रवो नश्यन्ति । एतैरेव मन्त्रैरभिचारं प्रतिकुर्वाणो दूर्वाणां दधि-
मधुघृताक्तानां पञ्चसहस्रं जुहुयात् । राज्ञस्तस्याभिचारदोषा नश्यन्ति कार-
यितुः । ततो ध्यानम्—

दंष्ट्राकरालवदनं ज्वलज्ज्वलनमूर्धजम् ।

विभ्राणं त्रिशिखं दीपं ध्यायेद्धृजगभूषणम् ॥

पञ्चमिमृचमाह—

ये वृक्षेषु सस्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः ॥ ५ ॥

ये वृक्षेषु सस्पिञ्जराः नीलग्रीवा इति नील-ग्रीवाः विलो-
हिता इति वि-लोहिताः ॥ ५ ॥

सा० भा० यथा लोकेष्ववस्थिता रुद्रास्तथा वृक्षेष्वपि स्थिताः । तेषु
केचित् सस्पिञ्जराः शष्पवद्वालतृणवात्पिञ्जरवर्णाः । नीलग्रीवा नीलवर्णग्रीवाः ।
केचित् ग्रीवादेशे नीलवर्णोपेताः । अपरे पुनर्विलोहिता विशेषेण रक्त-
वर्णाः । ईदृशा ये सन्ति तेषामित्यादि ॥ ५ ॥

म० भा० सा० अथ पञ्चमो मन्त्रः । ये वृक्षेष्वाति । वृक्षेषु स्थावरजङ्गमात्मसु
जीवेषु वृक्षेष्वेव वा ये रुद्राः । सस्पिञ्जराः शष्पापिञ्जराः । शष्पं वालतृणम् ।
लोकपीडकानां जरयितारो नीलग्रीवा नीलकण्ठाः । विविधलोहिता विगत-
कालुष्या वा । स्वामित्वेन रक्षितृत्वेन चाधिकाः सन्ति तेषामित्यादि
सुबोधम् ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

ये भूतानामधिपतयो विशिखांसः कपर्दिनः ॥ ६ ॥

ये भूतानाम् अधिपतय इत्यधि—पतयः विशिखास इति
वि—शिखासः कपर्दिनः ॥ ६ ॥

सा०भा० भूतशब्देनान्तेर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकारिणो गणविशेषा
उच्यन्ते । तेषामधिपतयो ये रुद्रास्तेषु केचिद्विशिखासो मुण्डितमूर्धानः ।
अपरे कपर्दिनो जटाबन्धोपेतास्तेषामित्यादि ॥ ६ ॥

म०भा०भा० अथ षष्ठो मन्त्रः । ये भूतानामिति । भूतानां पञ्चमहाभूतानां
गणानां वाऽधिपतयो ये रुद्राः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतास्तत्सुखदाश्च तेष्वधिव-
सन्ति । विशिखासः शिखारहिता विविधशिखा वा विविधरश्मयो वा ।
निरुदकादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ' आज्ञसेरसुक् ' [इति जसोऽसुक्] ।
य ईदृशा ये च कपर्दिनो जटामुकुटशरिणस्तेषामित्यादि गतमेव ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह —

ये अन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् ॥ ७ ॥

ये अन्नेषु विविध्यन्तीति वि—विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतः
जनान् ॥ ७ ॥

सा०भा० ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु गूढत्वेनावस्थिताः सन्तो जनान्विवि-
ध्यन्ति विशेषेण धातुवैषम्यादिना बाधन्ते । तथा पात्रेषु पातव्येषु क्षीरोद-
कादिषु गूढत्वेनावस्थिताः सन्तः पिबतो जनान्विविध्यन्ति । तेषामित्यादि ॥ ७ ॥

म०भा०भा० अथ सप्तमः । ये अन्नेष्विति । ये रुद्रा अन्नेषु अदनीयेषु भुज्य-
मानेष्वोदनादिषु वस्तुषु तिष्ठन्तो विविध्यन्ति । अस्तृन्वापिनो धातुवैषम्या-
दिना विविधं पापानुरूपं व्याध्यादिभिर्यातयन्तीत्यर्थः । पात्रेषु पातव्येषु
पयःप्रभृतिषु तिष्ठन्तो विविध्यन्ति पिबतः पायिनः । पिबत इत्युपलक्षणम् ।
अन्ने तिष्ठन्तोऽदतः पात्रेषु तिष्ठन्तो विविध्यन्तीति । यद्वाऽन्नेष्वदनीयेषु
तिष्ठन्तो विविध्यन्ति पात्रेष्वमन्नादिषु चषकादिषु तिष्ठन्त इति । तेषामित्यादि
गतम् ॥ ७ ॥

एषां त्रयाणां पूर्ववत्पुरश्चरणादिकं सर्वम् ।

अष्टमीमृचमाह —

ये पथां पथिरक्षय ऐलबृदा यव्युधः ॥ ८ ॥

ये पथाम् पथिरक्षय इति पथि—रक्षयः ऐलवृदाः यव्युधः ॥८॥

सा०भा० ये रुद्राः पथिरक्षयो लौकिकवैदिकमार्गाणां रक्षकाः । नात्र केषां-
चिदेव मार्गाणां किंतु सर्वेषां पथां ते च रक्षकाः । ऐलवृदाः । इरा अन्नं तस्य
समूह ऐरं ऐरमेव ऐलं तद्विभ्रतीत्यैलभृत ऐलभृत एव ऐलवृदाः । अन्नपदा-
नेन पोषका इत्यर्थः । ते च यव्युधो यौति मिश्री भवति विरोधं करोतीति
युः शत्रुः । युभिः शत्रुभिः सह युध्यन्तीति यव्युधः । अस्मदनिष्टनिवारका
इत्यर्थः । तेषामित्यादि ॥ ८ ॥

म०भा०भा० अथाष्टमः । ये पथामित्युभये पन्थानः । लौकिकाश्च वैदिकाश्च ।
तेषां पथां रक्षितारो ये रुद्रास्तेषामीशितारस्तामिरोद्धुं तैश्च प्राणिनः प्रस्था-
पयितुं समर्थाः । पथां सर्वेषां संबन्धिनः । पथि रक्षय इति समस्तव्यस्ताभ्यां
प्रतिपाद्यते । यथा “ वसूयवो वसुपते वसूनाम् ” । “ गवामसि गोपतिरेक
इन्द्र ” इति । “ निधीनां त्वा निधिपतिः हवामहे ” इत्यादि । पथो रक्षन्ति ।
‘छन्दसि वनसन’ इत्यादिना इन्प्रत्ययः । ते विशेष्यन्ते । पथामिति साकल्य-
प्रतिपादनार्थं वृत्तौ संख्याविशेषाप्रतिपत्तेर्वृत्त्यन्तभूतविशेषलाभायावृत्तिरपि
समाश्रियत इति । ऐलवृदाः । इरा अन्नं रलयोरेकत्वं स्मर्यते । इलां विभ्रति
सन्मार्गवर्तिभ्यो दातुमिति इलाभृतः । लघ्यापोः संज्ञाछन्दमोर्बहुलम् इति ह्रस्व-
त्व इलभृतः । पञ्चादित्वात्स्वार्यिकां ऽण ऐलभृताः परोक्षत्वाय वर्णव्यापत्तिः
क्रियते । ‘परोक्षमिया’ इति । चतुर्थमथमयोस्तृतीयौ । ऐलवृदाः । यद्वा—अय-
स्मयादित्वेन पदत्वात्तकारस्य जश्त्वेन दकारः । वर्णव्यत्ययेन भकारस्य
वकारः । अपर आहुः—इराणां समूह ऐरं तस्य भर्तार ऐलवृद इति । शेषं
समानम् । वृणोतेर्वा संवरणकर्मणः । किंपि दत्वादि समानम् । यव्युधः ।
यौतेर्विचि यो इति युवशब्दपर्यायः । युवाभिरेव युध्यन्त इति यव्युधः । महा-
भूयांसः । छान्दसोऽवादेशः । यद्वा युवशब्द एव समस्यते । ‘स्थूलदूर’ इत्या-
दिनोत्तरपदे व्यत्ययेन यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः पूर्ववदवादेशः ।
केचिदाहुः—यूयन्ते—मिश्रयन्ते शरीरेन्द्रियप्राणा अनेन इति यवशब्देनाऽऽयुक्-
ष्यते । तस्य संप्रहर्तारो यव्युधः । अकारलोपश्छान्दसः । एतदुक्तं भवति—लौकि-
कवैदिकमार्गेषु वर्तमानानां कर्मानुगुणं केभ्यश्चिदन्नमायुश्च ददति, केभ्यश्चि-
दुभयमपहरन्ति केभ्यश्चिदन्नं दत्त्वाऽऽयुरपहरन्ति केभ्यश्चिदः शुर्त्त्वाऽन्नमप-
हरन्ति । अपरे तु ब्रुवते यद्विध्यन्तीति यव्युधः । यद्वेध्यं तदेव विध्यन्तीति न

कदाचिदतिक्रमकारिणः । विध्यतेर्विचि पूर्ववदन्तोदात्तता धातोरुपधाया
उकारः । तेषामित्यादि समानमेव ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकावन्तो निषङ्गिणः ॥ ९ ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्तीति प्रचरन्ति सृकावन्त इति सृका-
वन्तः निषङ्गिण इति नि-सङ्गिनः ॥ ९ ॥

सा० भा० ये रुद्रास्तीर्थानि कशीप्रयागादीनि रक्षितुं प्रचरन्ति । कीदृशा
रुद्राः । सृकावन्तः सृकाः क्षुगिका हस्ते धार्यमाणास्तीक्ष्णाग्रा आयुधविशेषा-
स्तद्युक्ताः केचित् । अपरे निषङ्गिणः खड्गयुक्तास्तेषामित्यादि ॥ ९ ॥

म० भा० अथ नवमः । ये तीर्थानीति । ये रुद्रास्तीर्थानि अविमुक्तादीनि
प्रचरन्ति केभ्यश्चित्तीर्थफलं दातुं केभ्यश्चिन्निरादुं सृकावन्त आयुधवन्तः ।
' अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घत्वम् । निषङ्गिणः खड्गवन्तो नितरां वा
सङ्गवन्तस्तेषामित्यादि सुबोधम् ॥ ९ ॥

अनयोः पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वा पञ्चसहस्रं जपेत् । कृतपुरश्चरणो
भवति । एताभ्यामृतुगमनादिने स्वाग्नावष्टसहस्रं कापिलेन पयसा सर्पिर्विमिश्रेण
जुहुयात् । तत ऋतुगामी भवेत् । तत्र विद्वान्वंशकरः पुत्रो जायते एताभ्या-
मेव महातीर्थगमने स्वाग्नौ शुद्धतण्डुलैराज्यसिक्तैरयुतं जुहुयात् । तीर्थमना-
लपन्गच्छेत्स्नात्वाऽऽगत्य स्वाग्निमाराध्य वाचं विसृजेत्तीर्थफलं यथार्थमश्नुते ।
ध्यानादि पूर्ववत् ।

दशमीमृचमाह—

य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे । तेषां

सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ १० ॥

ये एतावन्तः च भूयांसः च दिशः रुद्राः वितस्थिर इति
वि-तस्थिरे । तेषाम् सहस्रयोजन इति सहस्र-योजने अवेति
धन्वानि तन्मसि ॥ १० ॥

सा०भा० ये रुद्रा एतावन्तश्च सहस्राणि सहस्रश इत्याद्युभिर्यावन्त उक्ता-
स्तावन्तोऽपि । भूयांसश्चेतोऽप्यधिका अन्वे बहवोऽपि दिशो वितस्थिरे
सर्वा दिशः प्रविश्य स्थितास्तेषामित्यादि । इत्थं दक्षसंख्याका ऋच
उक्ताः ॥ १० ॥

म०भा०भा० अथ दशमः । य एतावन्तश्चेति । यावन्तोऽभ्युक्ताः ‘सह-
स्राणि सहस्रशः’ इत्यारभ्य ‘ये तीर्थानि’ इत्येवमन्तेषु मन्त्रेषु निर्दिष्टा रुद्रा
एतावन्तश्च भूयांसश्च रुद्रा इतोऽपि बहुतरा दिशो वितस्थिरे सर्वा दिशो
व्याप्य स्थिताः । यद्वा—एतावन्तः । एतावत्तया परिच्छेत्तुमशक्याः । एताव-
द्भिर्वा भूयिष्ठत्वादिभिः परिच्छेदैः परिच्छिद्यमाना ये रुद्रा भूयांसश्च सर्वा-
त्मनैतावत्तामतीत्य वर्तमाना दिशो वितस्थिर इति । ‘छन्दसि लुङ्लङ्’
इति वर्तमाने लिट् । ‘समवप्रविभ्यः स्थः’ इत्यात्मनेपदम् । तेषामित्यादि
व्याख्यातमेव । पुनराम्नानं सर्वानुषङ्गप्रदर्शनार्थम् ॥ १० ॥

पुनश्चरणादिकं सर्वं पूर्ववद्द्रष्टव्यम्

अथ त्रीणि यजूंष्युच्यन्ते—

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातं
वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीची-
र्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि
तं वो जम्भे दधामि ॥ ११ ॥

नमः रुद्रेभ्यः ये पृथिव्याम् ये अन्तरिक्षे ये दिवि येषाम्
अन्नम् वातः वर्षम् इषवः तेभ्यः दश प्राचीः दश दक्षिणा दश
प्रतीचीः दश उदीचीः दश ऊर्ध्वाः तेभ्यः नमः ते नः मृडयन्तु
ते यम् द्विष्मः यः च नः द्वेष्टि तम् वः जम्भे दधामि ॥ ११ ॥

सा० भा० अत्र पृथिव्यादिलोकभेदादिषु भेदाच्च यजुस्त्रयं द्रष्टव्यम् । तदैवं
पाठः संपद्यते । ‘नमो रुद्रेभ्यः’ इत्युपक्रम्य ‘ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवः’
इत्याद्यो मन्त्रः । ‘येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः’ इति द्वितीयो मन्त्रः । ‘ये दिवि येषां
वर्षमिषवः’ इति तृतीयो मन्त्रः । तेभ्यो दश प्राचीरित्यादि सर्वत्र समानम् ।

ये रुद्राः पृथिव्यां वर्तन्ते तेष्वपि रुद्रेषु येषां रुद्रविशेषाणामन्नमेवेष्वौ
 वाणा अपथ्यान्नभक्षणे प्रवर्त्य वाऽन्नार्थं चौर्यं कारयित्वा वा यान्हिसन्ति
 तान्प्रति हिंसकानां रुद्राणामन्नमेवेष्वस्तेभ्यः पृथिव्यां स्थितेभ्योऽन्नवाण-
 केभ्यश्च रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तथा ये रुद्रा अन्तरिक्षे वर्तन्ते तेषामपि मध्ये
 येषां वात इषवस्तीव्रेण वायुना रोगानुत्पाद्य हिंसन्ति तेभ्योऽन्तरिक्षवर्तिभ्यो
 वातेषुभ्यश्च रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तथा ये रुद्रा दिवि वर्तन्ते तेष्वपि येषां रुद्र-
 विशेषाणां वर्षमेवेष्वोऽतिवृष्ट्यनावृष्टिभ्यां प्राणिनो हिंसन्ति तेभ्यो दिवि
 स्थितेभ्यो वर्षेषुभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । कीदृशो नमस्कार इति स एव विशे-
 ष्यते । दश प्राचीः प्राङ्मुखत्वेनाञ्जलिकरणे दशाङ्गुलघः प्रागग्रा भवन्ति ।
 एवं दक्षिणादिषूर्ध्वान्तेषु योज्यम् । ईदृशैरञ्जलिविशेषैस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो
 नमोऽस्तु । ते च रुद्रा नोऽस्मान्मृडयन्तु सुखयन्तु । ते वयं नमस्कृत्य रुद्राः
 सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विष्मो यश्च वैरी नोऽस्मांस्तूष्णीमवस्थि-
 तानपि द्वेष्टि । तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्भे विदारितास्ये
 दधामि स्थापयामि ॥ ११ ॥

भ० भा० मा० नमो रुद्रेभ्य इत्यादिर्याजुषो मन्त्रः । अस्य ऋषिर्भगवा-
 नेव । अनुष्टुबेव च्छन्दः । रुद्र एव देवता । अनेन मन्त्रेण पृथिव्यादिलोक-
 प्रयवर्तिनो रुद्रान्नमस्कृत्य तेभ्य आत्मनः सुखमात्मद्वेषिणां च विनिपातं
 प्रार्थयते । अत्र त्रयाणां यजुषां 'नमो रुद्रेभ्यः' इत्येतत्तेभ्यो दशेत्यादि
 च सर्वं समानम् । ये पृथिव्यां येषामन्नमिषव इति प्रथमस्य विशेषः । येऽ-
 न्तरिक्षे येषां वात इषव इति द्वितीयस्य । ये दिवि येषां वर्षमिषव इति
 तृतीयस्य ।

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां वर्तन्ते येषामन्नमिषवोऽन्नमेवेषुस्थानीयं हिंसा-
 साधनमिति यावत् । तत्र कांश्चिदन्नं भक्षयन्तोऽपथ्याशनादिना व्याधीनुत्पाद-
 यन्तो विध्यन्ति । कांश्चिदनश्नं कृत्वा बुभुक्षया विध्यन्ति । कांश्चिददनार्थं
 स्तेयादि कारयित्वा वधादिकं प्रापयन्ति । एवं दुष्कर्मसु हिंसासाधनं येषामन्नं
 तेभ्यो नमोऽस्तिवति । अथ नमस्कारो विशेष्यते । दश प्राचीः प्राच्योऽङ्गुलयो
 दश प्राङ्मुखान्जलिरूपा एवं दश दक्षिणा दक्षिणामुखान्जलिरूपा दश प्रतीच्यः
 प्रत्यङ्मुखान्जलिरूपा दशोदीच्य उदङ्मुखान्जलिरूपा दशोर्ध्वा ऊर्ध्वमुखान्-
 जलिरूपा एवं प्रतिदिशमेभिरङ्गुलीभिर्यः क्रियत ईदृशोऽयं नमस्कारस्तेभ्यो
 रुद्रेभ्योऽस्तु ते च नो मृडयन्तु । ते वयमीदृशं नमस्कारं कुर्वाणा यं द्विष्मः ।
 यश्च नोऽस्मान्नीदृशनमस्कारकारिणो द्वेष्टि तं वो युष्माकं जम्भे दन्ते । जाता-
 वेकवचनम् । जम्भेषु दधामि स्थापयामि । तं भक्षयत इत्यभिप्रायः । पार्श्व-

वृत्तिनो दन्ता जम्भा इत्यन्ये । तेभ्यो नम इत्यादि पञ्चचोडासु व्याख्यात एवेति । अत्र प्राचीरुदीचीरित्येतयोः 'अनिगन्तोऽश्चतावप्रत्यये' इति मत्तोः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रतीचीरित्यत्र 'चौ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । प्राचीः प्रतीचीरित्यत्राच्च इत्थल्लोपे चाविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । उदीचीरित्यत्र 'उद् ईत्' इतीत्वम् । त्रिष्वपि 'वा छन्दासि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । केचित्कुर्म इत्यध्याहरन्ति । तेभ्यो दश प्राचीरङ्गुलीः कुर्मस्तथा दक्षिणाद्याः । एवं तेभ्यो नमस्कुर्मो नमस्कारं कुर्म इति । अन्ये त्वाहुः—आदौ नमो रुद्रेभ्य इति वाचिको नमस्कारः कृतस्तेभ्यो दश प्राचीरित्यादिकस्तु मध्ये कायिकस्ततस्तेभ्यो नम इत्यन्ते मानसः । एवं कृत्वा ते नो मृडयन्तिवत्यादिना स्वाभिमतं प्रार्थयत इति ।

अथ द्वितीयम् । नमो रुद्रेभ्य इति य अन्तरिक्षे स्थिता येषां वात इषवो वात एव हिंसासाधनं वातस्य न्यूनातिरेकादिभिर्वृत्तिप्रकारैः प्राणिनो ये हिंसन्ति प्राणादीनां वा पञ्चानामयथावृत्त्युत्पादनेन ये प्राणिनः पीडयन्ति दश प्राचीरित्यादि समानमेव ।

अथ तृतीयम् । नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि स्थिता येषां वर्षामिषव इष्टुस्थानीयं हिंसासाधनमतिवृष्टयनावृष्ट्यादिभिरे प्रजानां हिंसां कुर्वन्ति तेभ्यो दश प्राचीरित्यादि समानम् ॥ ११ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—एकविंशतिदिनानि दीक्षित्वा पञ्च पञ्च दिनानि नान्यवस्तु भुञ्जीताऽऽममेव सर्वं भवेत् । प्रथमपञ्चकं पयः । द्वितीयं फलम् । तृतीयं दधि । चतुर्थमपि फलम् । एक उपवास एवं चरित्वैकविंशतिदिनानि हविष्याशी तिष्ठन्सदा जपेत्ततः पञ्च दिनानि गलप्रमाणजलस्थो भवेत् । एकदिनमघमर्षणविधानेन जपेत् । आचार्यस्य दशनिष्कं सुवर्णं दद्यात् । तत्समां च शुश्रूषां कृत्वा कृतपुरश्चरणो भवति । ततो नित्यवत्स्वाभावेनाष्टसहस्रमष्टशतं वाऽऽहुतीराज्येन जुहुयात् । यावज्जीवमनन्यमना जपेत् । ततोऽनेन कर्तव्यं कर्माच्यते । एवं सिद्धस्य वक्ष्यमाणममावास्यायां स्वाग्री कपिलाज्येनाष्टमहस्रमाहुतीर्जुहुयात् । हुत्वा केशानालिप्साष्टशतं जुहुयात् । अथर्वशिरःप्रत्युक्तविधानेनाऽऽराधनम् । ततः कृत्या रक्ताङ्गी रक्तमूर्धजा रक्तनयनोत्पद्यते । पूर्वमेवाजारुधिरपूरिताश्चतुरः कुम्भान्स्थापयित्वा तैस्तां तर्पयेत् । अन्यथाऽऽत्मानं नाशयेत् । तथा सर्वाक्राशयेत्सर्वं चाभिमतं साधयेत् । अनेनाऽऽज्येनायुतं जुहुयात् । कालज्ञानमुत्पद्यते । आयुषः प्रमाणं सर्वमेवोत्पद्यते । कापिलेन पयसा जुहुयादयुतम् । जातिस्मरो जायते । उवाच च फलम्—

श्रुतं रुद्रपसादेन सर्वमेव यथातथम् ।
 एकादशैकादशतो दानमुक्तं तथाऽनघ ॥
 पञ्चगोकर्णिकं दानं शंभुदानं तथैव च ।
 सार्वभौमकरं भूमेः कलशस्थापनं तथा ॥
 शिखास्फुटितसंस्कारखण्डनिर्माणदानकम् ।
 रुद्रैकादशपूजा च सोमवासुकिसंश्रुता ॥
 जातिस्मरक्रिया पुण्या कुलदानं तथैव च ।
 राज्ञामन्यच्च यत्कल्प्यं सर्वमुक्तमशेषतः ॥
 भूयोऽपि रुद्रमन्त्रेण वदस्व भवनाशनम् ।
 अपमृत्युजयं कर्म राज्ञामेव विशेषतः ॥
 समन्त्रकं सोपदेशं कालदेशं तथैव च ।
 सर्वमेतदनेनैव साध्यमुक्तं हि शंभुना ॥

(तैत्तिरीयसंहिता ५ । ४ ।)

तमिममेकादशानुवाकात्मकं रुद्राध्यायं विनियुक्ते—

रुद्रो वा एष यदाग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वैश्वितः स यथा
 वत्सो जातः स्तनं प्रेप्सत्येवं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति
 तस्मै यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेच्छतरुद्रीयं
 जुहोति भागधेयेनैवैनं शमयति नार्तिमार्छत्यध्वर्युर्न यज-
 मानः ॥ १ ॥

रुद्रः वै एषः यत् अग्निः सः एतर्हि जातः यर्हि सर्वः चितः
 सः यथा वत्सः जातः स्तनम् प्रेप्सतीति प्र-ईप्सति एवम् वै
 एषः एतर्हि भागधेयमिति भाग-धेयम् प्रेति ईप्सति तस्मै
 यत् आहुतिमित्या-हुतिम् न जुहुयात् अध्वर्युम् च यजमानम्
 च ध्यायेत् शतरुद्रीयमिति शत-रुद्रीयम् जुहोति भागधेयेनेति-
 भाग-धेयेन एव एनम् शमयति न आतिम् एति कच्छति
 अध्वर्युः न यजमानः १ ॥

सा० भा० यस्मिन्काले चीयमानोऽग्निरशेषचितिनिष्पादनेन सर्वश्चितो भवति
एतस्मिन्कालेऽयमग्निरुत्पन्नो भवति । सोऽयमुत्पन्नोऽग्निरिव रुद्र इत्युच्यते ।
देवैः स्वकीयवामवस्वदाने सति रोदनाद्वा प्राणिनां रोदनहेतुदुःखस्य द्राव-
णाद्वाऽग्निरिव रुद्रः । यथा लोके जातो वत्सस्तदानीमेव स्तनं प्राप्नुमिच्छति
एवमेवैष एतस्मिन्चितिसंपूर्तिकाले समुत्पन्नो रुद्रनामकोऽग्निः स्वकीयं भाग-
मिच्छति । तस्मा अग्नये कस्याश्चिदाहुनेरहोमेऽध्वर्युं यजमानं च भक्षयितुं
ध्यायेदग्निः । अतस्तत्परिहाराय शतरुद्रीयं जुहुयात् । शतमित्यपरिमितत्वं
लक्ष्यते । अपरिमिता रुद्रा यस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यन्ते सोऽध्वायः शत-
रुद्री यस्तेन होमे सति स्वकीयभागेन रुद्रस्य तुष्टत्वादध्वर्युयजमानौ न
म्रियेते ॥ १ ॥

अथ होमद्रव्यं विधत्ते—

यद्ग्राम्याणां पशूनां पर्यसा जुहुयाद्ग्राम्यान्पशूञ्छुचार्प-
येद्यदारण्यानामारण्यार्जतिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा
वा न ग्राम्यान्पशून्हिनस्ति नाऽऽरण्यान् ॥ २ ॥

यत् ग्राम्याणाम् पशूनाम् पर्यसा जुहुयात् ग्राम्यान् पशून्
शुचा अर्पयेत् यत् आरण्यानाम् आरण्यान् जर्तिलयवाग्वेति
जर्तिल—यवाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकयवाग्वेति गवीधुक—यवाग्वा
वा न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति न आरण्यान् ॥ २ ॥

सा० भा० शुचार्पयेत्संपातनरोगेण योजयेत् । जर्तिल आरण्यातिलः ।
गवीधुका आरण्यगोधुमाः ॥ २ ॥

पक्षान्तरं विधत्ते—

अथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजक्षी-

रेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजाहुत्यैव जुहोति न ग्राम्यान्
पशून् हिनस्ति नाऽऽरण्यान् ॥ ३ ॥

अथो इति खलु आहुः अनाहुतिरित्यना—हुतिः वै जर्तिलाः
च गवीधुकाः च इति अजक्षीरेणेत्यजा—क्षीरेण जुहोति
आग्नेयी वै एषा यत् अजा आहुत्येत्या—हुत्या एव जुहोति न
ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति न आरण्यान् ॥ ३ ॥

सा० भा० अदनीयं यद्द्रव्यं तदेवाऽऽहुतियोग्यम् । यदन्नः पुरुषो भवति
तदन्नास्तस्य देवताः इति न्यायात् । जर्तिला गवीधुकाश्च मनुष्यैर्नाशयन्ते
तस्मादाहुतियोग्या न भवन्तीत्याहुः । पूर्वपक्षोपन्यासादूर्ध्वमाहुः । तस्मादु-
भयं परित्यज्याजाक्षीरेण जुहुयात् । अजान्योरुभयोः प्रजापतिमुखजन्य-
त्वेन साजात्यादियमजाग्रेयत् आहुतियोग्यैव । अतस्तत्क्षीरद्रव्येण जुहोति
ग्राम्यारण्यपयसोरस्वीकारात्तेऽपि पशवो न हिंस्यन्ते ॥ ३ ॥

होमसाधनभूतां जुहुमपवदितुं साधनान्तरं विधत्ते—

अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽजायां घर्मां प्राप्तिञ्चन्सा
शोचन्ती पर्णं पराजिहीत सोऽर्कः अभवत्तर्कस्यार्कत्वमर्क-
र्णेन जुहोति सयोनित्वाये ॥ ४ ॥

अङ्गिरसः सुवर्गमिति सुवः—गम् लोकम् यन्तः अजायाम्
घर्मम् प्रेति असिञ्चन् सा शोचन्ती पर्णम् परेति अजिहीत
सः अर्कः अभवत् तत् अर्कस्य अर्कत्वमित्यर्क—त्वम् अर्क-
पर्णेनेत्यर्क—पर्णेन जुहोति सयोनित्वायेति सयोनि—त्वाये ॥ ४ ॥

सा० भा० प्रवर्गकाले महावीरे संतप्तं घृतं क्षीरसाहितं घर्मः । तं घर्मं प्रया-
णव्यग्रा अङ्गिरसः प्रमादादजायां प्रकर्षेणासिञ्चन् । सा शोचन्ती साऽप्यजा
तेनोष्णघृतेन तप्यमाना पर्णसदृशं स्वकीयं रोमसंघं भूमावपातयन् । स च
रोमसंघातोऽर्कः प्रसिद्धार्करूपेण प्ररुढः । अर्चनीयेन पूज्येन प्रवर्गघृतेन

तथाविधेनाजारोमसंघातेन चोत्पन्नत्वादस्य स्थावरस्यार्कनाम संपन्नम् । तेनार्कपर्णेन होमे सति पर्णक्षीरयोरुभयोरप्यनन्यकार्यत्वात्समानयोनित्वं संपाद्यते ॥ ४ ॥

होमकाले किञ्चिद्विशेषं विधत्ते—

उदङ् तिष्ठञ्जुहोत्येषा वै रुद्रस्य दिक्स्वायामेव दिशि
रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्टकायां जुहोत्यन्तत एव रुद्रं
निरवदयते ॥ ५ ॥

उदङ् तिष्ठन् जुहोति एषा वै रुद्रस्य दिक् स्वायाम्
एव दिशि रुद्रम् निरवदयत इति निः—अवदयते चरमायाम्
इष्टकायाम् जुहोति अन्ततः एव रुद्रम् निरवदयत इति
निः—अवदयते ॥ ५ ॥

सा० भा० अन्त्यदेशवर्तिनी चरमेष्टका सा च सूत्रकारेण दर्शिता—‘उत्तरस्य पक्षस उत्तरापरस्याः स्रक्त्वा विकर्ष्याः स्वयमातृणायाम्’ इति । अन्त्यदेशगतेन होमेन कूरमिमं रुद्रमन्तत एव निःसारयति ॥ ५ ॥

रुद्राध्याये होमसाधनमन्त्रविभागं विधत्ते—

त्रेधाविभक्तं जुहोति त्रयं इमे लोका इमानेव लोकान्
समावद्वीर्यान्करोति ॥ ६ ॥

त्रेधाविभक्तमिति त्रेधा—विभक्तम् जुहोति त्रयः इमे
लोकाः इमान् एव लोकान्समावद्वीर्यानि स्मार्त्त—वीर्यान्
करोति ॥ ६ ॥

सा० भा० तत्र त्रेधा विभाग एवं करणीयः । ‘नमस्ते रुद्र’ इत्यारभ्य
‘सभापतिभ्यश्च वो नमः’ इत्यन्तः प्रथमो भागः । ‘नमो अश्वेभ्यः’ इत्या-
रभ्य ‘अवार्याय च’ इत्यन्तो द्वितीयो भागः । ‘नमः प्रतरणाय च’
इत्यारभ्य ‘य एतावन्तश्च’ इत्यृचा सहितस्तृतीयो भागः ॥ ६ ॥

तिसृष्वप्याहुतिषु क्रमेण जानुदघ्नादिदेशेषु सुगधारणं हस्ताभिनयेन विधत्ते —

इयत्यग्रे जुहोत्यथेयत्यथेयति त्रयं इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति ॥ ७ ॥

इयति अग्रे जुहोति अथ इयति अथ इयति त्रयः इमे लोकाः एभ्यः एव एनम् लोकेभ्यः शमयति ॥ ७ ॥

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामित्यादियजुस्त्रयसाध्यं होमं विधत्ते—

तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति षट् संपद्यन्ते षड्वा ऋतवे ऋतुभिरेवैनं शमयति ॥ ८ ॥

तिस्रः उत्तरा इत्युत्तराः आहुतीरित्याहुती जुहोति षट् समिति पद्यन्ते षट् वै ऋतवः ऋतुभिरित्युत्तुभिः एव एनम् शमयति ॥ ८ ॥

पूर्वोत्तरपक्षभङ्ग्याऽनुपरिक्रम्य होमं विधत्ते—

यदनुपरिक्रामं जुहुयादन्तरवचारिणं रुद्रं कुर्यादथो खल्व्वाहुः कस्यां वाहं दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव होतव्यमपरिवर्गमेवैनं शमयति ॥ ९ ॥

यत् अनुपरिक्राममित्यनुपरिक्रामम् जुहुयात् अन्तरवचारिणमित्यन्तः अवचारिणम् रुद्रम् कुर्यात् अथो इति खलु आहुः कस्याम् वा अहं दिशि रुद्रः कस्याम् वा इति अनुपरिक्राममित्यनुपरिक्रामम् एव होतव्यम् अपरिवर्गमित्यपरिवर्गम् एव एनम् शमयति ॥ ९ ॥

सा०भा० अनुपरिक्राममनुक्रमेण परितो भ्रमणं कृत्वा यदि जुहुयात्तदानी-
 तं रुद्रमन्तरवचारिणमग्निक्षेत्रस्य मध्ये प्रविश्य चरन्तं कुर्यात् । स च प्रविष्टः
 क्रूरत्वादुपद्रवं करोत्येव तस्मात्परिभ्रमणं न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । अयो-
 शब्दः सिद्धान्तोपक्रमार्थः । अभिज्ञास्त्वेवमाहुः । खल्वाहुःशब्द उपन्य
 स्तपक्षनिराकरणद्योतनार्थः । यदुक्तं—पूर्वपक्षिणा तन्न भवतीत्यर्थः । अयं
 रुद्रः सर्वत्र संचरन्कदा कस्यां दिशि वर्तने कस्यां वा न वर्तत इति को ज्ञातुं
 समर्थोऽतो रुद्रगन्वेष्टुमनुक्रमेण परिभ्रमणं कृत्वैव होतव्यम् । तथा सति
 परितो यत्र कापि स्थितं रुद्रमवर्जयित्वैव शान्तं करोति । शान्तत्वादेवान्तः
 प्रविश्यायं रुद्रः संभ्रन्तः सञ्चरन्नोपद्रवं करोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

नमो रुद्रेभ्य इत्यादिमन्त्राणां यजमानवाचनं विधत्ते—

ए॒ता वै दे॒वताः सु॒वर्ग्या॑ या उ॒त्तमा॑स्ता यज॑मानं वाचयति
 ताभिरे॒वैनं॑ सु॒वर्गं॑ लो॒कं ग॑मयति ॥ १० ॥

ए॒ताः वै दे॒वताः सु॒वर्ग्या॑ इति सु॒वः—र्ग्याः॑ याः उ॒त्तमा॑ इत्युत्—
 तमाः ताः यज॑मानम् वा॒चय॑ति ताभिः॑ ए॒व ए॒नम् सु॒वर्गमि॑ति
 सु॒वः—गम् लो॒कम् ग॑मयति ॥ १० ॥

सा०भा० एतैर्यजुभिः प्रतिपाद्या या देवताः सन्ति ताः स्वर्गहेतवोऽत एवो-
 त्तमा उत्कृष्टाश्चरममन्त्रप्रतिपाद्यत्वाद्दोत्तमत्वम् । ता अध्वर्युर्यजमानं वाच-
 येत् । तत्प्रतिपादकानि यजूंषि पाठयेदित्यर्थः । तथा सति ताभिरेव देवता-
 भिरेनं यजमानं स्वर्गं प्रापयति ॥ १० ॥

अर्कपर्णस्य परित्यागदेशं विधत्ते—

यं द्वि॒ष्यात्तस्य॑ संच॒रे प॑शूना न्य॒स्येयः॑ प्र॒थमः॑ प॒शुर॑भि॒तिष्ठ॑ति
 स आ॒र्तिमा॑र्छति ॥ ११ ॥

यम् द्वि॒ष्यात् तस्य॑ संच॒र इति॑ सम्—च॒रे प॑शूनाम् नीति

अस्येत् यः प्रथमः पशुः अभितिष्ठतीत्यभि—तिष्ठति सः आर्तिम्
एति कच्छति ॥ ११ ॥

सा० भा० यं पुरुषं यजमानो द्विष्यात्तस्य पशूनां संचरमदेशे तदर्कपर्ण
परित्यजेत् । तत्पक्तं पर्णं यः पशुः प्रथम इतरेभ्यः पूर्वः सन्नभिकम्ब
तिष्ठति स म्रियेत ॥ ११ ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

प्रश्ने तु पञ्चमे प्रोक्तः शतरुद्रीयहोमकः ।
सभापतिभ्य इत्यन्त एको मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥
अवार्यायेत्यन्त एकस्तन्मसीत्यन्त उत्तरः ।
नमो रुद्रेभ्य इत्येषु पृथिव्यादिविभेदतः ॥
त्रैधा भिक्षस्ततो होमे षण्मन्त्रा इह कीर्तिताः ॥
अथ मीमांसा—

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

जर्तिलोक्तेश्चतुर्धा किं विकल्पोऽथ पयःश्रुतिः ।
विकल्पः पूर्वचन्मैवं वाक्यैकपात्पयसा सह ॥

अग्नौ श्रूयते —

जर्तिलग्वाग्वा वा जुहुयाग्दवीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्या-
न्यशून्हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च
गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजाहुत्यैव
जुहोति ॥

सा० भा० जर्तिला आरण्यतिलाः । गवीधुका आरण्यगोधूमाः । तयो-
रुभयोर्विकल्पः श्रौत एव । अनाहुतिरिति पूर्वयोः पक्षयोर्दूषितत्वाद्धोमाभा-
वस्तृतीयः पक्षः । न चात्र जर्तिलगवीधुकयोरनाहुतित्ववचनेन पर्युदासः
संभवति । आहुतिपदान्वितस्य नञ्पदजस्य जर्तिलगवीधुकपदान्वयायो-
गात् । पयोविधिश्चतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां गत्यन्तरा-
भावेन षोडश्विग्रहणाग्रहणवाट्टिकल्पे प्राप्ते ब्रूयः । पयोविधिना सह जर्तिला-
देरेकवाक्यत्वेनार्थवादत्वं युक्तम् । ग्राम्यारण्यपशुर्हिसाराहित्येन पञ्चस्तयो-

रपि जर्तिलगवीधुकयोरग्निहोमं प्रत्याहुतित्वं नास्ति । पयसस्तु तदस्ति ।
इत्थं महाभागं पय इति । तस्मादर्थवादः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षडुःसंहितायां
चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्य एकादशोऽनुवाकः समाप्तः॥

इति श्रीरुद्राध्यायनमकभाष्यं समाप्तम् ।

वृषाधिरुठं देवेशं सर्वलोकैककारणम् ।

ध्यायेद्ब्रह्मादिभिः स्तुत्यं पार्वतीसहितं शिवम् ॥

अस्य रुद्रसमुदायस्य केवलं जपमात्रेण सर्वसिद्धिः । त्रिषण्णस्त्रायां जपि-
त्वा पञ्चमहापातकात्पूतो भवति ।

अथ सर्वकामार्थः शौनकोक्तः प्रयोगः—

अथापरं पूर्वोक्तविधिना मन्त्रन्यासादिकं कृत्वा प्रस्थमात्रपरिणामपरिमिता-
न्वल्गुशानक्षतगन्धपुष्पसहितोदकयुक्तान्कृत्वा पूर्वोक्तविधिना देवमभ्यर्च्य देव-
पार्श्वे रुद्रप्रथमानुवाकमन्त्रैराज्याहुतीहुत्वा रुद्रैकादशिनीं जपेत् । जपान्ते
'अग्नाविष्णू'—इत्येकादशानामनुवाकानामेकैकं जपेत् । ततः पञ्चामृतैः स्नाप-
येत् । ततः पञ्चगव्येन । ततो 'नमस्ते—' इति प्रथमयोपचाराः । ततो यथा-
शक्ति ब्राह्मणान् रुद्रवेदिनो भोजयेत् । सर्वे कामाः संपद्यन्ते । अथवा रुद्रम-
हारुद्रातिरुद्रेष्वन्यतमं जप्त्वोक्तसंख्यया पायसं जुहुयात् । सर्वकामानवाप्नो-
ति । अथैवमेव यथासामर्थ्यं क्षीरेण घृतेन च स्नापयेत् । रुद्राध्यायेनाभि-
मन्त्र्य 'मा नस्तोके—' इत्यनेन घृतपायसेनायुतं जुहुयात् । अथ देशेऽन्तर्धाय
कपटग्रहादिषु मध्य एष एव विधिरुच्चाटने । फट्कारेण सर्वकार्याणि समा-
रभेत् । अथ राज्यकामस्य पद्मसौगन्धिकोत्पलानां 'प्रमुञ्च धन्वनः—' इति
मन्त्रेण भगवतो महेश्वरस्योभयचन्दनाक्तानां शतसहस्रं महेश्वरस्य शिरस्या-
रोपयेत् । राजा श्रियं विन्दति । 'नमो वः किरिकेभ्यः—' इत्यनेन तिल-
तण्डुलानामाज्याक्तानां शतसहस्रं जुहुयात् । राज्यं प्राप्नोति ।

अथान्यो बौधायनोक्तः—

रुद्रमहारुद्रातिरुद्राणामन्यतमं जप्त्वोक्तसंख्यया राष्ट्रकामो यवानाज्याक्ता-
नयुतं जुहुयात् । अथ श्रीकामस्य । रुद्रमहारुद्रातिरुद्राणामन्यतमं जप्त्वा
पायसेनायुतं जुहुयात् । श्रियं लभते । वित्तकामस्य 'इमा रुद्राय' इत्यनेन
विकैः शतसहस्रं जुहुयात् । अथ कालिकापुराणे सनत्कुमारः—

आदावङ्गानि संयोज्य स्नात्वा देहे स्वके द्विजः ।
 ततो वत्स महादेवं पूजयेद्विधिपूर्वकम् ॥
 एकं लिङ्गं नदीतीरे ह्यपरास्यं जलैः स्तपेत् ।
 पञ्चगव्येन भूयोऽपि शंभुं पलशतेन च ॥
 संस्त्राप्य वारिणा भूयो ध्यात्वा तं जगदीश्वरम् ।

(एकं लिङ्गं वृषभादिपरिवाररहितम् । अपरास्यं पश्चिमाभिमुखम्)

तद्गोरोचनया सार्धं लेपयेद्भक्तितो हरम् ॥
 श्रीवृक्षोत्थैस्ततः पत्रैर्निश्छिद्रैर्जन्तुवर्जितैः ।
 नैव पर्युषितैः स्निग्धैः प्रोक्षितैरर्चयेच्छिवम् ॥
 एकादश दिनान्येवमर्चयेत्तं महेश्वरम् ।
 विधिनाऽनेन देवेशं भूयस्तं नै निबोध मे ॥
 दिनान्येकादशैवाऽऽदौ पूजान्ते होममाचरेत् ।
 साज्यैर्विल्वदलैर्नित्यं दक्षिणां दिशमास्थितः ॥
 एवं नीलोत्पलैर्भूयः पद्मैश्चैव सुगन्धिभिः ।
 होममर्चां प्रकुर्वीत त्रिरेकादशधासरान् ॥
 सघृतं गुग्गुलं दग्ध्वा नित्यमेव हरप्रियम् ।
 पूजान्ते परया भक्त्या तस्यैवं धनसंचयः ।
 वित्तकामो यदा सोऽऽस्थादालिङ्ग्य वनस्पतीन् ।
 जपेद्बुद्धालिङ्ग्य ध्यायेद्भुजं ते हैमता ययुः ॥
 रुपुष्पं वा तरुं ब्राह्मं विल्वं वाऽऽलिङ्ग्य ताञ्जपेत् ।
 आवर्तयन्बहून्वारान्स्रष्टुषो हैमता व्रजेत् ॥
 तीर्थे कनखले गत्वा जप्त्वा रुद्रान्वहून्पुनः ।
 जपेन्नध्यजले कृष्णपाषाणां हैमताभिर्युः ॥
 महापर्वतमाश्रित्य अवष्टभ्य दिने दिनं ।
 जपेदेकादशाहान्ते निर्यि प्राप्नोति पुष्कलम् ॥
 समिधो वैतसीश्चेतन्निमध्वक्ता जुहोति यः ।
 तदन्ते जायते तस्य द्रविणं पुष्कलं बहु ॥
 मधुबिल्वदयो वृक्षा आलिङ्ग्यैकादशे दिने ।
 जपान्ते हैमतां यान्ति तथ्यं तत्र न संशयः ॥

अथवा लिङ्गमाश्रित्य स्वयंभुमपराङ्मुखम् ।
 संछाद्यैकादशाहानि जपेदेतत्सुपङ्कजैः ॥
 पशून्वा कुत्तिसताश्चैव न पश्येन्न च संस्पृशेत् ।
 यं पश्येन्न्यपयाते तु हेमं स्यादद्वादशेऽहनि ॥

अथान्यः—

कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत्कृष्णचतुर्दशी ।
 स्थण्डिलं चोपलिप्यार्कपस्तरे वा जपेत्सुधीः ॥

‘ नमो अस्तु नीलग्रीवाय ’ इत्यनेन सहस्राभिमन्त्रितं घृतपायसमीश्वराय निवेदयेत् । कार्षापणानां सहस्रमुत्पद्यते । अथान्यः । ‘ प्रमुञ्च धन्वनः ’ इत्यनेन यथासिद्धान्नं महानसेऽग्रावष्टसहस्रं जुहुयात् । द्रव्यमव्यवच्छिन्न-मक्षयं भवति । अथान्यः । ‘ नमो वः किरिकेभ्यः ’ इति तिलाहुतीनामयुतं जुहुयात् । कार्षापणानां सहस्रमुत्पद्यते ” । इति कालिका पुराणे ।

अथान्नकामस्य शौनकः—

‘ असौ यस्ताम्रः ’ इत्यनेनोभयेनाहरहरुदयास्तमययोरादित्यमुपतिष्ठेता-क्षयन्मुपतिष्ठेते ।

अथ बौधायनः—

उदुम्बरसमिद्धिर्ध्वक्षतैर्वा रुद्रमहारुद्रातिरुद्राणामन्यतमं जप्त्वा तन्त्रोक्त-संख्यया जुहुयादन्नमुत्पद्यते ।

अथ वृष्टिकामस्य शौनकः ।

‘ असौ यस्ताम्रः ’ इत्यनेनोदकशाक्यवाहरो वेतससमिधामयुतं जुहुया-द्गुडक्षीराक्तानां वाऽयुतं जुहुयात् । भगवानादित्यो वृष्टिं मुञ्चति ।

अथाऽऽयुष्कामस्य स एवाऽऽह—

आयुष्कामः पूर्वोक्तविधिना देवमाराध्य सर्वदिक्षु रक्तपीतकृष्णवल्लीन्द-त्वा रुद्रैकादशिनीमेकादशकृत्वो जप्त्वा ‘ आरात्ते गोम्र ’ इति षोडशोपचा-रान्कृत्वा तमेव मन्त्रं सहस्रं जपेत् । व्याधितश्चेद्रोगेर्दिने ब्राह्मणाय दक्षिणां दत्त्वा सहस्रं जापयेत् । व्याधिभ्यः प्रमुच्यते शतायुर्भवति ।

अथ पुत्रकामस्य शौनकः—

‘ परि णो रुद्रस्य ’ इति वटसमिधामयुतं जुहुयात्पुत्र आयुष्पानुत्पद्यते ।

अथ गोकामस्य स एव—

‘ नमो वः किरिकेभ्यः ’ इति मन्त्रेण वैकङ्कतोदुम्बरसमिधां दध्यक्तानामयुतं जुहुयात् । अनन्तगोस्वामी भवति । न च गावः प्रक्षीयन्ते । अथवाऽनेनैव मन्त्रेणार्कपर्णशतं गोपयसैकादशाऽऽहुतीर्जुहुयादेकादश गाव उत्पद्यन्ते ।

अथ वाकामस्य स एवाऽऽह—

महाचतुष्पथे वल्मीकमृदा लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य पञ्चगव्येन स्नापयेत् । ‘ नमो वः किरिकेभ्यः ’ इत्यनया चाभिमन्त्र्य ‘ मा नस्तोके ’ इति घृतपायसं दिनद्वयं बिल्वमुपहरेत् । दक्षिणामूर्तौ वचाफलसमर्थफलं चूर्णं सुसूक्ष्मं कृत्वा ताम्रभाजने न्यसेत् । कपिलाघृतेनाऽऽल्लोडय प्रदेशिन्या नियुताभिमन्त्रितं कृत्वा पिबेदमतिहृतवाक्यो भवति ।

पुनः स एव—‘द्रापे अन्धसस्पते’ इत्यादिना शतसहस्रं जुहुयात् । वासां-
स्वक्षराणि भवन्ति । अथ वश्यकामस्य बौधायनः—

रुद्रैकादशिनीलघुरुद्रमहारुद्रातिरुद्रेष्वन्यतमं जप्त्वा

जुहुयाच्छवेतपुष्पाणि स विश्वं कुरुते वशम् ।

अथ कृत्स्नं जगत्कश्चिद्वशीकर्तुं समीहते ।

नाभिमात्रजलस्थश्च जपेद्रुद्रान्वहंस्तथा ॥

कृत्वा चैवार्चनं शंभोरादाय नियमं ततः ।

आदित्याभिमुखो भूत्वा रुद्रानावर्तयेत्सदा ॥

तस्याऽऽवर्तयतो रुद्राञ्जिताक्षस्य च धीमतः ।

वृषकेतुः समायाति वरदो भक्तवत्सलः ॥

अथाऽऽरोग्यकामस्य शौनकाः—‘मा नो महान्तम्’ इति मन्त्रेण तिलाहुतीनामयुतं जुहुयात् । बालानां परिजनस्याऽऽरोग्यं भवति । अथ प्रत्युपस्थिते सर्वभये क्लेशविमोक्षकामः पूर्वोक्तविधिना मन्त्रदेवन्यासादिकं कृत्वा बलींश्च दत्त्वा ‘ मीढृष्टम् ’ इति पुनः षोडशोपचारं कृत्वा रुद्रैकादशिनीमेकाशकृत्वो जप्त्वा जापयित्वा वा रुद्रवेदिनं सर्वेभ्यो भयेभ्यः प्रमुच्यते नात्र संशयः । ‘ इमां रुद्राय ’ इति मन्त्रेण दधिमधुपायसाहुतीनां प्रत्येकमयुतं जुहुयात्सर्वभयान्युपशाम्यन्ति ।

अथ शान्तिकामः पूर्वोक्तविधिना मन्त्रदेवन्यासादिकं कृत्वा देवमाराध्य रुद्रवेदिनं ब्राह्मणमाचार्यं वृत्वा स्वयंभूलिङ्गमभिगम्य तत्राप्यनेनैव विधिनाऽऽराधनं कृत्वा पञ्चामृतैः स्नापयित्वा प्रथमानुवाकेनाऽऽज्यहोमं कृत्वा देवं संपूज्य ‘ नमस्ते रुद्र मन्यवे ’ इत्येकादशानुवाकानां जपं कुर्याद्धारामास्त्रावयन् तथा जपान्ते ‘ अग्नाविष्णू सजोषसे ’ इत्येकादशानुवाकानामेकमेकं

जपेत् । पुनः पञ्चामृतैः स्नापयेत्ततो देवं समभ्यर्च्य भक्ष्यभोज्ययुतं नैवेद्यं दत्त्वा चतुरः पूर्णकलशान्पञ्चमृत्तिकापञ्चपल्लवपञ्चरत्नयुतानक्षतगन्धधूपादिभिरर्चयित्वा सितवस्त्रवेष्टितान्कृत्वा 'शं नो वातः पवताम्' इति शान्तिं ध्यायञ्जपत्वाऽभिषेकं कारयेच्छान्तिर्भवति । ततः स्वस्थो भवति । आचार्याय सितवस्त्रयुगुलं धेनुं काञ्चनं च दद्याद्ब्राह्मणांश्च भोजयेच्छान्तिर्भवति । पुनः शौनकः—'मा नो महान्तम्' इति मन्त्रेणाश्वत्थसमिधामयुतं जुहुयात् । प्रति-संवत्सरं यात्रायामयुतं जुहुयात् । एवं कृत आत्मीयस्य बालस्त्रीवृद्धजातस्य शान्तिः । 'नमो भवाय' 'नमो ज्येष्ठाय' इत्येताभ्यां कुमारग्रहादिग्रस्तानां भस्माभिमन्त्र्य रक्षां कारयेत् । रात्रौ शिखां च वध्नीयात्कुमारादिग्रहभयं न भवति । 'मीढुष्टम शिवतम' इति महाभये चौरभयेऽग्निभये प्राणात्यये वा मनसा जपेत्क्षेमेणाऽऽगच्छति । 'इमा रुद्राय' इत्यनेन सुवर्णदूर्वा-ङ्कुरैः शतसहस्रं जुहुयात् । महाज्वरोपघाते गतायुरपि दीर्घायुर्भवति । 'नमस्ते रुद्र मन्यवे' इति चतुर्भिः प्रत्यृचं यवगोधूमगवीधुकजर्तिलानां दधिघघृतताक्ता-नामयुतं जुहुयात् । एकादशद्वादशरात्रेण वा वायुमुपशमयति । 'अध्य-वोचदधिवक्ता' इति सर्वरक्षा कर्तव्या । आतुरेभ्यः सर्पपान्सप्ताभिमन्त्रिता-न्कृत्वा चतुर्दिशं प्रक्षिपेदशदिक्षु रक्षा कृता भवति । पायि गच्छतोऽसच्छान्तिमुपगच्छति । सर्पेण ब्रह्मराक्षसभूतपिशाचादिभ्यो मोक्षयति । 'या ते रुद्र शिवा तनुः' इति ऋष्याऽन्तिमा तया प्रतिवत्सरं सहस्राभिमन्त्रितं कृत्वेकादश ग्रन्थीन्दत्त्वा बालानां गुर्विणीनां च हस्ते वध्नीयात् । बाला गुर्विण्यश्च सुखेन वर्धन्ते । यक्षराक्षसाद्युत्सादनं च । 'सहस्राणि' इति रक्तवाससा रक्तोष्णीषरक्तमाल्यानुलेपनेर्देवं समर्चयेत् । श्मशान एकवृक्षे नदी-शुलिने चतुष्पथे वने वा कार्पासतण्डुलपरिवेष्टितां महातैलाक्तां श्मशानाग्नौ प्रदीप्तेन यवपिष्टेनैकादशाभिमन्त्रितेन यक्षराक्षसादेः शत्रोरपि प्रतिकृतिं कृत्वो-रसि कटुवैलेन प्रतिमां कृत्वाऽऽस्थाप्य दक्षिणभूमिभाग एकैकेन शरेणैकादशप्रा-णावतनेषु विबोदेयेत् । सहसागतं सकललोकगतं वा शत्रुमुत्सादयति । 'नमो रुद्रेभ्यः' इति मध्याह्ने रुक्मकण्टकैर्जुहुयात्सर्पपैशाहरदूर्वा प्रत्यापत्ती राष्ट्रे देवयोनयः सपिशाचाश्च भ्रंशन्ति खचरीणां स्त्रीणां यातुधानानां वा भस्मी भवन्ति । अथेमाः शान्तयः—'इमा रुद्राय' इति मन्त्रेण गवामुपघाते गोष्ठमध्येऽग्निमुपसमाधाय वैकङ्कतसमिधामयुतं जुहुयात् । गवां शान्तिर्भवति । यावन्तश्चतुष्पदास्तावद्भय एवमेव शान्तिविधिं

कुर्यात् । “ नमस्ते रुद्र मन्यवे ” इत्यनेन गवामुपघाते गोष्ठमध्येऽग्निमुपसमाधाय वैकङ्कतसमिधामयुतं जुहुयात् । पश्वादीनां शान्तिर्द्विगुणेन महान् शान्तिरिति ।

अथ शत्रुमारणकामः पूर्वोक्तविधिना मन्त्रन्यासादि कृत्वा दिक्पालेभ्यो रक्तौदनवलीन्दत्त्वा ‘ स्तुहि श्रुतम् ’ इत्यनेन षोडशोपचारान्कृत्वा रुद्रैकादशिनीमेकादशकृत्वो जपित्वा पुनः ‘ स्तुहि श्रुतम् ’ इति सहस्रं जपेत्प्रत्यहम् । सप्तरात्रेण शत्रुविनाशो भवति । अथ कृत्यामुत्पादयितुकामो रक्तवाससा रक्तोष्णीषरक्तमालयानुलेपनैर्देवमर्चयेत् । श्मशानाङ्गणे लोहितशलाकाः प्रादेशमात्रा महातैलाक्ता लक्षं जुहुयात् । “ उत्तिष्ठ रक्ताङ्गि रक्तनेत्रे रक्तकेशि ” कन्यां तां क्षिप्रमेव रुधिरकुम्भेन पूर्णमांसमात्रेण तर्पयेत् । अन्यथा कर्तारमेव हिंसेत् । सा त्वरिता यन्त्रिता वदति “ कं धर्षयामि वद वा ज्ञायते यदि त्रैलोक्यस्थितमभ्युत्सादयिष्यामि ” इति । तथा चैकैकस्य शरीरस्य ग्रामे नगरे गृहे च प्रयोगः । शाकं यज्ञस्यमुपयोक्ष्यमुपोष्य द्वादशरात्राणि लघुभ्यो लघूनि महान्तीति अमहीनानि तुलापुरुषचान्द्रायणानां मध्यम एव विकल्प्य ग्रहणे त्वाचम्य नित्याभिवाद्यावलम्बिनाऽन्यथा पठेत्, इति । ‘ प्रमुञ्च धन्वनः ’ इति पद्भिरायुधमभिपन्थ्य संग्रामोपनीताः शत्रवः पलायन्ते । अभिमुखा नावतिष्ठन्ते । दर्भकण्टकानामयुतं जुहुयात् । प्रभूतः शत्रूयते क्षत्रियादिः । क्षत्रियो दिवसत्रिभागे वैश्यः षड्भागेन चतुर्भागेण शूद्रः । तथा चाव्याहतं कर्मेत्याचक्षते । ‘ विकिरिद्विलोहित ’ इति यथा शत्रुभिरनेकपर्यायसुप्तशत्रुमुखे जुहुयात् । सर्वे विभ्रमनसो विमुखाः शत्रवश्च पलायन्ते । ‘ नमो हिरण्यवाहवे ’ इत्यनुवाकैः कटुतैलाक्तानां राजाभिषाङ्कितानां सर्षपाञ्जुहुयात् । चक्रमुत्सादयति । फट्कारेण देवस्योपरि मालामघोशिरा(!)मवलम्ब्य सशिरसा वस्त्रेण रुधिरमाप्लाव्य त्रिकटुकेनाभ्यज्य देवकराङ्गुलिना रेखामुत्पाद्य शत्रोर्नामानुस्मरञ्जयेत् । सबलसमुदायं शत्रुमुच्चाटयति । एवं कृत्स्नं ग्राममुच्चाटयति एकाह्ना । राजानमहोरात्रेण संपूर्णमर्धदिवसेन क्षत्रियं क्षपयति । दिवसत्रिभागेण वैश्यं चतुर्भागेण शूद्रम् । तथा चाव्याहतं कर्मेत्याचक्षते । एतत्सर्वं शौनकोक्तं हेमाद्रौ । अथ मेरुतन्त्रोक्तम्—

रौद्रीं धारां ततः कुर्यात्प्रोच्यते तद्विधानकम् ।

नमस्ते रुद्राग्नाविष्णू इत्यध्यायद्वयेन च ॥

आवर्तनमिति प्रोक्तं गङ्गास्नानफलप्रदम् ।
 आवर्तनाभिषेकं तु यः कुर्यात्प्रत्यहं नरः ॥
 तस्यैव दिनजं पापं दैवजं नाशमाप्नुयात् ।
 संध्यावन्दनतः क्षीणं तच्चेत्प्राग्जन्मजं भवेत् ॥
 एकः पाठो नमस्तेऽस्य ह्यनुवाकः परस्य च ।
 एवं भवाय नमस्तेऽस्याग्राविष्णू तथैककम् ॥
 इयं रुद्री समाख्याता रौद्रपापनिकृन्तनी ।
 अनया प्रत्यहं यस्तु कुर्याद्विष्णुभाषेचनम् ॥
 जन्मजन्मकृतं पापं वर्षमध्ये प्रणश्यति ।
 रुद्रीभिरेकादशभिर्लघुरुद्रः प्रकीर्तितः ॥
 अनेन सिक्तं यैर्लिङ्गं ते न पश्यन्ति भास्करिम् ।
 एकादशभिरेतैस्तु महारुद्रः प्रकीर्तितः ॥
 निर्धनो धनमाप्नोति महापातकनाशनः ।
 अनेन विहितो होमः सोमयागफलप्रदः ॥
 अनधिकारी दीक्षायां करे पक्षस्त्वयं मतः ।
 एकादशमहारुद्रैरतिरुद्रः प्रकीर्तितः ॥
 अतिपापहरो यस्माद्दृष्टाऽन्या नैव निष्कृतिः ॥
 इति मेरुतन्त्रोक्तं विधानं समाप्तम् ।

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्येऽग्निकाण्डे श्रीरुद्रपञ्चसंज्ञितः
 पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ।

समाप्तमिदं नमकभाष्यम् ।

अथ चमकभाष्यप्रारम्भः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

परिषेचनमुख्यास्तु संस्काराः षष्ठ ईरिताः ।

वसोर्धारादयः शिष्टाः प्रोच्यन्तेऽस्मिस्तु सप्तमे ॥

कल्पः—‘ अग्नाविष्णू सजोषसा ’ इति चतुर्गृहीतं हुत्वौदुम्बरीं सुचं
व्याममात्रीं मृदा प्रदिग्धां पश्चादासेचनवतीं घृतस्य पूरयित्वा ‘ वाजश्च मे
प्रसवश्च मे ’ इति संततां वसोर्धारां जुहोत्यामन्त्रसमापनादिति । अत्र द्वेका-
दशभिरनुवाकैर्मन्त्रः समाप्यते ।

चतुर्गृहीतहोममन्त्रपाठस्तु—

ॐ अग्नाविष्णू सजोषसेमा वर्धन्तु वां गिरः ।

युन्नेर्वाजेभिरा गतम् ॥ १ ॥

ओम् अग्नाविष्णू इत्यग्ना—विष्णू सजोषसेति स—जोषसा इमाः
वर्धन्तु वाम् गिरः । यन्नेः वाजेभिः एति गतम् ॥ १ ॥

सा० भा० हेऽग्नाविष्णू युवां सजोषसा समानपीती भवतम् । वां युवयो-
रिमा गिरः स्तुतिरूपा वाचो वर्धन्तु वृद्धिं प्राप्नुवन्तु । युवामपि युन्नेर्धनै-
र्वाजेभिरन्नेश्च युक्तावागतमिहाऽऽगच्छतम् ॥ १ ॥

अथैकादशानुवाकात्मको मन्त्र उच्यते । अनुवाकभेदस्त्वयज्ञसंयुक्ते कर्मणि
पृथङ्मन्त्रत्वेनानुष्ठेयत्वादुपपद्यत इति ॥

तत्र प्रथमानुवाकपाठस्तु—

वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे
क्रतुश्च मे स्वरश्च मे लोकश्च मे श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे
ज्योतिश्च मे सुवश्च मे प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽ-
सुश्च मे चित्तं च म आधीतं च मे वाक्च मे मनश्च मे
चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च म ओजश्च मे

सहश्च म आयुश्च मे जरा च म आत्मा च मे तनूश्च मे
शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थानि च मे परूश्च
च मे शरीराणि च मे ॥ १ ॥

वाजः च मे प्रसव इति प्र-सवः च मे प्रयतिरिति प्र-
यतिः च मे प्रसितिरिति प्र-सितिः च मे धीतिः च मे
ऋतुः च मे स्वरः च मे श्लोकः च मे श्रावः च मे श्रुतिः
च मे ज्योतिः च मे सुवः च मे प्राण इति प्र-अनः च
मे अपान इत्यप-अनः च मे व्यान इति वि-अनः च मे
असुः च मे चित्तम् च मे आधीतमित्या-धीतम् च मे
वाक् च मे मनः च मे चक्षुः च मे श्रोत्रम् च मे दक्षः
च मे बलम् च मे ओजः च मे सहः च मे आयुः च मे
जरा च मे आत्मा च मे तनूः च मे शर्म च मे वर्म च
मे अङ्गानि च मे अस्थानि च मे परूश्च च मे शरीराणि
च मे ॥ १ ॥

सा० भा० वाजोऽन्नम् । चशब्दो वक्ष्यमाणद्रव्यापेक्षया समुच्चयार्थः । मे मम
कल्पतामिति पदं दशमानुवाके वक्ष्यमाणं सर्वत्रानुपज्यते । संपद्यतामित्यर्थः ।
प्रसवोऽन्नस्याभ्यनुज्ञानं दीयतां भुज्यतामित्येवंरूपम् । प्रयातिः शुद्धिः ।
प्रसितिर्बन्धनमन्नविषयकपीतसुक्यम् । धीतिरन्नधारणम् । ऋतुरन्नहेतुर्यज्ञः ।
स्वरो मन्त्रगत उदात्तादिः । श्लोकः स्तुतिः । श्रावः श्रावयितृत्वसामर्थ्यम् ।
श्रुतिः श्रवणसामर्थ्यम् । ज्योतिः प्रकाशः । सुवः स्वर्गः । प्राणापानव्याना वायु-
वृत्तिविशेषाः । असुस्तद्वृत्तिमान्वायुः । चित्तं मनोजन्यं ज्ञानम् । आधीतं तेन
ज्ञानेन सर्वदा विषयीकृतं द्रव्यम् । वागादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः । दक्षो ज्ञानेन्द्रिय-
गतं कौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियगतं सामर्थ्यम् । ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः ।
सहो वैरिविषयमभिभवितृत्वम् । आयुः प्रसिद्धम् । जराऽऽयुषो बलीपक्षिता-

दिपर्धन्तत्वम् । आत्मा शास्त्रप्रसिद्धः परमात्मा । तनूः शोभनसंनिवेशं वपुः ।
शर्म सुखम् । वर्म शरीररक्षककवचादि । अङ्गानि संपूर्णावयवाः । अस्थानि
यथास्थानं स्थितान्यस्थीनि । परूषि अङ्गुल्यादिपर्वाणि । शरीराणि पूर्व-
मनुक्ताः शरीरावयवाः ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां
चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चमकभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयमाह—

ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽ-
मश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे
प्रथिमा च मे वर्ष्मा च मे द्राघुया च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च
मे सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनं च मे वशश्च मे
त्विषिश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातं च मे जनिष्य-
माणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे वित्तं च मे वेद्यं च मे
भूतं च मे भविष्यच्च मे सुगं च मे सुपथं च म ऋद्धं च
म ऋद्धिश्च मे क्लृप्तं च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुम-
तिश्च मे ॥ २ ॥

ज्यैष्ठ्यम् च मे आधिपत्यमित्याधि-पत्यम् च मे
मन्युः च मे भामः च मे अमः च मे अम्भः च मे जेमा
च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्ष्मा च
मे द्राघुया च मे वृद्धम् च मे वृद्धिः च मे सत्यम् च मे
श्रद्धेति श्रत्-धा च मे जगत् च मे धनम् च मे वशः च
मे त्विषिः च मे क्रीडा च मे मोदः च मे जातम् च मे
जनिष्यमाणम् च मे सूक्तमिति सु-उक्तम् च मे सुकृत-
मिति सु-कृतम् च मे वित्तम् च मे वेद्यम् च मे भूतम् च

मे भविष्यत् च मे सुगमिति सु-गम् च मे सुपथमिति
 सु-पथम् च मे ऋद्धम् च मे ऋद्धिः च मे कृतम् च मे
 कृतिः च मे मतिः च मे सुमतिरिति सु-मतिः च मे ॥ २ ॥

सा० भा० ज्यैष्ठ्यं प्रशस्ततमत्वम् । आधिपत्यं स्वामित्वम् । मन्गुभामशब्दौ
 क्रोधावान्तरविशेषवाचिनौ । एको मानसः । अपरोऽक्षमादिलिङ्गजन्यो
 बाह्यः । अमोऽप्रमेयत्वं विरोधिभिरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् । अम्भः
 शैत्यमाधुर्योपेतमुदकम् । जेमा जयसामर्थ्यम् । महिमा महत्त्वं जयसंपादित-
 वनादिसंपत्तिः । वरिमा वरणीयत्वं पूज्यत्वम् । प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः ।
 वर्ष्मा पुत्रपौत्रादिशरीराणि । द्राघुषा पुत्रपौत्रादिविषयं दीर्घत्वम् । अवि-
 च्छिन्ना संततिरित्यर्थः । वृद्धं प्रभूतमन्नं धनं च । वृद्धिर्विद्यादिगुणैरुत्कर्षः ।
 सत्यं यथार्थभाषणम् । श्रद्धा परलोकोऽस्तीति बुद्धिः । जगत्, जङ्गमा-
 जङ्गमात्मकं गवादि । धनं सुवर्णादि । वशः सर्वस्वाधीनत्वम् । त्विषिः
 शरीरकान्तिः । क्रीडाऽक्षयूतादिः । मोदस्तज्जन्यो हर्षः । जातं पूर्वसिद्धा-
 पत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् । सूक्तमृक्समूहः । सकृत् तज्जन्यम-
 पूर्वम् । वित्तं पूर्वलब्धम् । वेशमितः परं लब्धव्यं द्रव्यजातम् । भूतं पूर्व-
 सिद्धं क्षेत्रादि । भविष्यत्संपत्स्थमानम् । सुगं सुष्ठु गन्तव्यं बन्धुजनयुक्त-
 ग्रामान्तरादि । सुपथं चोरादिरहितो मार्गः । ऋद्धं वर्धितं धनादिकमनुष्ठि-
 तकर्मफलं वा । ऋद्धिरनुष्ठास्यमानसत्रफलम् । वलृप्तं समर्थं स्वकार्यक्षम-
 द्रव्यम् । वलृप्तिः स्वकीयसामर्थ्यम् । मतिः पदार्थमात्रनिश्चयः । सुमतिः
 दुर्घटराजकार्यादिनिश्चयः ॥ २ ॥ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां
 चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चमकभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

तृतीयमाह—

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे कामश्च मे
 सौमनसश्च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे वस्यश्च मे यराश्च मे
 भगश्च मे द्रविणं च मे यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च मे

धृतिश्च मे विश्वं च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रं च मे सूश्च
 मे प्रसूश्च मे सीरं च मे लयश्च मे ऋतं च मेऽमृतं च मे
 यक्ष्मं च मेऽनामयच्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽन-
 मित्रं च मेऽभयं च मे सुगं च मे शयनं च मे सूषा च
 मे सुदिनं च मे ॥ ३ ॥

शम् च मे मयः च मे प्रियम् च मे अनुकाम इत्य-
 नु-कामः च मे कामः च मे सौमनसः च मे भद्रम् च मे
 श्रेयः च मे वस्यः च मे यशः च मे भगः च मे द्रविणम्
 च मे यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमः च मे धृतिः च मे
 विश्वम् च मे महः च मे संविदिति सं-वित् च मे ज्ञात्रम्
 च मे सूः च मे प्रसूरिति प्र-सूः च मे सीरम् च मे लयः
 च मे ऋतम् च मे अमृतम् च मे अयक्ष्मम् च मे अनाम-
 यत् च मे जीवातुः च मे दीर्घायुत्वमिति दीर्घायु-त्वम्
 च मे अनमित्रम् च मे अभयम् च मे सुगमिति सु-गम्
 च मे शयनम् च मे सूषेति सु-उषा च मे सुदिनमिति
 सु-दिनम् च मे ॥ ३ ॥

सा० भा० शंशब्द ऐहिकसुखवाची । मयःशब्द आमुष्मिकसुखवाची । प्रियं
 प्रीतिकारणं वस्तु । अनुकामोऽनुकूलस्वनिमित्तेन काम्यमानः पदार्थः । एत-
 दुभयमैहिकमेव तारतम्योपेतम् । काम आमुष्मिकः स्वर्गादिकः । सौमनसो
 मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । भद्रं कल्याणमिह लोके रमणीयम् । श्रेयः पर-
 लोकहितम् । वस्यो निवासहेतुर्गृहादिः । यशः कीर्तिः । भगः सौभाग्यम् ।
 द्रविणं धनम् । यन्ता नियामक आचार्यादिः । धर्ता पोषकः पित्रादिः ।
 क्षेमो विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः । धृतिर्धैर्यमापद्यपि निश्चलत्वम् । विश्वं

सर्वजनानुकूल्यम् । महः पूजा । संविद्वेदशास्त्रादिविज्ञानम् । ज्ञात्रं ज्ञापयितृ-
त्वसामर्थ्यम् । सुः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् । प्रसूर्भृत्यादिप्रेरणसामर्थ्यम् । सीरं
गोळाङ्गळादिकृषिसाधनसंपत्तिः । लयस्तत्प्रतिबन्धनिवृत्तिः । ऋतं यज्ञादिकर्म ।
अमृतं तत्फलम् । अयक्ष्मं राजयक्ष्मादिप्रबलव्याधिराहित्यम् । अनामयञ्जव-
राद्यल्पव्याधिराहित्यम् । जीवातुर्जीवनकारणं व्याधिपरिहारार्थपौषधम् ।
दीर्घायुत्वमपमृत्युराहित्यम् । अनमित्रं वैरिराहित्यम् । अभयं भयराहित्यम् ।
सुगं शोभनगमनम् । सर्वैरङ्गीकृताचरणमित्यर्थः । शयनं शय्योपधानादिसं-
पत्तिः । सूषा स्नानसंध्यावन्दनादियुक्तः शोभनः प्रातःकालः । सुदिनं
यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं कृत्स्नं दिनम् ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां
चतुर्थकाण्डे सप्तप्रपाठके चमकभाष्ये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

चतुर्थमाह—

ऊ॒र्क्च॑ मे॒ सूनृ॑तां च॒ मे प॑य॒श्च मे॒ रस॑श्च॒ मे घृ॑तं च॒ मे म॑धुं
च॒ मे स॒ग्धि॑श्च॒ मे स॒पी॑तिश्च॒ मे कृ॒षि॑श्च॒ मे वृ॒ष्टि॑श्च॒ मे जै॒त्रं च॒
म॒ औ॒द्भि॑यं च॒ मे र॒यि॑श्च॒ मे रा॒य॑श्च॒ मे पु॒ष्टं च॒ मे पु॒ष्टि॑श्च॒ मे वि॒-
भु॒ च॒ मे प्र॒भु॒ च॒ मे ब॒हु च॒ मे भू॒य॑श्च॒ मे पूर्णं॑ च॒ मे पूर्ण॑तरं च॒
मेऽक्षि॑तिश्च॒ मे कू॒य॑वाश्च॒ मेऽन्नं॑ च॒ मेऽक्षु॑च्च॒ मे व्री॒हय॑श्च॒ मे य॒-
वा॑श्च॒ मे मा॒षा॑श्च॒ मे ति॒ला॑श्च॒ मे मु॒द्गा॑श्च॒ मे ख॒ल्वा॑श्च॒ मे
गो॒धूमा॑श्च॒ मे म॒सुरा॑श्च॒ मे प्रि॒यङ्ग॑वश्च॒ मेऽण॑वश्च॒ मे श्या॒मा॒-
का॑श्च॒ मे नी॒वारा॑श्च॒ मे ॥ ४ ॥

ऊ॒र्क् च॒ मे सूनृ॑तां च॒ मे प॑यः च॒ मे रसः॑ च॒ मे घृ॑तम् च॒
मे म॑धुं च॒ मे स॒ग्धिः॑ च॒ मे स॒पी॑तिरिति स—पीतिः च॒ मे
कृ॒षिः॑ च॒ मे वृ॒ष्टिः॑ च॒ मे जै॒त्रम् च॒ मे औ॒द्भि॑यमित्यौत्—भि-
यम् च॒ मे र॒यिः॑ च॒ मे रा॒यः॑ च॒ मे पु॒ष्टम् च॒ मे पु॒ष्टिः॑ च॒ मे
वि॒भ्वति॑ वि—भु च॒ मे प्र॒भ्वति॑ प्र—भु च॒ मे ब॒हु च॒ मे भू॒यः॑

च मे पूर्णम् च मे पूर्णतरमिति पूर्ण-तरम् च मे अक्षितिः च
 मे कूर्यवाः च मे अन्नम् च मे अक्षुत च मे व्रीहयः च मे
 यवाः च मे माषाः च मे तिलाः च मे मुद्राः च मे खल्वाः
 च मे गोधूमाः च मे मसुराः च मे प्रियङ्गवः च मे अणवः
 च मे श्यामाकाः च मे नीवाराः च मे ॥ ४ ॥

सा० भा० ऊर्कं, अन्नसामान्यम् । सूनृता प्रियोक्तिः । प्रयःप्रभृतयोऽन्नवि-
 शेषाः । पयः सारम् । रसस्तत्रत्यं सारम् । घृतमधुनी प्रसिद्धे । सग्धिर्वन्धुभिः
 सह भोजनमित्यर्थः । तथा सपीतिः सहपानम् । कृषिवृष्टी अन्नस्य हेतुत्वेन
 प्रसिद्धे । जैत्रं जयशीलम् । सुक्षेत्रमित्यर्थः । औद्भिद्यपुद्भिदां तरुगुल्मादी-
 नामुत्पत्तिः । रयिः सुवर्णम् । रायो मणिमुक्तादिः । पुष्टं पूर्वोक्तमेव सुवर्ण-
 मतिसमृद्धम् । पुष्टिः शरीरपोषः । विभ्वादयोऽस्तित्वन्ता धान्यविषया उत्तरो-
 च्चराभिवृद्धयः सप्तापि तारतम्येन द्रष्टव्याः । न केवलं प्रवृद्धान्येव धान्यानि
 किंतु, अल्पान्यपीत्युच्यन्ते । कूर्यवाः कुत्सितयवाः । अन्नं प्रसिद्धम् । अक्षु-
 दन्नसाध्यः क्षुत्परिहारः । व्रीहियवमाषतिलमुद्राः प्रसिद्धाः । खल्वा मुद्गेभ्योऽ-
 पि स्थूलबीजाः । अथर्ववेदभाष्ये तु खल्वाश्चणका इति व्याख्यातम् । गोधूमाः
 प्रसिद्धाः । मसुरा मुद्गवत्सूपहेतवः । प्रियङ्गवः प्रसिद्धाः । अणवः सूक्ष्म-
 शालयः । श्यामाका ग्राम्या धान्यविशेषाः । नीवारा आरण्याः ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां

चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चमकभाष्ये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

पञ्चममाह—

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे सिक-
 ताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मेऽयश्च मे सीसं च मे
 त्रपुश्च मे श्यामं च मे लोहं च मेऽग्निश्च मे आपश्च मे वीरु-
 धश्च मे ओषधयश्च मे कृष्टपच्यं च मेऽकृष्टपच्यं च मे ग्राम्याश्च

मे पशव आरण्याश्च यज्ञेन कल्पन्तां वित्तं च मे वित्तिश्च मे भूतं
च मे भूतिश्च मे वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च
मेऽर्थश्च मे एमश्च मे इतिश्च मे गतिश्च मे ॥ ५ ॥

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयः च मे पर्वताः च मे
सिकताः च मे वनस्पतयः च मे हिरण्यम् च मे अयः च मे
ससिम् च मे त्रपु च मे श्यामम् च मे लोहम् च मे अग्निः च
मे आपः च मे वीरुधः च मे ओषधयः च मे कृष्टपच्यमिति
कृष्ट-पच्यम् च मे अकृष्टपच्यमित्यकृष्ट-पच्यम् च मे ग्राम्याः
च मे पशवः आरण्याः च यज्ञेन कल्पन्ताम् वित्तम् च मे वित्तिः
च मे भूतम् च मे भूतिः च मे वसु च मे वसतिः च मे कर्म
च मे शक्तिः च मे अर्थः च मे एमः च मे इतिः च मे गतिः
च मे ॥ ५ ॥

सा० भा० अश्मादयः प्रसिद्धाः । श्यामं कृष्णाद्यसम् । लोहं कांस्यता-
म्रादि । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ग्राम्यारण्यपशवो यज्ञेन निमित्तीभूतेन
कल्पन्तां समर्था भवन्तु । वित्तं पूर्वलब्धम् । वित्तिर्भाविताभः । भूतमैश्व-
र्योपेतं पुत्रादिकम् । भूतिः स्वकीयमैश्वर्यादिकम् । वसु निवासप्राधानं गवा-
दिकम् । वसतिर्निवासाधारो गृहादिः । कर्माग्निहोत्रादिकम् । शक्तिस्तदनुष्ठा-
नसामर्थ्यम् । अर्थः प्रयोजनविशेषः । एम एतन्न्यं प्राप्तव्यं सुखम् । इतिरय-
नमिष्टप्राप्त्युपायः । गतिरिष्टप्राप्तिः ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां
चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चमकभाष्ये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

षष्ठमाह—

अग्निश्च मे इन्द्रश्च मे सोमश्च मे इन्द्रश्च मे सविता च

म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म इन्द्रश्च मे
 बृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च मे मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म
 इन्द्रश्च मे त्वष्टा च म इन्द्रश्च मे धाता च म इन्द्रश्च मे
 विष्णुश्च म इन्द्रश्च मेऽश्विनौ च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म
 इन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च मे पृथिवी च म इन्द्रश्च
 मेऽन्तरिक्षं च म इन्द्रश्च मे द्यौश्च म इन्द्रश्च मे दिशश्च म
 इन्द्रश्च मे मूर्धा च म इन्द्रश्च मे प्रजापतिश्च म इन्द्रश्च मे ॥६॥

अग्निः च मे इन्द्रः च मे सोमः च मे इन्द्रः च मे सविता
 च मे इन्द्रः च मे सरस्वती च मे इन्द्रः च मे पूषा च मे इन्द्रः
 च मे बृहस्पतिः च मे इन्द्रः च मे मित्रः च मे इन्द्रः च मे
 वरुणः च मे इन्द्रः च मे त्वष्टा च मे इन्द्रः च मे धाता च
 मे इन्द्रः च मे विष्णुः च मे इन्द्रः च मे अश्विनौ च मे
 इन्द्रः च मे मरुतः च मे इन्द्रः च मे विश्वे च मे देवाः इन्द्रः
 च मे पृथिवी च मे इन्द्रः च मे अन्तरिक्षम् च मे इन्द्रः च
 मे द्यौः च मे इन्द्रः च मे दिशः च मे इन्द्रः च मे मूर्धा च
 मे इन्द्रः च मे प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः च मे इन्द्रः
 च मे ॥ ६ ॥

सा० भा० अग्न्यादयः प्रसिद्धा देवतास्तैः सर्वैः सह सप्तानभागोपेनत्वा-
 दिन्द्र एकैकया देवतया सह पठयते । दिक्शब्देन प्राच्यादिचतस्र उच्यन्ते ।
 मूर्धशब्देन चोर्ध्वा दिक् । सा च मुख्यत्वाभिप्रायेण पृथङ्निर्दिष्टा ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां
 चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चमकभाष्ये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तमाह—

अ॒शु॒श्च मे र॒श्मि॒श्च मेऽदा॒भ्य॒श्च मेऽधि॒पति॒श्च म उपा॒शु॒-
 शु॒श्च मेऽन्त॒र्यामि॒श्च म ऐ॒न्द्रवा॒यव॒श्च मे मै॒त्राव॒रुण॒श्च म
 आ॒श्विन॒श्च मे प्र॒तिप्र॒स्थान॑श्च मे शु॒क्रश्च मे म॒न्थी च म
 आ॒ग्रय॒णश्च मे वै॒श्वदे॒वश्च मे ध्रु॒वश्च मे वै॒श्वान॒रश्च म
 ऋ॒तुग्र॒हाश्च मेऽति॒ग्राह्या॑श्च म ऐ॒न्द्राग्र॒श्च मे वै॒श्वदे॒वश्च मे
 म॒रुत्व॒तीया॑श्च मे मा॒हेन्द्र॒श्च म आ॒दि॒त्यश्च मे सा॒वि॒त्रश्च
 मे सा॒रस्व॒तश्च मे पौ॒ष्णश्च मे पा॒त्नीव॒तश्च मे हा॒रि॒यो॒जन॑श्च
 मे ॥ ७ ॥

अ॒शुः च मे र॒श्मिः च मे अ॒दा॒भ्यः च मे अ॒धि॒पति॒-
 रि॒त्यधि॑-प॒तिः च मे उपा॒शु॒रित्यु॑प-अ॒शुः च मे अ॒न्त॒-
 र्यामि॒ इत्य॑न्तः-र्यामः च मे ऐ॒न्द्रवा॒यव इत्यै॒न्द्र-वा॒यवः च मे
 मै॒त्राव॒रुण इति॑ मै॒त्रा-व॒रुणः च मे आ॒श्विनः च मे प्र॒ति॒-
 प्र॒स्थान इति॑ प्र॒ति-प्र॒स्थानः च मे शु॒क्रः च मे म॒न्थी च मे
 आ॒ग्रय॒णः च मे वै॒श्वदे॒व इति॑ वै॒श्व-दे॒वः च मे ध्रु॒वः च मे वै॒श्वा॒-
 नरः च मे ऋ॒तुग्र॒हा इत्यृ॑तु-ग्र॒हाः च मे अ॒ति॒ग्राह्या॑ इत्य॑ति-
 ग्राह्याः च मे ऐ॒न्द्राग्र इत्यै॒न्द्र-अ॒ग्रः च मे वै॒श्वदे॒व इति॑
 वै॒श्व-दे॒वः च मे म॒रुत्व॒तीयाः च मे मा॒हेन्द्र इति॑ मा॒हा-इन्द्रः
 च मे आ॒दि॒त्यः च मे सा॒वि॒त्रः च मे सा॒रस्व॒तः च मे पौ॒ष्णः

च मे पात्नीवत इति पात्नी-वतः च मे हारियोजन इति
हारि-योजनः च मे ॥ ७ ॥

सा भा० अश्वादयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः । तत्र रश्मि-
ग्रहादर्शनादटाभ्यस्यैव ग्रहस्य गृह्यमाणत्वादंशुं पृथक्कृत्य रश्मिशब्देन निर्दि-
श्यते । रश्मिर्नां तु तद्ग्रहणसाधनत्वात् । तथा च तद्ग्रहणमन्त्रः पठ्यते—
“ शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यहो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः ” इति । अग्निपति-
शब्देन दधिग्रहो विवक्षितः । तस्य च श्रेष्ठत्वादाधिपत्यम् । अत एव श्रूयते—
“ ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणाम् ” इति । प्रतिप्रस्थानशब्देन द्विदेवत्यग्रः सहभावी
प्रतिनिर्ग्राह्यो विवक्षितः । ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्यावनयनदशायां वैश्वानरसूक्त-
पाठात्तदवस्थापन्नो वैश्वानरशब्देनोच्यते । आद्यो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः ।
उत्तरस्तृतीयसवनगतः । सारस्वत्ग्रहोऽभिषेचनीयाख्यविकृतौ द्रष्टव्यः ।
“ सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति ” इति तत्राऽऽम्नानात् । एवं पौष्णोऽपि विकृतिगामी
द्रष्टव्यः ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां
चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चमकभाष्ये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टममाह—

इ॒ध्मश्च॑ मे ब॒र्हिश्च॑ मे वेदि॑श्च मे धि॒ष्णि॒याश्च॑ मे स्रुच॑श्च मे
च॒मसा॑श्च मे ग्रा॒वा॒णश्च॑ मे स्वर॑वश्च म उप॒र॒वाश्च॑ मे धिष-
व॑णे च मे द्रो॒णक॒लश॑श्च मे वा॒य॒व्यानि॑ च मे पू॒तभृ॑च्च म
आध॑वनीय॑श्च म आ॒ग्नी॒ध्रं च॑ मे ह॒वि॒र्धानं॑ च मे गृ॒हाश्च॑
मे स॒द॑श्च मे पु॒रो॒डा॒शाश्च॑ मे प॒च॒ताश्च॑ मेऽव॒भृथ॑श्च मे
स्व॒गाका॑रश्च मे ॥ ८ ॥

इ॒ध्मः च॑ मे ब॒र्हिः च॑ मे वेदिः॑ च मे धि॒ष्णि॒याः च॑ मे
स्रुचः॑ च मे च॒मसाः॑ च मे ग्रा॒वा॒णः च॑ मे स्वर॑वः च मे

उपरवा इत्युप—रवाः च मे अधिषवणे इत्याधि—सर्वने च मे
 द्रोणकलश इति द्रोण—कलशः च मे वायव्यानि च मे पूतभृ-
 दिति पूत—भृत् च मे आधवनीय इत्या—धवनीयः च मे आग्नी-
 ध्रमित्याग्नि—इध्रं च मे हविर्धानमिति हविः—धानम् च मे गृहाः
 च मे सदः च मे पुरोडाशाः च मे पचताः च मे अवभृथ
 इत्यव—भृथः च मे स्वगाकार इति स्वगा—कारः च
 मे ॥ ८ ॥

सा० भा० इध्मादीनि यज्ञाङ्गद्रव्याणि यज्ञप्रकरणे प्रसिद्धानि । गृहाः
 पत्नीशालादयः । पचताः शामित्रादयः । स्वगाकारः शंयुवाकः । तेन हि
 यथास्वं देवतानां हविर्गमनं क्रियते ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां
 चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चमकभाष्येऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

नवममाह—

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च
 मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मे शक्ररीङ्-
 गुल्यो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्तामृक् च मे साम च मे स्तोमश्च
 मे यजुश्च मे दीक्षा च मे तपश्च म ऋतुश्च मे व्रतं च मेऽहो-
 रात्रयोर्वृष्ट्या बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम् ॥ ९ ॥

अग्निः च मे घर्मः च मे अर्कः च मे सूर्यः च मे प्राण इति
 प्र—अनः च मे अश्वमेध इत्यश्व—मेधः च मे पृथिवी च मे
 अदितिः च मे दितिः च मे द्यौः च मे शक्ररीः अङ्गुल्यः दिशः

च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ऋक् च मे साम च मे स्तोमः च मे
यजुः च मे दीक्षा च मे तपः च मे ऋतुः च मे व्रतम् च मे
अहोरात्रयोरित्यहः—रात्रयोः वृष्ट्या बृहद्रथन्तरे इति बृहत्—
रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम् ॥ ९ ॥

सा० मा० अग्निश्चीयमानो वह्निः । धर्मः प्रवर्ग्यः । 'इन्द्रायार्कवते पुणेडाशम्' इति विहितो यागोऽर्कः । 'सौर्यं चरुम्' इति विहितो यागः सूर्यः 'प्राणाय स्वाहा' इति विहितो होमः प्राणः । अश्वमेधः प्रसिद्धः । पृथिव्यादयो देवताविशेषाः । शंकरस्यायं शक्यः । अङ्गुलयोऽङ्गुलिबद्धिराट्पुरुषस्यावयव-विशेषाः । दिशः प्राच्याद्याः । चक्षुर्द्विदिशोऽपि । ताः सर्वा मे मदीयेन यज्ञेन कल्पन्तां स्वस्वव्यापारसमर्था भवन्तु । ऋगादयो मन्त्रविशेषाः । स्तोमः सामावृत्तिरूपं स्तोत्रम् । दीक्षा यजमानसंस्कारः । तपः पापक्षयार्थमनशननादि । ऋतुर्यज्ञाङ्गभूतः कालः । व्रतमेकस्मिन्नादि । अहोरात्रयोः संबन्धिनी या वृष्टि-स्तया मदीयं सस्यं कल्पतामिति शेषः । बृहद्रथन्तरे सामनी । ते च मदीयेन यज्ञेन कल्पेतां स्वस्वव्यवहारसमर्थे भवेताम् ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां
चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चमकभाष्ये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

दशममाह—

गर्भाश्च मे वत्साश्च मे ज्यविश्च मे ज्यवी च मे दित्यवाट् च
मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे
त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च मे षष्ठवाचं मे
षष्ठौही च मे उक्षा च मे वशा च मे ऋषभश्च मे वेहच्च
मेऽनड्वान् च मे धेनुश्च मे आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन
कल्पतामपानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन
कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन

कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ॥ १० ॥

गर्भाः च मे वत्साः च मे अविरिति त्रि-अविः च मे
 अवीति त्रि-अवी च मे दित्यवाडिति दित्य-वाट् च मे
 दित्यौही च मे पञ्चाविरिति पञ्च-अविः च मे पञ्चावीति पञ्च-
 अवी च मे त्रिवत्स इति त्रि-वत्सः च मे त्रिवत्सेति त्रि-वत्सा
 च मे तुर्यवाडिति तुर्य-वाट् च मे तुर्यौही च मे पष्ठवाडिति
 पष्ठ-वाट् च मे पष्ठौही च मे उक्षा च मे वशा च मे ऋषभः
 च मे वेहत् च मे अनड्वान् च मे धेनुः च मे आयुः यज्ञेन
 कल्पताम् प्राण इति प्र-अनः यज्ञेन कल्पताम् अपान इत्यप-
 अनः यज्ञेन कल्पताम् व्यान इति वि-अनः यज्ञेन कल्पताम्
 चक्षुः यज्ञेन कल्पताम् श्रोत्रम् यज्ञेन कल्पताम् मनः यज्ञेन
 कल्पताम् वाक् यज्ञेन कल्पताम् आत्मा यज्ञेन कल्पताम् यज्ञः
 यज्ञेन कल्पताम् ॥ १० ॥

सा० भा० गर्भा वसाश्च प्रसिद्धाः । सार्धसंवत्सरो वत्सरूपः पुंगवस्त्वविः ।
 तथाविधा गौरुयवी । द्विसंवत्सर ऋषभो दित्यवाट् । तथाविधा गौर्दित्यौही ।
 सार्धद्विसंवत्सर ऋषभः पञ्चाविः । तथाविधा गौः पञ्चावी । संवत्सरत्रयोपेत
 ऋषभस्त्रिवत्सः । तथाविधा गौस्त्रिवत्सा । सार्धत्रिवत्सर ऋषभस्तुर्यवाट् । तथा-
 विधा गौस्तुर्यौही । चतुःसंवत्सर ऋषभः पष्ठवाट् । तथाविधा गौः पष्ठौही ।
 सेचनमर्थ ऋषभ उक्षा । बन्ध्या गौर्वशा । उक्ष्णोऽप्याधिकवयस्क ऋषभः ।
 गर्भघातिनी गौर्वेहत् । शकटस्य बाह्वोऽनड्वान् । नवप्रसूना गौर्वधेनुः ।
 आयुरादयः प्रसिद्धाः । आत्मा शरीरम् । उक्ता आयुरादयो मदीयेन यज्ञेन

कार्यक्षमा भवन्तु । यज्ञः करिष्यमाणोऽश्वमेधादिः सोऽप्यनेनानुष्ठीयमानेन
यज्ञेन स्वकार्यसमो भवतु ।

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थ-
काण्डे सप्तमपपाठके चषकभाष्ये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशमाह—

एका च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे नव च म एका-
दश च मे त्रयोदश मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे नवदश च म
एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे सप्त-
विंशतिश्च मे नवविंशतिश्च म एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिं-
शच्च मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च मे विं-
शतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे
षट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टाच-
त्वारिंशच्च मे वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च मुर्धा
च व्यश्रियश्चाऽऽन्त्यायनश्चान्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधि-
पतिश्च ॥ ११ ॥

एका च मे तिस्रः च मे पञ्च च मे सप्त च मे नव च मे
एकादश च मे त्रयोदशोति त्रयः—दश च मे पञ्चदशोति पञ्च—
दश च मे सप्तदशोति सप्त—दश च मे नवदशोति नव—दश च
मे एकविंशतिरित्येक—विंशतिः च मे त्रयोविंशतिरिति
त्रयः—विंशतिः च मे पञ्चविंशतिरिति पञ्च—विंशतिः
च मे सप्तविंशतिरिति सप्त—विंशतिः च मे नवविंश-
तिरिति नव—विंशतिः च मे एकत्रिंशदित्येक—त्रिंशत्

च मे त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः—त्रिंशत् च मे चतस्रः च
 मे अष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च मे विंशतिः च मे
 चतुर्विंशतिरिति चतुः—विंशतिः च मे अष्टाविंशतिरि-
 त्यष्टा—विंशतिः च मे द्वात्रिंशत् च मे षट्त्रिंशदिति
 षट्—त्रिंशत् च मे चत्वारिंशत् च मे चतुश्चत्वारिं-
 शदिति चतुः—चत्वारिंशत् च मे अष्टाचत्वारिंशदित्यष्टा—
 चत्वारिंशत् च मे वार्जः च प्रसव इति प्र—सवः च अपिज
 इत्यपि—जः च क्रतुः च सुवः च मूर्धा च व्यश्रिय इति
 वि—अश्रियः च आन्त्यायनः च अन्त्यः च भौवनः च भुवनः
 च अधिपतिरित्यधि—पतिः च ॥ ११ ॥

सा० भा० एकादिशब्दाः संख्यापराः । वाजादयः सर्वे मम सन्तिवति शेषः ।
 वाजोऽन्नम् । प्रसवस्तस्योत्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनःपुनरुत्पत्तिः । क्रतुः
 संकल्पो भोगादिविषयो यागो वा । सुवस्तस्योत्पत्तौ हेतुरादित्यः । मूर्धा
 द्यौः । व्यश्रियः, विश्लेषणाश्नुते व्याप्नोतीति व्यश्र आकाशादिस्तत्र भवो
 व्यश्रियः । आन्त्यायनः, अन्ते जातः । अन्त्यः, अन्ते भवः स्थितः । भुवने
 भवो भौवनः । भुवनो जगदात्मकः । अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता । राजा,
 इति अहोबलभाष्ये । अथवा वाजादयश्चैत्रादिमासानां नामविशेषाः । तदानीं
 ते सर्वे प्रीणन्तु इति वाक्यशेषः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्थाः । अनुक्तका-
 लादिदेवतासमुच्चयार्था वा ॥ ११ ॥

यथोक्तैकादशानुवाकरूपमन्त्रभाष्यं होमं विधत्ते—

वसोर्धारीं जुहोति वसोर्मे धाराऽसदिति वा एषा हूयते घृतस्य
 वा एनमेषा धाराऽमुष्मिल्लोके पिन्वमानोपतिष्ठते ॥ १ ॥

वसोः धाराम् जुहोति वसोः मे धारा असत् इति वै

एषा हूयते घृतस्य वै एनम् एषा धारा अमुष्मिन् लोके पिन्व-
माना उपेति तिष्ठते ॥ १ ॥

सा० भा० वसोर्धनस्य धारा सांतत्यं यथाऽऽहुत्या लभ्यते सेयमाहुतिर्व-
सोर्धारा तां जुहुयात् । तदेतदुक्तनिर्वचनं सूच्यते । यो यजमानो जुहोति स
प्रथमं मम धननैरन्तर्यं भूयादित्येवं काषयते । ततस्तेनेयमाहुतिर्हूयते तेन
होमेनैनं यजमानं स्वर्गे लोके घृतस्य धारा पिन्वमाना प्रीणयति सेवते ॥१॥

तत्र द्रव्यं विधत्ते—

आज्येन जुहोति तेजो वा आज्यं तेजो वसोर्धारा तेजसै-
वास्मै तेजोऽव रुन्धे ॥ २ ॥

आज्येन जुहोति तेजः वै आज्यम् तेजः वसोः धारा तेजसा
एव अस्मै तेजः अवेति रुन्धे ॥ २ ॥

सा० भा० सुवर्णादिवनसमृद्धेरपि ध्रुवं तेजोरूपत्वं प्रसिद्धम् ॥ २ ॥

कामप्राप्तिहेतुत्वेनापि तामाहुतिं प्रशंसति—

अथो कामा वै वसोर्धारा कामानेवाव रुन्धे ॥ ३ ॥

अथो इति कामाः वै वसोः धारा कामान् एव अवेति
रुन्धे ॥ ३ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सांतत्यं विधत्ते—

यं कामयेत प्राणानस्यान्नायं विच्छिन्यामिति विग्राहं तस्य
जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नायं विच्छिनत्ति ॥ ४ ॥

यम् कामयेत प्राणानिति प्र—अनान् अस्य अन्नायमित्य-
न्न—अयम् वेति छिन्याम् इति विग्राहमिति वि—ग्राहम् तस्य
जुहुयात् प्राणानिति प्र—अनान् एव अस्य अन्नायमित्यन्न—
अयम् वेति छिनत्ति ॥ ४ ॥

यं कामयेत प्राणानस्यान्नाय५ सं तनुयामिति संततां तस्य
जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाय५ सं तनोति ॥ ५ ॥

यम् कामयेत प्राणानिति प्र—अनान् अस्य अन्नायमित्यन्न-
अयम् समिति तनुयाम् इति संततामिति सम्—तताम् तस्य
जुहुयात् प्राणानिति प्र—अनान् एव अस्य अन्नायमित्यन्न—अयम्
समिति तनोति ॥ ५ ॥

सा० भा० यस्य यजमानस्य प्राणानन्नं च विच्छिन्न्यामित्येवं द्विषन्नध्वर्यु-
रेतं मन्त्रं मध्ये विष्टुह्य जुहुयात् । यस्तु प्राणानामन्नस्य सांतत्यं कामयते
सोऽयं संततामाहुतिं जुहुयात् ॥ ५ ॥

अथ वाजश्च म इत्यादीनि अन्नं च मे क्षुच म इत्यतः प्राक्कृतानि चतुश्चत्वारिंश-
दधिकशतसंख्याकानि वाक्यानि तानि द्वादशसंघरूपेण विभज्य प्रशंसति—

द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणै-
वास्मा अन्नमयं रुन्धे ॥ ६ ॥

द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादश मासाः संवत्सर इति सम्—
वत्सरः संवत्सरेणेति सम्—वत्सरेण एव अस्मै अन्नम् अवेति
रुन्धे ॥ ६ ॥

सा० भा० द्वादशानां वाक्यानां समूहो द्वादशम् । तानि च द्वादशानि पुन-
र्द्वादशसंख्याकानि । तथा सति चतुश्चत्वारिंशदधिकशतसंख्या संपद्यते । तद-
न्तर्गतद्वादशसंख्याया मासद्वारा संवत्सररूपत्वात्संवत्सरसाध्यमन्नं प्रा-
प्नोति ॥ ६ ॥

अथ चतुर्थानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

अ॒न्नं च॒ मेऽक्षु॑च्च॒ म॒ इत्या॑हैतद्वा अ॒न्नस्य॑ रू॒पम् रू॒पेणै॒वान्न॑मव॒
रु॒न्धे ॥ ७ ॥

अ॒न्नम् च॒ मे अ॒क्षुत् च॒ मे इति॑ आ॒ह ए॒तत् वै अ॒न्नस्य॑ रू॒पम्
रू॒पेण॑ ए॒व अ॒न्नम् अ॒वेति॑ रु॒न्धे ॥ ७ ॥

सा० भा० अन्नामित्यादिभिर्वाक्यैर्यत्प्रतिपाद्यं तत्सर्वमन्नस्य रूपम् । क्षुद्रभा-
वस्यान्नसाध्यत्वादुपरितनानां च व्रीह्यादीनामन्नसाधनत्वात् ॥ ७ ॥

अथ पञ्चमानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

अ॒ग्निश्च॑ म॒ आप॑श्च॒ म॒ इत्या॑हैषा वा अ॒न्नस्य॑ यो॒निः स॒यो-
न्ये॒वान्न॑मव॒ रु॒न्धे ॥ ८ ॥

अ॒ग्निः च॒ मे आ॒पः च॒ मे इति॑ आ॒ह ए॒षा वै अ॒न्नस्य॑ यो॒निः
स॒योनी॑ति॒ स-यो॒निः ए॒व अ॒न्नम् अ॒वेति॑ रु॒न्धे ॥ ८ ॥

सा० भा० अग्नेः पाकहेतुत्वादन्योनित्वम् । अपां चौषधिजनकत्वादन्यो-
नित्वम् । एतन्मन्त्रपाठेनानेकप्रकारकारणसहितमन्नं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

अथ षष्ठानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

अ॒र्धेन्द्रा॑णि जु॒होति॑ दे॒वता॑ ए॒वाव॑ रु॒न्धे यत्सर्वे॑षाम॒र्धमिन्द्रः॑ प्र॒ति
तस्मा॑दिन्द्रो दे॒वता॑नां भूयिष्ठभा॒क्तम् इन्द्र॑मुत्तरमाहेन्द्रि॒यमेवास्मि॑-
न्नुप॑रिष्ठाद॒धाति॑ ॥ ९ ॥

अ॒र्धेन्द्रा॑णीत्य॒र्ध-इन्द्रा॑णि जु॒होति॑ दे॒वताः॑ ए॒व अ॒वेति॑ रु॒न्धे
यत् सर्वे॑षाम् अ॒र्धम् इन्द्रः॑ प्रतीति॑ तस्मात् इन्द्रः दे॒वता॑नाम्
भूयिष्ठभा॒क्तम् इति॑ भूयिष्ठभाक्-त॒मः इन्द्र॑म् उत्तर॑मित्युत्-त-
रम् आ॒ह इन्द्रि॑यम् ए॒व अ॒स्मिन् उप॑रिष्ठात् द॒धाति॑ ॥ ९ ॥

सा० भा० येषां वाक्यानामर्धेष्विन्द्रः पठ्यते तान्यर्धेन्द्राणि । तेषु वाक्येषु अग्नीषोमादीनां देवतानां पूर्वार्धेष्वाम्नातत्वाद्देवताः प्राप्नोति । यद्यस्मात्कारणात्सर्वेषां वाक्यानां प्रत्यर्धमिन्द्रः पठ्यते तस्मात्कारणादयामिन्द्रो भूयिष्ठः भाक्तमः । भूयिष्ठं प्रभूतं हविर्भजतीति भूयिष्ठमागतिशयेन तादृशः । यस्माद्देव इन्द्रमत्रोत्तरार्धगतं प्राह तस्मादस्मिन्यजमानेऽप्युपरिष्ठाच्छिरोभागे चक्षुरादीन्द्रियं स्थापयति ॥ ९ ॥

सप्तमाष्टमयोरनुवाकयोरवस्थितानि वाक्यानि प्रशंसति—

यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धेऽथो एतद्वै यज्ञस्य रूपं रूपेणैव यज्ञमव रुन्धे ॥ १० ॥

यज्ञायुधानीति यज्ञ-आयुधानि जुहोति यज्ञः वै यज्ञायुधानीति यज्ञ-आयुधानि यज्ञम् एव अवेति रुन्धे अथो इति एतत् वै यज्ञस्य रूपम् रूपेणैव यज्ञम् अवेति रुन्धे ॥ १० ॥

सा० भा० अंश्वदाभ्यादिग्रहरूपाणि यज्ञसाधनानि साक्षाद्यज्ञनिष्पादकत्वाद्यज्ञस्वरूपाणि । इधमावर्हिरादिभिर्यज्ञः परम्परया निरूप्यते नतु ग्रहैरिव साक्षान्निष्पाद्यते । तस्मात्तानि यज्ञस्य रूपमेतैरन्तरङ्गैर्बहिरङ्गैश्च यज्ञायुधैर्यज्ञं प्राप्नोति ॥ १० ॥

अन्तिमस्य स्वगाकारवैच्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अवभृथश्च मे स्वगाकारश्च म इत्याह स्वगाकृत्यै ॥ ११

अवभृथ इत्यव-भृथः च मे स्वगाकार इति स्वगा-कारः च मे इति आह स्वगाकृत्या इति स्वगा-कृत्यै ॥ ११ ॥

सा० भा० स्वाधीनत्वकरणायेत्यर्थः ॥ ११ ॥

नवमानुवाके पूर्वार्धगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

अग्निश्च मे घर्मश्च म इत्याहैतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपं रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ॥ १२ ॥

अग्निः च मे घर्मः च मे इति आह एतत् वै ब्रह्मवर्चसस्येति
ब्रह्म-वर्चसस्य रूपम् रूपेण एव ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम्
अवेति रुन्धे ॥ १२ ॥

सा० भा० अग्न्यादिभिर्ब्राह्मणकर्मनिष्पत्तेरेतेषां ब्रह्मवर्चसरूपत्वम् ॥ १२ ॥

एतस्मिन्नेवानुवाक उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

ऋक् च मे सामं च म इत्याहैतद्वै छन्दासां रूपं रूपेणैव
छन्दास्येव रुन्धे ॥ १३ ॥

ऋक् च मे सामं च मे इति आह एतत् वै छन्दसाम् रूपम्
रूपेण एव छन्दासि अवेति रुन्धे ॥ १३ ॥

सा० सा० ऋगादिकं छन्दसां वेदानां स्वरूपमिति प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥

दशमानुवाके पूर्वार्धगतवाक्यानि प्रशंसति—

गर्भाश्च मे वत्साश्च म इत्याहैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव
पशूनेव रुन्धे ॥ १४ ॥

गर्भाः च मे वत्साः च मे इति आह एतत् वै पशूनाम् रूपम्
रूपेण एव पशून् अवेति रुन्धे ॥ १४ ॥

सा० भा० गर्भवत्सादीनां पशुरूपत्वं प्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

तस्मिन्ननुवाक उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

कल्पाञ्जुहोत्यक्लृप्तस्य क्लृप्त्यै ॥ १५ ॥

कल्पान् जुहोति अक्लृप्तस्य क्लृप्त्यै ॥ १५ ॥

सा० भा० आयुर्धनेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः कल्पाः । पूर्वं यद्यदस्त्व-
क्लृप्तं स्वस्वकार्यसमर्थं न भवति तस्य तस्य सामर्थ्यावायं होमः ॥ १५ ॥

एकादशानुवाके पूर्वभागगताति वाक्यानि प्रशंसति—

युग्मदयुजे जुहोति मिथुनत्वाय ॥ १६ ॥

युग्मदयुज इति युग्मत्-अयुजे जुहोति मिथुनत्वायेति
मिथुन-त्वाय ॥ १६ ॥

सा० भा० चतस्रश्च मेऽष्टौ च म इत्यादिकं समसंख्यारूपं युग्मम् । एका च मे तिस्रश्च म इत्यादि विषमसंख्यारूपयुग्मं राशिद्वयम् । स्त्रीपुरुषवत्परस्परविलक्षणत्वान्निर्मथुनत्वाय संपद्यते ॥ १६ ॥

राशिद्वयेऽप्युत्तरोत्तराधिक्यं प्रशंसति—

उत्तरावती भवतोऽभिक्रान्त्यै ॥ १७ ॥

उत्तरावती इत्युत्तरा-वती भवतः अभिक्रान्त्या इत्यभि-
क्रान्त्यै ॥ १७ ॥

सा० भा० एकत्वादुत्तरं त्रित्वम् । तस्माच्चोत्तरं पञ्चत्वम् । तथा चतुर्थादुत्तरमष्टत्वम् । तस्माच्चोत्तरं द्वादशत्वम् । एवमुभयोरुत्तरावत्त्वेनाभितो व्याप्तिर्भवति ॥ १७ ॥

युग्मायुग्मसंख्यावाचिशब्दानां तात्पर्यं दर्शयति—

एका च मे तिस्रश्च म इत्याह देवछन्दसं वा एका च तिस्रश्च
मनुष्यछन्दसं चतस्रश्चाष्टौ च देवछन्दसं चैव मनुष्यछन्दसं
चाव रुन्धे ॥ १८ ॥

एका च मे तिस्रः च मे इति आह देवछन्दसमिति
देव-छन्दसम् वै एका च तिस्रः च मनुष्यछन्दसमिति
मनुष्य-छन्दसम् चतस्रः च अष्टौ च देवछन्दसमिति

देव—छन्दसम् च एव मनुष्यछन्दसमिति मनुष्य—छन्दसम्
च अवेति रुन्धे ॥ १८ ॥

सा० भा० विषमसंख्यया देवानां प्रियाणि च्छन्दांसि निष्पाद्यन्ते । सम-
संख्यया तु मनुष्यप्रियाणि । अतस्तदुभयं प्राप्नोति ॥ १८ ॥

राशिद्वयेऽप्युत्तरोत्तरसंख्यावृद्धेरवधिं प्रशंसति—

आ त्रयस्त्रिंशतो जुहोति त्रयस्त्रिंशद्वै देवतां देवतां ए-
वाऽव रुन्ध आऽष्टाचत्वारिंशतो जुहोत्यष्टा चत्वारिंशदक्षरा
जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशून्व रुन्धे ॥ १९ ॥

एति त्रयस्त्रिंशत इति त्रयः—त्रिंशतः जुहोति त्रयस्त्रिं-
शदिति त्रयः—त्रिंशत् वै देवताः देवताः एव अवेति रुन्धे एति
अष्टाचत्वारिंशत इत्यष्टा—चत्वारिंशतः जुहोति अष्टाचत्वारिं-
शदक्षरेत्यष्टाचत्वारिंशत्—अक्षरा जगती जागताः पशवः जगत्या
एव अस्मै पशून् अवेति रुन्धे ॥ १९ ॥

अस्मिन्ननुशाक उत्तरभागगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादशं जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संव-
त्सर एव प्रतीतिष्ठति ॥ २० ॥

वाजः च प्रसव इति प्र—सवः च इति द्वादशम् जुहोति
द्वादश मासाः संवत्सर इति सम्—वत्सरः संवत्सर इति सम्—वत्सरे
एव प्रतीति तिष्ठति ॥ २० ॥

सा० भा० अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्राविष्णू वसोर्धारामेकादशभिरादितः ।

अनुवाकैर्जुहोत्येकामाहुनि संवतां घृताम् ॥ इति ॥ २० ॥

अथ ममांसा—

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

मन्त्रादौ किं वसोर्धारा मन्त्रान्ते वाऽत्र संवतेः ।

आद्यो होमेषु संवत्या द्वादशान्तेषु तद्धुतिः ॥

अथौ किंचित्कर्म विहितम् । संवतां वसोर्धारां जुहोतीति । तत्र सांतत्यम-
च्छिन्नत्वम् । तच्च मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमे सत्पुपपद्यते । तस्मान्मन्त्रादौ कर्म-
संनिपात इति प्राप्ते ब्रूमः । तस्मिन्वसोर्धाराकर्मणि “ द्वादश द्वादशानि जुहोति ”
इति श्रुतेः । द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः संपाद्यमेकाहुतिस्वरूपम् । तद्यथा—

वाजंश्च मे प्रसवश्च मे प्रघातिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे
क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च
मे सुवश्च मे ॥ २१ ॥

सा० भा० इत्येतैर्द्वादशाभिर्मन्त्रवाक्यैरेकाहुतिर्होतव्या । ईदृशा उत्तरा आहु-
तयः । ‘ प्राणश्च मेऽपानश्च मे ’ इत्यादिभिर्निष्पाद्याः । ते च होमा द्वादश ।
तेषु मध्ये विलम्बाभावः सांतत्यम् । न तु मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः । तस्मा-
त्पूर्वन्वायेन मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य नास्ति विघ्नः ॥ २१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां
चतुर्थकाण्डे सप्तमपपाठके चमकभाष्य एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

=====

॥ इति चमकभाष्यं समाप्तम् ॥

=====

